

ҚҰЛСАРЫ БАТЫР

**Мағжан
РАХИМОВ**

ҚҰЛСАРЫ БАТЫР

Петропавл қ.
2014 ж.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5Қаз)
Р 24

Рахимов М.
Р 24 Құлсары батыр. М. Рахимов. - Петропавловск:
Издательство «Северный Казахстан», 2014 - 204 б.

ISBN 978-601-7247-56-0

Редакция алқасы:
М. Рахымов, Б. Қожахметов, Л. Морозова

Бұл еңбекте аты алты Алашқа әйгілі Абылай ханның қол бастаған ержүрек батырларының бірі, әрі елшісі Құлсары Бөріұлының өмірі және оның жаулардан елін, жерін қорғау жолындағы ерлігі, сонымен бірге патшалық Ресей арасындағы елшілік қызметі сөз болады. Сонымен бірге кітапқа Құлсары әулетінің шежіресі енгізілді және батырды мәңгі есте қалдыру жөнінде қосымша мақалалар беріліп отыр. Кітап жалпы оқырман қауымға, әсіресе ұстаздар мен оқушыларға, студент жастарға арналған.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-7247-56-0

© М. Рахимов, 2014
© Издательство «Северный Казахстан», 2014

ОТ АВТОРА

Чем дольше живу на белом свете, тем больше интересных качеств в себе открываю. Мои родные, семья, возможно, считают меня человеком эмоциональным, увлекающимся, бурно реагирующим на многие события в жизни. А во мне с рождения были заложены такие качества, как честность, жизнерадостность, склонность философствовать. Я всегда во все вникал подробно, меня все интересовало, и это стало основополагающим принципом жизни - разбираться во всем досконально. К сложностям в жизни тоже всегда относился философски. В каждой неудаче находил положительные моменты, потому что каждое такое событие нас меняет и чему-то учит. Это все уроки и ступени жизни. Как и наши победы.

Я бережно храню воспоминания о своем отце Калиаскаре, который, не имея образования, порой, не имея лишней копейки денег в кармане, вырастил нас с сестрой, дал образование, построил дом, который и сегодня, как своеобразный памятник, напоминает о нем своими стенами, окнами...

Мне все время кажется, что, несмотря на прожитые годы, честный и добросовестный труд во имя благосостояния своей Родины, я чего-то в жизни не доделал, потому все куда-то спешу, чего-то добиваюсь и верю, когда захлопывается одна дверь, непременно откроется другая.

Недавно я понял, почему в моей жизни и душе нет покоя. Я не сделал и не довел до конца еще одно дело - не рассказал своим детям, внукам, да и другим наследникам великого Кулсары о его жизни и деятельности, о его взаимоотношениях с Абылай ханом, о его дружбе с российским народом. Не написал о нем книгу, не увековечил его память в монументе.

Сегодня, дорогой читатель, ты держишь в руках мое скромное издание о Кулсары батыре, я даже боюсь назвать его книгой и не претендую на роль писателя. Просто я хотел и хочу, чтобы мои дети, внуки, а потом и правнуки знали, какого они роду-племени и какова роль в истории развития Казахстана, Петропавловска их великого предка. Что из этого получилось - судить им.

Если бы я был один в своем желании написать эту книгу - у меня бы ничего не получилось. Поэтому огромное спасибо моим верным друзьям и помощникам, которые помогли и

дали жизнь этой книге - Кайролле Муканову, Социалу Жумабаеву, Галыму Кадралину, Коблану Хамзину, Зейнулле Акимжанову, Ожсану Калиеву, Ескендиру Нурымову, Ивану Моору, Владимиру Шестерикову, Ларисе Морозовой.

Одну поставленную перед собой задачу я выполнил. Осталось добиться решения вопроса о том, чтобы на месте захоронения Кулсары батыра был сооружен памятник. Впервые такое решение было принято 6 мая 2006 года на сходе граждан аула Булак Есильского района. Об этом было сообщено в ономастическую комиссию Есильского района протоколом № 2 от 26 мая 2006 г., а в областную ономастическую комиссию было послано решение с просьбой о присвоении одному из сел района имени Кулсары. Еще общественность района просила принять под государственную охрану место захоронения батыра с дальнейшим включением данного памятника в государственный список памятников истории и культуры Республики Казахстан.

Однако областной ономастической комиссией до сих пор никакого решения не принято, хотя областное управление культуры место захоронения батыра взяло под государственный контроль. А при открытии резиденции Абылай хана в Петропавловске учтено наше пожелание: в одном из залов создана экспозиция, посвященная Кулсары.

Многочисленные статьи историков и исследователей жизни и деятельности батыров на рубеже XVII-XVIII веков, архивные документы, которыми мы пользовались при написании книги, доказывают, что Кулсары батыр жил и находился на территории Северо-Казахстанской области. Его конюшни были расположены вдоль старицы, что у села Бишкуль. Это примерно в 10 верстах от крепости Святого Петра. Мой прапрадед был инициатором строительства деревянных домов и занятий земледелием.

Из уст стариков, живших в XIX веке и немного поживших еще и в веке XX-м, мы также знаем, что свои зимовки потомки Кулсары располагали вдоль реки Ишим, начиная от Петропавловска и до Сергеевки. Например, зимовки Кульбека - старшего сына Кулсары - были в тех местах, где сейчас находятся села Приишимка, Карлуга. У Калдамана - на территориях нынешних сел Рассвет, Новоникольск, а зимовка внука Кулсары, сына Кульбека Данияра батыра - это Николаевка, Карабулак.

Я уже писал выше, как у меня зародилась мысль установить памятник батыру Кулсары и написать о нем книгу. Но забыл упомянуть еще несколько фактов, побудивших взяться за это, как потом оказалось, непростое, требующее многих сил и немалого здоровья, дело. Прошло несколько лет, и сегодня я с гордостью могу сказать, что почти все намеченное я осуществил. Конечно, это будет громко сказано, но мемориал, скорее памятник, на месте захоронения батыра Кулсары, недалеко от аула Булак Есильского района, установлен!

Теперь о том, что я упустил, и о том, как продвигалась работа по увековечению памяти батыра Кулсары.

В 2004 году в издательстве «Арыс» (Алматы) вышла в свет «Энциклопедия Северо-Казахстанской области». В ней, на 354-й странице, один из ее авторов-составителей, известный в нашей области краевед Сергей Михайлович Пресняков написал: «Кулсары аулие – святое место близ аула Булак Есильского района. Невысокий холм, где, по преданию, похоронен Кулсары, сподвижник Абылая, султан, прославленный батыр, отличившийся в борьбе против джунгар. О целебной силе холма-могилы героя, истории его захоронения существуют различные легенды и предания».

Я много слышал таких легенд о своем великом прапрадеде Кулсары от родных и близких... Но чтобы вот так, в официальном издании, это было подтверждено...

Я созвонился с Сергеем Михайловичем, спросил, из каких источников он взял эти сведения. Он ответил: «При Советской власти мы по крупицам собирали материал по истории, краеведению в архивах многих городов СССР, в том числе Омска, Оренбурга, Петербурга, Москвы. Кулсары, действительно, много сделал для казахского народа, защищая его от джунгарского и кокандского нашествия, готовил пути сближения с Россией. Он был в числе делегатов - батыров и биев, которые в 1842 году принимали подданство от императрицы Анны Иоанновны».

Абзац в энциклопедии, посвященный батыру Кулсары, разговор с С.М. Пресняковым придали мне новый импульс энергии и побудили вплотную заняться историей Казахстана и своего великого прапрадеда. Я ведь знал и предполагал, что его имя, действительно, встречается во многих документах

по истории Кокандского, Джунгарского, Калмыцкого и Башкирского ханств XVIII века.

Вплотную занявшись исследованиями о своем великом прапрадеде, я перечитал много книг, монографий и для себя выяснил, что батыры Кулеке и Кулсары являлись послами Абылай хана и зачастую выезжали на дипломатические переговоры с царской администрацией в города Оренбург, Уфу, Москву, Санкт-Петербург.

Я также нашел массу отрывочных материалов, архивных данных по деятельности сподвижников Абылая - Кулеке и Кулсары батыров. Чтобы было понятнее, поясняю: Кулсары был из рода Кудайберды, Кулеке – из рода Байымбет, потомки Калкаш батыра. Известно, что Кулеке батыр по указанию Абылай хана был похоронен возле мавзолея Ахмета Яссауи, а прах Кулсары батыра покоится близ аула Булак Есильского района. Старожилы из поколения в поколение передают предание, что прах этого батыра, ставшего аулие, имеет лечебное свойство и является местом поклонения святым.

Нашел я и архивные документы, по которым в случае принятия присяги Абылай ханом Российского подданства в крепости святого Петра, планировалось строительство жилых домов для Кулсары и Кулеке батыров в черте крепости.

С каждым днем познания мои расширялись. Я уже не мог остановиться, история казахско-российских отношений, роль и влияние на них батыров-земляков увлекало меня все глубже и глубже. В одном исследовании я прочитал о проживании отдельных групп джунгар, которые по разрешению Абылай хана осели на территории современного района Шал акына, это аулы Баганаты, Шудасай, Куртай.

Чем больше читаю, тем больше передо мной встает вопросов. Какие причины способствовали оседанию джунгар в нашей местности? Почему 13-летнего мальчика - Тлеке, сына Кулеке батыра, хан Абылай назвал почетным именем - Шал, то есть аксакал? Сегодня именем этого славного Шал акына назван один из районов Северо-Казахстанской области.

Совсем мало данных о восстании под руководством Кенесары Касымова в нашем регионе. Известно, что сражение отряда хана Кенесары с царскими войсками произошло возле аула Жемет, где сейчас расположено село Маданьят Есильского района. Мало кто знает, что известные ныне поселки

по трассе Петропавловск-Сергеевка имели ранее исконно-исторические названия: например - не Бишкуль, а Бесколь, не Явленка - а Мүсін, не Петровка - а Ақжар, не Николаевка - а Көбеш, не Сергеевка - а Қази и так далее.

Кроме упоминания моего прапрадеда Кулсары батыра в «Энциклопедии», в других статьях и исследованиях ученых-историков, вплотную заняться увековечением его памяти меня подвигло еще одно обстоятельство. Уже давно терзали угрызения совести, что по инициативе аксакалов, потомков Кулсары батыра-аулие из аула Достындык Аккайынского района Курмангожи Сыздыкова, Абильмажина Тынымова, Ережепа Жантлесева, Шалабая Карапаева, Жумажана Темирова и потомков Кулыбека (старшего сына Кулсары) еще в пятидесятых годах прошлого столетия (1958 г.), несмотря на трудности того времени, на могиле Кулсары был установлен и обнесен железной оградой памятник.

И тогда я подумал – они же смогли! Так неужели я, заручившись поддержкой родных, общественности, не сумею не только облагородить то место, где по преданиям был похоронен Кулсары, но и сделать его действительно святым. Начиная с 2006 года, я начал публиковать материалы о батыре Кулсары в средствах массовой информации республики и области.

Самая первая попытка решить вопрос о возведении памятника Кулсары батыру состоялась у меня с тогдашним акимом нашей области Т. Мансуровым. Первые слова, которые я от него услышал, были такими: у казахов батыров много, нужно документальное подтверждение того, что именно этот человек там похоронен. Тогда я попросил разрешения оставить подготовленные к этой встрече документы и материалы, подтверждающие, что именно мой прапрадед и есть тот человек, о котором идет речь во многих исторических книгах, хотя понимал, что при его занятости он вряд ли сможет с ними ознакомиться.

Оказалось, что Таир Аймухамедович, если не сам, то с помощью своих помощников ознакомился с этими материалами. Иначе чем объяснить то обстоятельство, что при открытии в Петропавловске музея Абылай хана осталась его запись-пожелание – создать в резиденции экспозиции, посвященные батырам Кулсары и Кулеке.

Пожалуй, с того самого времени и началась моя активная деятельность по строительству памятника. Понимал, что делать все в одиночку не по силам. Потому среди друзей аксакалов, заслуженных людей района, города выступил с предложением создать инициативную группу. Мое предложение нашло поддержку, и вскоре такая группа была создана, а возглавил ее известный в области общественный деятель К.К. Калиев. Без сомнения, работы было много. Не раз и не два пришлось побывать на приеме у акима области С.С. Билялова, чтобы добиться включения этого вопроса в государственную программу «Культурное наследие». Обратился к акиму Есильского района с просьбой включить вопрос в повестку совместного заседания инициативной группы и акимата, поговорил с руководством и представителями Булакского сельского округа. Так решили вопрос об открытии лицевого счета для сбора средств на строительство памятника. С пониманием был принят акимом Есильского района А. Бегмановым, заместителем акима области Ф. Куангановым. Активную помощь мне оказывали в областном управлении культуры, особенно Р. Бекенов, Л. Сорокотяга.

Очень благодарен за поддержку акиму Северо-Казахстанской области Серику Султангазиевичу Билялову, его заместителю Фархату Шаймуратовичу Куанганову и акиму Есильского района Аскару Дуалиевичу Негманову, членам инициативной группы С.Г. Утееву, К. Хамзину и другим. Благодаря их активной жизненной позиции, настойчивости и оперативности удалось открыть красивый современный памятник Кулсары батыру.

Столь знаменательное для нашей семьи, многочисленных потомков и общественности области событие - открытие памятника Кулсару батыру - состоялось в 11 часов 9 сентября 2011 года.

С утра погода была пасмурная, но неожиданно выглянуло солнце и день стал ясным и солнечным. На месте установления памятника собралось очень много людей. Народ приехал сюда как на праздник, со своими детьми, внуками, правнуками. За годы работы по увековечению памяти Кулсары батыра и установлению ему нового памятника, многие из них (а это представители трех поколений) еще больше узнали об истории Казахстана XVIII века. И с удовольствием делились своими знаниями.

Именно здесь мы узнали, что отец Кулсары батыра - Боры, а его зимовка находилась у озера Тарангул. Об этом рассказала аксакалу Ескендиру Нурумову перед смертью его мать. Она показала могилу, где похоронены ее родители, и место, где жил Боры. Обо всем этом Е. Нурумов рассказал и на открытии памятника, и в газете «Солтүстік Қазақстан» в 1912 году.

Остается добавить, что памятник был выполнен мастерами Петропавловска из естественного камня, взятого на Жаман сопке Есильского района. Надпись произведена Галиханом Касеновым - сыном областного муллы Қасена. В транспортировке памятника из Петропавловска до кладбища активное участие принимали Рахимов Галиаскар и Абильмажин Тынымов (они нанимали транспорт и людей). Огромное спасибо им за это.

На поминальный обед были приглашены потомки Кулсары из рода Калдамана - Бейсеу, Тау и Ораз, аксакалы из аулов Жамбыл и Булак, в том числе старейший из них – Кабдолла Исаков (отец Жаксылыка Габдуллиновича Исакова. Он является сватом Рахимовых) и другие известные в наших краях люди.

Огромное спасибо всем пожилым женщинам, особенно Кусный, Газизе, Жамал, Сапуре, Казкен и другим, которые приготовили для всех присутствующих на открытии памятника вкусный обед.

Возможно, я бы не добился успеха, если бы меня не поддерживали и не помогали своими письмами академики, ученые Республики Казахстан: Камал Бурханов, Аманжол Кошанов, Аяган Буркытбай, Салем Курмангожин, Кенес Нурпеисов и Еркожа Шайхудинов.

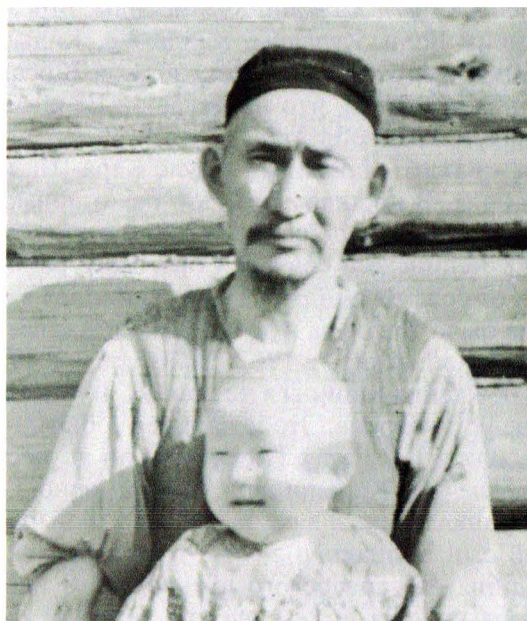
У казахов есть поговорка: «Білектің күшімен ештеңе бітпейді, саусақ козғалмай» («Ничего не сделаешь локтями, если не пошевелишь пальцами»). Благодаря усилиям многих патриотов моей Родины - Казахстана, журналистов, бизнесменов, общественности мы смогли поставить памятник Кулсары.

Большую благодарность родные Кулсары и Кулеке выражают тем, кто спонсировал материально, помогал морально: Зейнулле Акимжанову, Болату Кожаметову, Ларисе Морозовой, Ивану Моору, Кебеку Серикпаеву, Быржану Шаймерге-

нову, потомкам Кулсары: Абильмажинову Марату, Омарову Аскару и братьям Мукушевым, предпринимателям: Берику Утегенову, Сакену Ахмуддинову, Ерику Билялову, Уалихану Каражигитову и многим другим.

Пусть всегда им будет светить яркое солнце, ясным и светлым будет жизненный путь, сопутствует удача.

Думаю, что каждый, кто ознакомится с материалами этой книги, сделает, как и я, вывод, что Кулсары батыр вполне заслуживает того, чтобы его имя было увековечено в названии села, аула и даже улицы областного центра. Думая об этом, я каждый раз вспоминаю знаменитое высказывание об историческом прошлом дагестанского поэта и общественного деятеля Расула Гамзатова: «Если ты выстрелишь из пистолета в прошлое, будущее выстрелит в тебя из пушки». Эти слова необходимо запомнить и профессионалам-историкам, и историкам-любителям, и нам с вами.

**Әкем Қалиасқар,
қызым Гүлнар**

РОДОСЛОВНАЯ

Наш род берет начало с батыра Атыгая. К Среднему жузу также относятся Даут, Калкаш, Кудайберды, Ырсай - по нисходящей линии Бори. Кулсары, Калдаман, Кадыр, Иса, Рахим. Основное место проживания предков Ырсая - окрестности вдоль реки Ишим, что протекает в Есильском районе Северо-Казахстанской области.

Мой дед - Рахим - проживал в ауле Кара-Шилик Бейнеткорского района. В прошлом веке это было примерно то место, где не так давно располагалась тракторно-полеводческая бригада № 8 Ленинского совхоза Советского района. Это в 5 километрах от села Дайындык. Там я и родился в 1931 году.

У Рахима было три сына и дочь Канипа. Калиакпар родился в 1900 году, Калиаскар - в 1902, Шаймурат - в 1920. К сожалению, год рождения Канипы я не помню. Точная дата смерти деда тоже не установлена. Это печальное событие произошло или в 1920, или в 1921 году. Похоронен он на местном кладбище, что возле аула Карашилик. Это примерно в 40 километрах от Петропавловска и в семи - от села Дайындык.

Старший сын Калиакпар в 1942 году ушел на фронт. На защиту Родины от варварского фашистского нашествия он рвался с первых дней войны, но его держали по брони до окончания уборки урожая, ведь он был бригадиром полеводства.

Память сохранила только последний эпизод из его жизни с нами. Калиакпар был тогда на недельных курсах в Борках. В доме спокойно спали и стар, и млад. Стук в окно разбудил всех. Было 4 часа утра. Это Калиакпар пришел попрощаться с нами. Как сейчас помню, как крепко прижал он нас тогда с сестрой Багдат к своей груди, как зарылся лицом, скрывая слезы, в рубашонку тогда еще совсем маленькой Багдат. Он нас очень любил, ведь своих детей у него к тому времени не было. Дочь от первой жены умерла в полуторагодовалом возрасте, а от второй жены они не успели родиться. Одет он был по-военному, и хоть было мне в ту пору лет десять, я сразу сообразил, что дядя уходит на фронт. С тех пор наша семья его больше не видела. Он пропал без вести где-то в окопах или на дорогах той страшной войны.

Третий сын Рахима, Шаймурат, до войны учился в казахском педагогическом училище. В 19 лет был призван в ряды Красной Армии. Прошел воинскую подготовку и воевал танкистом. На его долю выпало многое, на войну он ушел в 1941-м, а домой вернулся только в 1947 году.

После войны работал в органах внутренних дел, сначала в Советском, а затем в Ленинском районе Северо-Казахстанской области. В последние годы перед уходом на пенсию работал в Петропавловске на самом трудном участке этой работы - участковым.

Дядя, Шаймурат Рахимович, и его жена, Майра Жунусовна, вырастили и воспитали достойными людьми семерых детей - четверых сыновей и трех дочерей. Двое сыновей пошли по стопам отца и ушли на заслуженный отдых в звании подполковника и полковника внутренних дел.

Марат начинал секретарем комсомольской организации завода малолитражных двигателей. Позже, по рекомендации партийных органов, был направлен в органы внутренних дел. Работал в Советском, Тимирязевском районах. Перед уходом на пенсию возглавлял отдел внутренних дел Жамбылского района.

Канат, окончив Новосибирский политехнический институт, тоже решил посвятить себя делу борьбы с преступностью и воспитания тех, кто однажды встал на неверный путь. Он долгое время работал начальником детской колонии в Петропавловске.

Третий сын дяди Шаймурата, Болат, окончив Алма-Атинский институт народного хозяйства, до сего дня работает в отделе архитектурного строительства города Алматы. Получили высшее образование и его дочери - Кульбаршин и Роза. Обе работают – одна модельером, а вторая – врачом-стоматологом.

Еще у моего деда Рахима была дочь Канипа, она была старше отца и его брата Калиакпара. Выйдя замуж за сына Дюсебая из рода караул, она стала жить в ауле Игилик Советского (ныне Аккайынского района) и носить фамилию Мухаметалина. В 1929 году у нее родился сын Каирбек. Но ни Канипе, ни ее мужу не суждено было вывести сына во взрослую жизнь. Покинув этот мир, они оставили его в раннем возрасте, так и не увидев, что с ним стало. Сначала Каирбек вос-

питывался у дяди Калиакпара, который проживал в колхозе «Кенес» Советского района. Село называлось Ушкудук (Три колодца). Что верно, то верно, в селе действительно было три колодца и только одна улица. Ушкудук находился примерно в трех километрах от села Чапаева (ныне Кызылжарского района) и примерно в тридцати - от Петропавловска.

Когда дядя Калиакпар ушел на фронт, Каирбека продолжала воспитывать его жена Бибигайша. Едва окончив семь классов, Каирбек стал работать учетчиком в тракторно-полеводческой бригаде. В дождь, слякоть, о то и в холод ему приходилось еженедельно ходить пешком в Смирновскую МТС, чтобы сдать отчет о проделанной работе. Никакой речи о лошади, чтобы съездить, не было. Их на весь колхоз было 2-3, и они больше всего нужны были для работы в поле, на ферме.

Как только мой отец по состоянию здоровья вернулся из трудармии, он хотел забрать племянника к себе, чтобы тот продолжил учебу. Уж больно парень был хваткий и до учебы жадный. Но его никак не хотел отпускать председатель колхоза Мейзембай (фамилию забыл. - **Прим. автора**). Тогда отец украл Каирбека и глубокой ночью привез в город, определил учиться в казахскую среднюю школу и в интернат.

Помню, как в 1947 году, когда он окончил 10 классов, выпускников в школе было всего четверо - два мальчика и две девочки: Каирбек и Дюсенбай, Зауре и Сара Аяпбергенова. Каирбек, хотя и числился в интернате, жил у нас. Мы вместе с ним работали по дому, помогали отцу заготавливать сено и дрова. В тот год мы все лето помогали семье косить траву. Каирбек, стремясь до конца довести начатое дело, припозднился с отъездом на учебу. И тогда мой отец Калиаскар отправил его в Алма-Ату на самолете. Трудно передать, что чувствовали все мы, да и сам Каирбек, когда впервые в жизни увидели так близко самолет, а ему еще предстояло на нем лететь! Но ничего, все обошлось, он успешно добрался до места и стал прилежно учиться. Окончил зооветеринарный институт, потом аспирантуру, защитил кандидатскую диссертацию. Да так и остался в этом городе. Многие годы работал в зооветеринарном институте, являлся крупным специалистом в области паразитарных болезней животных в Казахстане.

В последние годы жизни работал в научном отделе Министерства сельского хозяйства, ушел из жизни рано, в 1989 году, после тяжелой болезни.

Вместе с женой Кларой Темиргалиевной Сайдалиной (она работала младшим научным сотрудником в зооветеринарном институте) они вырастили и воспитали четырех дочерей. Все получили высшее образование, работают в различных отраслях нашей экономики. Айша, Жанна и Раушан со своими семьями проживают в Астане. Жамиля с мужем Кайратом - в Алматы, там же, воспитывая внуков, живет и Клара.

Мой отец, Калиаскар Рахимович, и мать, Бадиша Утегеновна, в 1932 году переехали на постоянное место жительства в Петропавловск, устроились на работу на мясокомбинат. Отец - грузчиком, мать - в цех переработки.

У наших родителей было четверо детей. Я - самый старший, родился в 1931 году, а самая младшая - Багдат - в 1940-м. Между нами были братья - Каиржан и Серик. Они умерли в раннем возрасте. Помню, мать часто вспоминала о них, плакала и очень сожалела, что по причине своей неграмотности они с отцом не смогли вовремя отвезти их к врачу. Да и некогда было, надо было работать, кормить семью. Работа была очень тяжелой, и мать часто болела.

Не знаю, что повлияло на выбор профессии моей сестры, слезы сожаления матери об умерших детях или что-то другое, но она окончила Омский медицинский институт. Стала кандидатом медицинских наук кафедры стоматологии Алма-Атинского медицинского института.

Я в 1952 году окончил исторический факультет Учительского института им. К.Д. Ушинского. По назначению Министерства образования Казахской ССР был направлен в одну из школ Омской области. В Жолбарской школе Азовского района проработал три года. Последующие десять лет, до июня 1965 года, трудился в Петропавловске, в средней школе им. М.И. Калинина и директором Карагандинской средней школы Булаевского района.

С июня 1965 года - на советско-партийной работе. Сначала меня избрали председателем Асановского сельского совета Соколовского района. В январе 1967 года, в связи с образованием Бишкульского района, перевели в Бишкульский райисполком на должность заведующего организационным отде-

лом. Работал на этой должности до 1990 года. С января этого года - персональный пенсионер местного значения.

С тех пор и до сегодняшнего дня проживаю в Бишкеке, принимал и принимаю активное участие в жизни села, его жителей. Свято чтю те места, где в XVIII веке проживал и бывал мой дед в седьмом поколении - Кулсары батыр - сын Бори.

Я стал узнавать мир, какой он есть, историю своего государства, народа и своего рода после выхода на пенсию. Только после 65 лет начал работать над собой, учить историю Казахстана, читать журналы, газеты, особенно статьи, в которых рассказывалось о создании мира и рождении человечества, стал активно участвовать в общественной жизни села, района и области.

Большее время суток занимали работа, забота о семье, ее материальное благополучие. Мне не хватало времени учиться, читать, а значит, невелик был и кругозор. Я отчетливо понимал, что моих знаний катастрофически не хватает. Я не мог толково объяснить ни себе, ни тем более другим, почему, как и отчего происходят многие события и явления в нашей жизни.

Я работал как робот, выполняя все условия и задачи, которые были поставлены. Занимаясь организационной работой в райисполкоме, постоянно занимался бумагами, собирал сведения, составлял справки в вышестоящие органы. Организовывал выборы в местные советы. В те годы была такая установка: если ты не депутат, значит, не можешь занимать должность заведующего орготделом райисполкома. Так, с 1965 года и до ухода на заслуженный отдых в 1991 году я был депутатом районного совета депутатов трудящихся. А это значит, что общественные интересы, интересы своих избирателей ты должен ставить выше своих. Помогать людям, решая всевозможные вопросы благоустройства, их социальные и материальные проблемы. Так я не заметил, как мне исполнилось 60 лет.

Общий трудовой стаж насчитывает 42 года, из них более 25 лет - на советской работе. За период своей трудовой деятельности был награжден медалью «За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения В. И. Ленина», «За освоение целинных земель», юбилейными медалями в честь Дня Победы в Великой Отечественной войне в 1941-1945 гг.

В 1983 году за долголетний добросовестный труд от имени Президиума Верховного Совета СССР, решением Северо-Казахстанского областного совета депутатов трудящихся от 8 декабря награжден медалью «Ветеран труда». С 2012 года - Почетный гражданин Кызылжарского района.

11 марта 2013 года ушла из жизни моя супруга Исакова Манап Кабдушевна, с которой мы прожили вместе 61 год.

Манап Кабдушевна всю свою энергию и силу отдала воспитанию подрастающего поколения. С момента организации района работала учителем начальных классов Бишкульской средней школы-гимназии.

Я помню, как директор школы Вячеслав Борисович Нетесов переводил из других классов в класс моей супруги трудновоспитуемых, непослушных детей. В большинстве своем это были дети из аулов, не знающие ни одного слова по-русски, и дети чиновников, которые мало празднуют учителей. Со многими Манап Кабдушевна справлялась, воспитывая и формируя из них достойных учеников и членов общества.

Государство высоко оценило ее труд. Будучи совсем девочкой, в годы войны, работала в колхозе «1 Мая» Петропавловского района. За это М.К. Исакова награждена медалью «За доблестный труд в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.». В июне 1983 г. Министерство просвещения присвоило ей звание «Отличник народного просвещения Казахской ССР». М.К. Исакова – ветеран труда.

Наиболее полно творческая одаренность Манап Исаковой проявилась после ухода на заслуженный отдых. Она стала писать стихи, более активно заниматься проблемами воспитания подрастающего поколения.

Манап Кабдушевна очень любила природу. Выпустила 7 книг. С 1993 по 2005 год - «Тілашар» («Разговорник для детей»), «Көңіл толқындары» («Жизненные перевалы»), «Табигат - біздің үйіміз» («Природа - наш общий дом»), «Аққуларды атпаңдар, адамдар» («Люди, не стреляйте лебедей»).

Первая книга стихотворений была опубликована в 1993 году и называлась «Тұсау кесер» («Урезание пут») - путь к развитию речи ребенка, как методическое пособие начальных классов, любви к своему языку. Другие ее книги посвящаются природе, родному краю. В них она пропагандирует и рассказывает молодежи о силе души народа, сохраняющего свои обычаи.

В 2008 году написано «Ұстаздық еткен жалықпас» - своеобразное методическое пособие для учителей казахского языка, здесь речь идет о национальных традициях народа, о временах года, о родном крае.

Всю свою жизнь Манап Кабдушевна учила доброте, честности, благородству, любви к природе, всегда пользовалась авторитетом у учеников и родителей. Мимо нее никто не проходил молча, обязательно останавливались, здоровались. И для всех она находила слова и темы для разговора.

Незадолго до ее смерти, на встрече выпускников Бишкульской гимназии, я видел, как все выпускники свои цветы дарили Манап Кабдушевне, окружили ее плотным кольцом, интересовались здоровьем, расспрашивали о дальнейших творческих планах.

Приятно было видеть, с каким желанием и любовью они общаются с ней. Среди них, бывших ее первоклассников, были руководители, бизнесмены, приехавшие на встречу из-за рубежа. Ее ученики, приехавшие из разных городов республики, стран ближнего зарубежья, низко кланялись своему первому учителю.

Я впервые видел на похоронах столько людей. Когда ее провожали в последний путь, собрался весь районный центр, учителя, ученики, администрация акимата, заместитель акима области Фархат Шаймуратович Куанганов. Улицы Калинина и Сенная были заполнены людьми, многие не могли добраться до нашего дома.

Вместе с Манап Кабдушевной мы вырастили троих сыновей и дочь, которые работают в разных отраслях народного хозяйства. Рахимов Бахыт Магжанович, 1953 года рождения, окончил Алма-Атинский сельскохозяйственный институт, работает в городе Петропавловске в Институте развития энергетики и энергосбережения.

Рахимова Гульнар Магжановна, 1958 года рождения, окончила Сумской педагогический институт в Украине. Работает в СКГУ.

Рахимов Серик Магжанович, 1963 года рождения, предприниматель «СБИ Агро».

Рахимов Нурлан Магжанович, 1967 года рождения, окончил Алма-Атинский медицинский институт, работает в Бишкульской центральной больнице врачом-стоматологом.

Он - ровесник района. Родился и учился в Бишкеке, после окончания института вернулся на родину. Вместе с супругой, Рахимовой Аджирой Наримановной, работают в нашей больнице стоматологами уже 20 лет. Они - патриоты района, Нурлана избрали депутатом районного мажлиса.

В годы войны тяжело жилось всем. Наша семья тоже не была исключением. Отца Калиаскара мобилизовали в трудармию. Так он оказался в Новокузнецке, где работал грузчиком. Дома остались я, мать Бадиша и сестренка Багдат, ей в ту пору было года два. Поскольку мать по причине нездоровья не работала, нам - мне и сестре - полагалось по карточкам 600 граммов хлеба. Я учился в казахской средней школе им. М.И. Калинина. Она располагалась по улице им. Сталина (ныне Интернациональная). Улица была вымощена камнем, асфальта, тротуара на ней не было. В местах, где было очень грязно, прокладывали доски.

Школа была двухэтажной, выложенной из красного кирпича. Еще запомнились скульптуры Ленина и Сталина. Они стояли во весь рост, всем своим видом говоря, что к светлому будущему мы придем, если будем учиться, учиться и еще раз учиться. Школа нам казалась очень красивой. В 1944-1945 годах ее разделили на две части. В одной половине было казахское отделение, в другой - русское. В школьном интернате располагался госпиталь. В классах было по 7-8 детей, учились мы до обеда. Писали между строк старых газет и книг. Потом собирали металлолом по кварталам. Получив за сданный металлолом деньги, сразу же мчались в Когиз, который находился на улице Ленина. Художественных или каких-то других книг в магазине не было, были только тома Ленина, Сталина, Карла Маркса, Энгельса и других. Из того немногого, что было, мы покупали книги, чтобы подарить их раненым.

Петропавловск в ту пору, хотя и был небольшим городишком, делился на несколько районов: Подгора, Зайсан, Копай, мясокомбинат, Рабочий поселок, Татарский край и другие.

К Татарскому краю относилась западная сторона города от улицы Ленина до завода МЛД и улицы Кирова. Именно здесь прошли мое детство и юность. Жили мы возле парка, на улице Ерназарова (затем Абая, ныне Токсан-би), дом 42. Мой старший сын Бахытбек до сих пор живет здесь.

Там, где сегодня находится стадион «Динамо», было поле, во время войны у нас там был огород. Туда же жители этого края выгоняли пастись коров. А на месте теперешнего молзавода был ипподром. После посевных работ там почти каждый год проводился сабантой - скачки, казахская борьба (курес) и другие мероприятия развлекательного характера.

В детстве мы часто бегали в парк культуры и отдыха по улице Кызылтуской, где был цирк и выступали артисты из Москвы и других городов России. Еще мы выстаивали длиннющие очереди в магазине № 5, что был на Октябрьской (ныне Парковой) улице. Очередь за хлебом занимали часов в 4-5 утра. Невозможно передать словами, как радостно было на душе, когда карточный паек хлеба оказывался у меня в руках, ведь многим, кто занимал очередь позже, его просто-напросто не доставалось.

Еще помню, как во время войны к нам приезжали на подводе родственники из колхозов «Баянды» и «Енбек» Советского и Ленинского районов. Летом они привозили на продажу зерно, а в обратный путь в бочках увозили горюче-смазочные материалы. Мне часто приходилось им помогать при выгрузке зерна. Происходило это на старом элеваторе, ныне здесь оптовый плодово-овощной рынок. И нефтебаза тоже находилась неподалеку, рядом с железной дорогой, сейчас на этом месте автогаражи.

Помогать приходилось только потому, что все приезжие были или старики, или женщины. Все мужское население было на войне или на трудовом фронте. Тот мальчишеский труд государство отметило медалью «За доблестный труд» в год 60-летия Победы над фашистской Германией.

Честность, трудолюбие, скромность мы унаследовали от прапрапрадеда Кулсары, отца Калиаскара и дяди Шаймурата Рахимовых. Мы никогда и ни в чем не посрамили их чести и достоинства, смотрим на людей и события, происходящие в нашей и жизни государства, прямо и открыто.

Многогранная деятельность далекого предка Кулсары, направленная на благо казахского народа, его честность и неподкупность стали для нас, его потомков, примером для подражания. Мы не можем в полной мере быть такими, как он, государственными деятелями, решающими судьбы людей, целого народа, но стараемся быть на него похожими. Считаем для себя великой честью, особым даром, данным нам Все-

вышним, возможность и способность, желание делать людям добро, не обойти вниманием, заботой и помощью каждого, кто в них нуждается.

Все, что заложено в нас генетически от дедов и отцов, пригодилось мне в период советско-партийной работы и много позже, когда я помогал и помогаю людям определиться в жизни, найти в ней свое место и работу, когда помогал людям оформить пенсию, восстановить имя, возраст и фамилию. Особенно тем казахам, которые жили или живут в России, и написание имен которых искажено. Незнание русского языка при советской власти создавало мне, как и им, немало трудностей. Многое приходилось заучивать, не понимая при этом смысла.

К седьмому колену Кулсары принадлежит еще один наш родственник - Шернияз Мукатаевич Казиев. Место его рождения - аул Шалкебай. Это территория Новоникольского совхоза. Его отец, Мукатай Казиев, всю жизнь работал, сначала в колхозе «Борьба», а затем в совхозе «Заречный» Ленинского района. И у Шернияза, по примеру отца, одна запись в трудовой книжке. Работать он начал шофером в совхозе «Заречный», а в совхозе «Рассвет» оказался только потому, что хозяйство в ту пору только создавалось, и он в силу производственных причин был туда переведен. А жил он в селе Семипалатном Бишкульского района. Пришло время - в 1958 году женился, повстречав свою судьбу в лице Марияш, дочери Оксекбая Жакупова из рода караул. Вместе они воспитали и выучили, дав им высшее образование, пятерых детей.

Дочь Ляззат в 1985 году окончила факультет русского языка и литературы Житомирского педагогического института и начала работать в Петропавловской школе №7. Случилось так, что по семейным обстоятельствам пришлось вернуться в родное село, где много лет работала завучем Рассветской средней школы. Работает там и сегодня, обучая и воспитывая ребятню родного села.

Сын Саттар в 2000 году защитил диссертацию в Московском государственном университете им. М. Ломоносова на тему «Этнополитические процессы в Казахстане». С полученными знаниями кандидат наук щедро делится со студентами юридического факультета СКГУ, продолжает заниматься научной работой.

Дочь Айгуль, окончив в 1985 году финансово-экономический факультет народнохозяйственного института в Алматы, сейчас в звании майора работает начальником финансово-экономического отдела Петропавловского следственного изолятора.

Младшая дочь Айман после окончания Акмолинского медицинского института, осталась жить и работать в этом городе. Окончив аспирантуру в Алматы, преподает в медакадемии Астаны.

Особо хочу рассказать о снохе Марияш Оксекбаевне (Жакуповой) Казиевой. Детство, юность, как и ее муж Шернияз, провела в селе Семипалатном. Именно здесь (на территории совхозов «Рассвет», «Новоникольский», в Приишимке, Карлуге) по преданиям и официальным документам, стояли зимовки их великих предков Кулсары, Кулеке, Калдамана).

Марияш при советской власти трудилась дояркой. При чем работала так, что ее портрет неизменно занимал достойное место на Доске почета передовиков животноводства как совхоза «Заречный» Ленинского района, так и совхоза «Рассвет» Бишкульского. Ее коровы отличались высокими надоями, а сама Марияш была дважды удостоена ордена «Знак Почета», имеет медали. Марияш не только отлично трудилась, воспитывала детей, но и активно занималась общественной работой, неоднократно избиралась депутатом районного и сельского советов.

Неугомонная Марияш трудилась так, что завидовали мужчины. В трудное для страны время она организовала ТО «Ди-дар Козиева», которое приносило пользу не только своей семье, но и государству.

К потомкам Кулсары, из рода Атыгая, принадлежит еще один, известный в нашем городе и области человек, - Марат Муқанович Абилямажинов - генеральный директор АО «Завод имени С.М. Кирова».

Недавно, отчитываясь на сессии областного маслихата об итогах социально-экономического развития области за первое полугодие 2009 года, аким области С.С. Билялов отметил: «АО «Завод имени С.М. Кирова» продолжает реализацию проекта «Организация производства по выпуску комплексных локомотивных устройств безопасности и симплексных радиостанций». В этих словах оценка того, что коллектив

предприятия, возглавляемого Маратом Абильмажиновым, находится на верном пути и движется в направлении, которое указывает наш Президент.

Родословная Марата идет от сына Кулсары Тау. От Тау рожден Тыным, от Тыныма - Абильмажин, от Абильмажина - Мукан. От Мукана родились Марат и Болат. Они родились в Петропавловске и тоже росли в татарском крае, в доме на углу ул. Попова и Октябрьской (сейчас Парковая). Оба парня получили высшее образование. Болат Абильмажинов преподает в СКГУ.

Прежде чем стать генеральным директором завода, Марат прошел большой трудовой путь. Начинал учеником токаря, затем освоил весьма трудную и уникальную профессию слесаря-лекальщика, работал техником-конструктором на машиностроительном заводе им. В.И. Ленина. После окончания Уральского политехнического института им С.М. Кирова в г. Свердловске работал инженером-технологом, начальником бюро, старшим мастером инструментального цеха Петропавловского завода тяжелого машиностроения, затем после ряда преобразований, произошедших в экономике страны, председателем кооператива «Арман».

В начале 90-х годов прошлого тысячелетия руководил Северо-Казахстанским областным фондом финансовой поддержки малых предприятий, после возглавил сначала АО «Алем», а затем стал генеральным директором ТОО «Алем». С октября 2003 года - президент ОАО «Производственное объединение «Петропавловский завод им. С.М. Кирова», в настоящее время - генеральный директор АО «Завод им. С.М. Кирова». Одним словом, достойный продолжатель своего рода, призванный руководить, воспитывать и вести доверенный ему коллектив людей в нужном для общества направлении. Достойное воспитание получили и его сыновья - Даурен и Сакен.

Большое пристрастие сыновья Марата имеют к шахматам, но особая любовь к ним у Даурена. Оба парня - члены международной федерации шахмат, участвуют в соревнованиях различного уровня, где довольно часто занимают призовые места. Если бы не спонсорская помощь отца, который всецело доверяет своим сыновьям и поощряет их в этом увлечении, то поездок в разные города для участия в шахматных турнирах

было бы намного меньше. Чтобы не надеяться только на отца, Даурен ищет новых друзей и наставников. Он знаком и постоянно общается с известными в Казахстане шахматистами, мастерами международного класса Асановым и Садвокасовым.

Одна из ветвей по материнской линии принадлежит Кудушу - сыну Кадыра. От Кудуша идет Жауке, его сын Баймукан уже тогда был более грамотным, чем все другие, и работал в горисполкоме, в последние годы жизни - в торговле. Моя память сохранила воспоминания о матери Баймукана - Айше. Ее отличало от всех нас то, что она очень хорошо владела русским языком. Когда она говорила, общаясь с русским населением, мы удивлялись, как она свободно и хорошо говорит.

Во время войны они жили в Слободке, дед Жауке пас коров, которых ему доверяли частные лица. Их материальное положение было несравнимо лучше, чем наше, и у некоторых из них была такая диковинка, как патефон. Мы частенько ходили к ним, слушать песни на казахском языке и кюи.

У Баймукана было две дочери - Жибек и Гуннияз. Окончив экономический факультет КазГУ, Жибек вышла замуж за Тастая Рыскалдиева и уехала в Южно-Казахстанскую область. К сожалению, она рано ушла из жизни.

Вторая дочь, Гуннияз, также получив высшее образование в Алма-Ате, вышла замуж за Жаксылыка Габдуллиновича Искакова. Он известен в области как великолепный организатор и хозяйственник. Проявил себя в должности первого секретаря обкома комсомола, в 1963 году организовывал Тимирязевский, а в 1967 году - Бишкульский районы, работал в Павлодарской области, первым секретарем Сергеевского райкома партии.

И сегодня он занимается общественно-полезным трудом, всегда на страже событий, происходящих в области и городе. Являясь председателем совета аксакалов Северо-Казахстанской области, он всегда готов дать добрый совет тем, кто в нем нуждается: будь то работник акимата города или области. Вместе с Гуннияз Баймукановной они вырастили, дали высшее образование своим троим сыновьям. Все они достойны своих родителей, трудятся и приумножают богатства Казахстана, в котором родились и живут.

Из поколения Жараспая, Жанбеиса, от сына Рахимжана - Карапая (его называли Шалабай - недоношенный) родились

дочери Куснай, Кайникай и Кулян. Кулян вышла замуж за Биржана Абдумановича Шаймерденова, он сейчас возглавляет ТОО «Дайындык» Аккайынского района. Биржан - наш племянник. Работать на производстве он начал очень рано, это научило его быть трудолюбивым, кропотливо относиться к любому делу и не пасовать перед трудностями. В период перестройки, когда начали разоряться и гибнуть села, деревни и аулы, он взял под свою опеку одно из самых слабых отделений Ленинского совхоза, расположенного в селе Дайындык. Благодаря организаторским способностям и умению повести за собой людей, заставить их хорошо трудиться, хозяйство не только не рухнуло, как многие вокруг, а стало успешным агроформированием. О зажиточности селян говорит хотя бы такой факт, что уже в 2000 году почти в каждом дворе появились легковые автомашины. А самый захолустный аул Дайындык буквально расцвел на глазах. Построена мечеть, восстановлен водопровод, сельская школа тоже содержится за счет ТОО. Не забывают в товариществе и о пенсионерах, о тех, кто почти нетрудоспособен. Они получают бесплатно дрова, корма для личного подсобного хозяйства.

Говоря о Биржане, нельзя не сказать еще об одной его черте. От предков - Караула, импровизатора и певца Акана-сере, прославившегося своим талантом в XIX - начале XX века, он унаследовал еще один, не менее яркий талант - умение любить и разводить лошадей. Слава о скакуне Акана-сере Кулагере распространилась по всему Казахстану, ему завидовали представители всех трех жузов. Обожал лошадей и почти никогда не расставался с ними и отец Биржана - Абдулман.

В семье сегодняшних Шаймерденовых тоже любят, холят и лелеют лошадей. Сыновья Биржана, Олжас и Елжас, - постоянные участники не только областных, но и республиканских соревнований по конным скачкам. На соревнованиях в Петропавловске, Щучинске, Кызылорде и других городах они не раз завоевывали призы, а это автомашины ВАЗ и джипы.

Самым успешным в соревнованиях, в какой-то степени даже фанатом конного спорта был младший Елжас, он учился на 3 курсе экономического факультета СКГУ. Беда ворвалась в дом черной птицей: летом 2007 года, готовясь к президентским соревнованиям в Южно-Казахстанской области, Елжас трагически погиб.

Трагедия коснулась не только семьи Шаймерденовых, все любители конного спорта разделили с родителями горечь утраты. На похоронах присутствовали наездники и жокеи из Южно-Казахстанской, Кызылординской, Костанайской и других областей. В прошлом году на кладбище села Дайындык в знак памяти об успешном наезднике Елжасе Шаймерденове установлен памятник, который украсил рисунок его любимой лошади по кличке Айман. На одной из олимпиад по конному спорту было выставлено 5 легковых автомашин, одну из них, в знак памяти о сыне, на собственные средства приобрел Биржан Шаймерденов. В этих соревнованиях два приза (на 7, 5 км - ток байге и 15 км - аламан байге) завоевали лошади Биржана. Это не было неожиданностью. Пожалуй, столько времени подготовке и тренировке породистых английских скакунов, как он, не отдаст никто.

Из шести сыновей Ырсая мы принадлежим к сыну Бори - Кулсары. От первого сына Ырсая - Кара-батыра происходит Коблан Хамзин. Он так же, как и я, горит желанием изучить историю жизни наших предков. Мы неоднократно бывали с ним в областном акимате, когда акимом был Т.А. Мансуров. Результатом тех переговоров стало то, что мы добились создания экспозиций, посвященных батырам Кулсары и Кулеке, при реставрации резиденции Абылай хана в Петропавловске. Было бы нескромно приписывать эти заслуги только себе. Надо отдать должное и инициативе группы аксакалов области, в число которых вошли Ж. Искаков, К. Калиев, Т. Абдрахманов, К. Жакупов и другие.

Коблан Хамзин более 30 лет проработал в органах внутренних дел нашей области, полковник милиции, заслуженный работник МВД СССР, ветеран труда МВД Республики Казахстан. Сегодня Коблан Хамзин - один из организаторов и членов инициативной группы по организации установления памятника батыру Кулсары в местах его проживания.

В 2009 году исполнилось бы 70 лет еще одному представителю потомков Кудайберды - Сайлау Утееву (предками которого являются: Жамет и Жумык, затем идут Барак, Байдалы, Умирбек, Утей, Габбас.

Знатный труженик, он всегда был в почете и уважении, да в таком, что удостоился чести быть избранным депутатом Верховного Совета Казахской ССР. Последний срок избрания

пришелся на самые трудные годы в жизни страны - на 1990-1991.

Детство и юность Сайлау прошли в ауле Урнек Ленинского района. После окончания в 1957 году средней школы в Николаевке, он начинает трудиться шофером в Боголюбовской автобазе. Но через три года вернулся на родину - в Амангельды, так как началось укрупнение хозяйств и многие аулы, села вошли в один большой совхоз. Через год Утеева, как передового водителя, направляют на учебу в Алма-Атинский сельскохозяйственный институт.

После окончания агрономического факультета этого учебного заведения молодого специалиста направили главным агрономом в совхоз «Булак», а вскоре он стал директором этого хозяйства. Как широко мыслящего и грамотного руководителя, снискавшего уважение не только среди руководителей области, но и простых тружеников, через три года ему поручают еще более сложный участок - руководить вновь организованным хозяйством имени XXV партсъезда. Семнадцать лет, начиная с истоков, с утра до ночи Сайлау Утеев не знал покоя, чтобы сначала вывести колхоз в передовое хозяйство, а затем удержать его на нужной высоте. За особый плодотворный труд Сайлау Утеев неоднократно награждался правительственными наградами.

Много уважаемых и почетных людей и в роду Атыгая, Рсяя. Среди них на особом счету Аскар Игибаев. Он известен тем, что, работая многие годы директором Николаевской средней школы, награжден орденом Ленина. Вместе с ним обучал и наставлял на правильный путь молодое поколение еще один известный в области педагог - Ескендир Касенов. Оба они в деле воспитания подрастающего поколения достигли профессиональных высот и стали отличниками народного образования. Заслужили почет и уважение не только в родном селе, но и в районе. Среди выпускников Николаевской средней школы есть ученые, профессора и генералы, руководители хозяйств и предприятий. Все они с благодарностью произносят имена своих школьных учителей и наставников.

Ескендир Касенов в настоящее время проживает в городе. Гордится своими учениками и с удовольствием о них рассказывает тем, кто еще только начинает осваивать азы школьной программы.

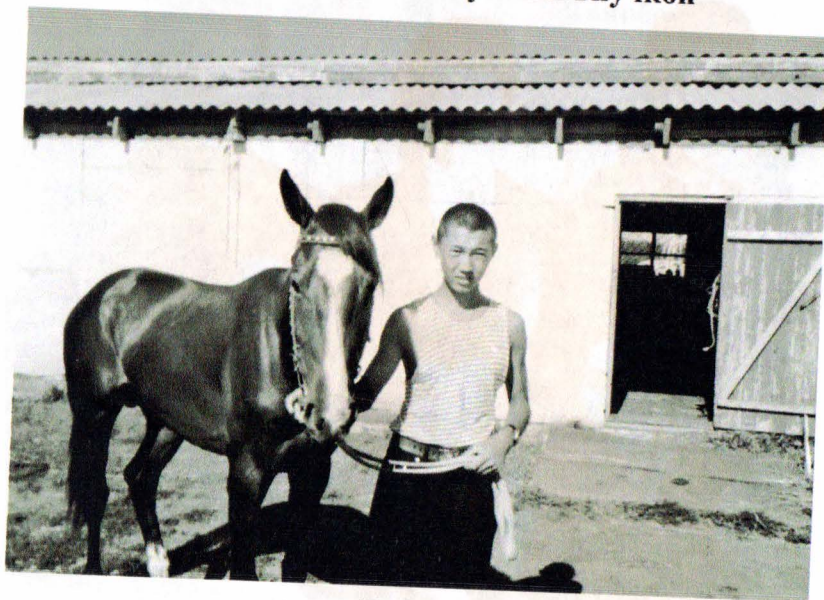
Жақсылық, Қоблан қажы

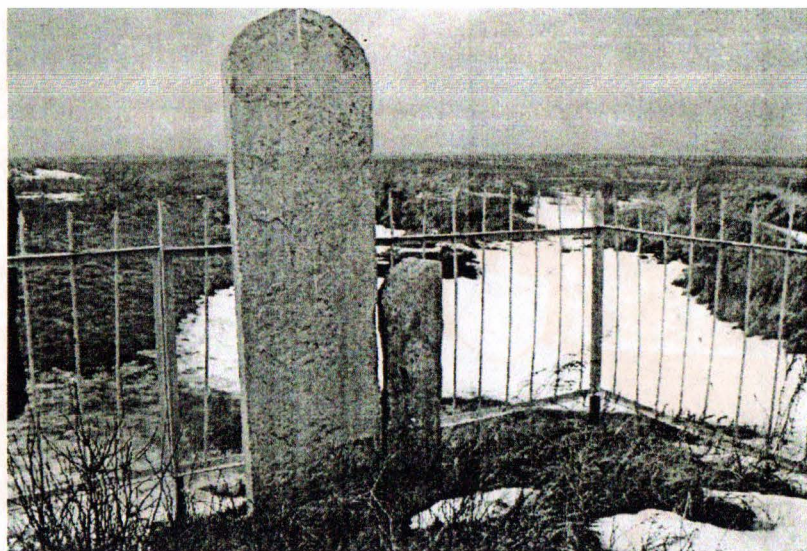
**Қайрат, Серік, Малай, Жамила,
Бағдат, Клара, Манап, Мағжан**

Дядя Шаймурат с внуком и внучкой

Елжас

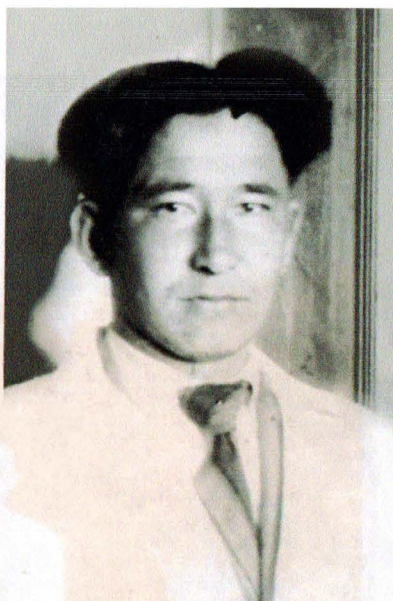
Место захоронения Кулсары батыра

**Қанат, Болат, Қайрат.
Майра, немересі Ерік, Шаймұрат**

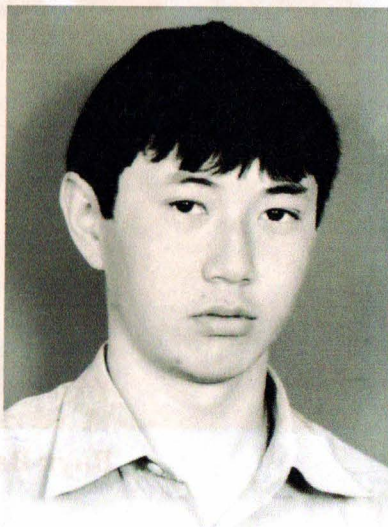
Мағжан

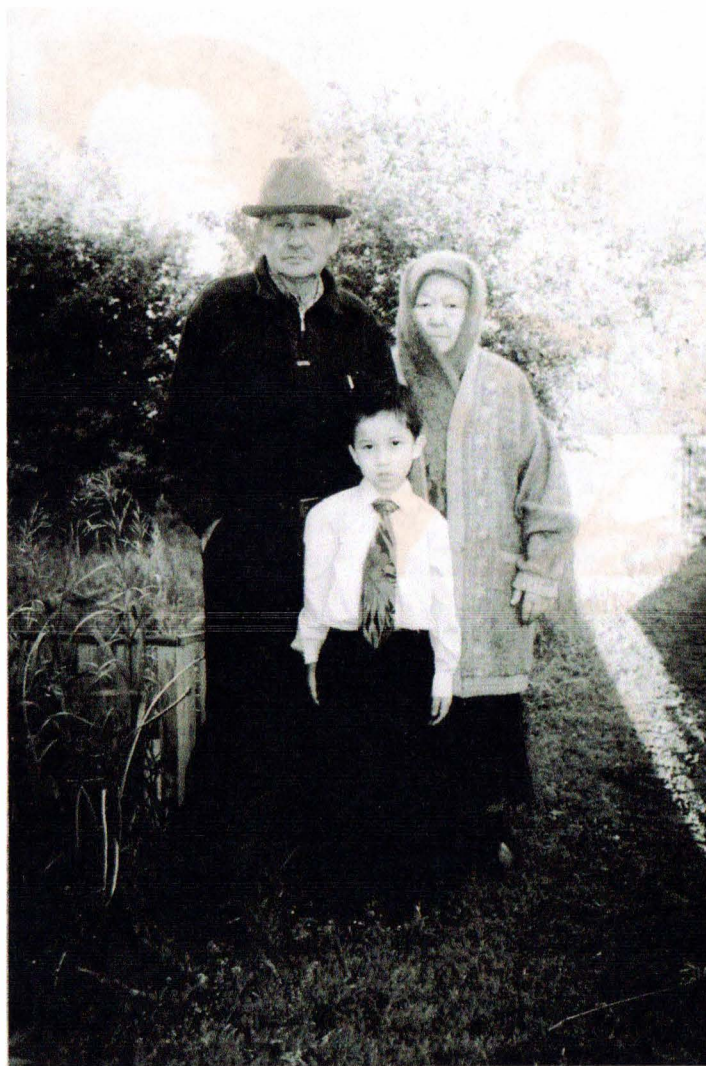
Қаирбек

Сайлау Утеев

Елжас Біржанұлы

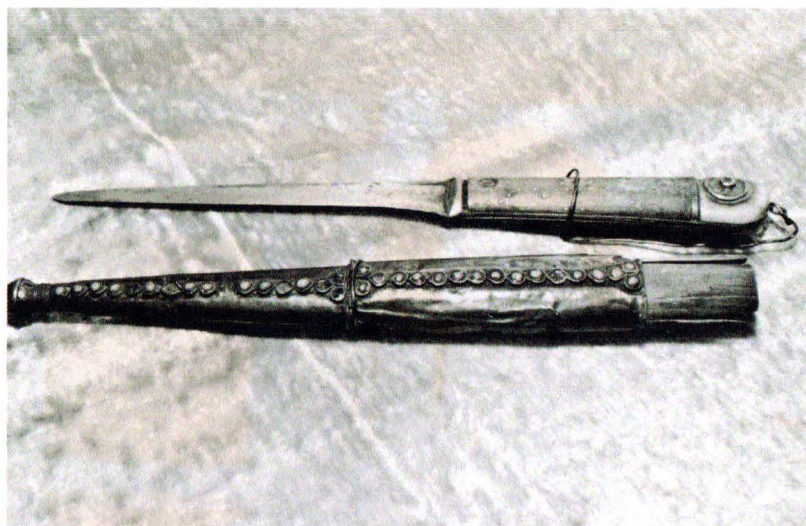

Внук Валихан

Мать - Бадиша, сын - Бахытбек

КИНЖАЛ КУЛСАРЫ

Великая слава о славном батыре Кулсары дошла и до наших дней. Его чтят и почитают потомки, все, кому небезразлична судьба своего народа. До сего дня на этой земле, где жил мой знаменитый прадед, живут потомки его 6 детей (сыновей), которые служат во благо своей родины. Недавно стало известно, что у одного из нас - Жусупбека Аубакирова, потомка великого Кулсары в седьмом поколении, сохранилась одна из реликвий великого прадеда.

Едва Кулсары батыр родился, ему достался в наследство от деда кинжал. У скольких людей до и после Кулсары побывала в руках эта ценная реликвия, неизвестно. Несла ли она с собой только память, или была в руках защитника Отечества грозным оружием? И это нам не известно. Сегодня его бережно хранит и держит в руках, показывая только избранным, потомок в седьмом поколении, аксакал Жусупбек Аубакиров, потомок сына Кулсары Бейсеу.

- Мы жили в простое время, молились Богу, - рассказывает аксакал. - Брат Омирбек в 1965 году работал участковым инспектором в Тимирязевском районе. Одна бабушка узнала о том, что он является потомком сына Кулсары Бейсеу, рода атыгай, и позвала его в гости:

- Милый, - сказала она, - пришло время. В память о Кулсары-ата я сохранила кинжал. Его я не могу доверить своим детям. Он должен принадлежать только его потомкам. Благодаря Аллаху, что я дожила до того времени, что могу со спокойным сердцем передать его одному из потомков Кулсары. Я отдаю его тебе, береги, как зеницу ока. Возьми, с Богом, - сказала она.

- Теперь наша главная цель - найти ту бабушку, которая оставила кинжал моему брату. Если даже ее уже нет сейчас, будем искать ее детей, внуков, правнуков. Если она хотела и сумела сохранить эту вещь, значит, она по какой-то причине была ей дорога, а, может, эта бабушка тоже является потомком Кулсары, - говорит Жусупбек Аубакиров.

Ножны кинжала достойного уважения казахского народа Кулсары батыра украшены орнаментом деревянной резьбы, обернуты материалом вместе с однородными предметами из черного металла и камней. Теперь потомки хотят провести экспертизу и узнать, из чего сделана эта диковинка. На вопрос: «Отдадите ли кинжал ваших предков в музей?», старый Жусупбек ответил: «Из шанырака не вынесу. Останется как наследие моим внукам».

Теперь немного о самом Жусупбеке Аубакирове. Родился 15 августа 1930 года в селе Карагаш Есильского района Северо-Казахстанской области. Там же окончил семь классов.

Во время Великой Отечественной войны наша школа была отдана эвакуированным харьковским детдомовцам. Нас перевели учиться в село Жаналык, несмотря на трудности, учились прилежно, жили дружно. В те годы в аулах остались одни старики, женщины и дети. Они пахали, сеяли и убирали хлеб. Кто-то из парней, подрастая, уходил на фронт. Села жили тогда в слезах и стенаниях, так как похоронки в то время приходили почти каждый день. Но это еще больше спланивало людей, они не только заботились друг о друге, но и делились куском хлеба.

Несмотря на послевоенные годы разрухи, бедность, Жусупбеку удалось достичь заветной цели и получить высшее образование. Его трудовой стаж более 50 лет, из них 32 года отданы системе внутренних дел республики.

Женившись в 1949 году по совету родителей и по любви на Жибек, он прожил с ней 51 год, вырастив и пустив по доброй дороге жизни двоих сыновей и трех дочерей. Сегодня дети живут и работают в Петропавловске. У каждого свои дети. У сына Айбека - два сына и две дочери, все получили высшее образование, у дочери Айслу - три дочери. У Сауле сын Дамир - офицер, служит в МВД, а дочь Динара успешно осваивает науки в Испании. У Зауре - тоже сын, верная и надежная опора матери.

**Татьяна, Людмила, Галина,
Бердібек, Мағжан, Серкелбай**

**Серкелбай, Мағжан, Бердібек -
Бұлақ ауылының әкімі**

Мағжан, Манап, Болат

Социал, Ғалым, Қайролла

Слева направо:
Қайролла, Зейнолла, Болатбек, Социал, Мағжан

Манап, Мағжан, баласы Серік

Мағжан, Жақсылық, Қоблан

Сотрудники архива Есильского района СКО

Chairman Kim Jong-il, 1998

**Серик Магжанович Рахимов – представитель СБИ Агро – встречает
Президента Республики Казахстан на земле
Кызылжарского района (2011 год).**

Семья Рахимовых и их друзья на открытии памятника.

Семья Рахимовых и Ж.Г. Исаков с внуком.

Семья Рахимовых – Галиаскара и Шаймурата – на открытии памятника прапрадеду Кулсары батыру.

МОЙ ВЕЛИКИЙ ПРАДЕД КУЛСАРЫ

Подлинных документов о моем великом прадеде Кулсары батыре, как и о многих других казахских деятелях XVIII века, в Северо-Казахстанском областном государственном архиве нет. И все же, когда работники областного управления архивов и документации и госархива начали подготовку документального обеспечения и подтверждения исторических фактов пребывания хана Абылая на севере Казахстана для восстановления и строительства его резиденции в г. Петропавловске, документальные материалы удалось выявить в архивах Российской Федерации. В частности, в городах Москве, Омске, Оренбурге.

То небольшое из документов, что удалось найти, а также опубликованные научные труды, особенно в период независимости Казахстана, позволяют увидеть «штрихи к портрету» не только нашего замечательного земляка, но и его сподвижников.

Кулсары батыр (год рождения не установлен, год смерти доподлинно известен - 1776-й) - один из сподвижников эпохи хана Абылая, государственный и общественный деятель. Родился, проживал и похоронен на севере Казахстана. Выходец из поколения Кудайберды крупного казахского рода атыгай, он в свое время был непререкаемым авторитетом для своих друзей и соотечественников. У Кудайберды было шестеро сыновей: Кулымбет, Жамет, Акмалиш, Андай, Ырсай, Есенгельды. Один из сыновей Ырсая - Бори. Кулсары - сын Бори. У Кулсары, как и у его деда, тоже было шестеро сыновей - Кулыбек, Тау, Бейсеу, Калдаман, Ораз, Мамет.

Автор книги «Ел мен жер» («Страна и земля»), вышедшей в Алматы в 2003 году, Тортай Садуакасов приводит такие сведения о некоторых нынешних потомках Кулсары батыра: «Один из нынешних потомков батыра - Аскар Омаров (Средняя орда - Аргын - Атыгай - Кудайберды - Ырсай - Кулсары батыр - ... Килыбай - Омар - Жусуп - Айса - Аскар)». К сожалению, здесь между Кулсары батыром и четвертым предком Аскара - Килыбаем, поставлено многоточие, то есть не названы некоторые лица. Пока неизвестны потомки других ветвей из родословной Кулсары батыра. Кто они, где находятся, мне, Магжану Калиаскаровичу Рахимову, очень хотелось бы знать...

В уже упоминавшемся сборнике документов «Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках» говорится: «Абылай султан кочевье свое имеет при горе Кокше от Петропавловской крепости в 250 верстах, а Кулсары-батыр - против Петропавловской крепости в десяти верстах по речке Ишим» (с. 668). Из этого можно заключить, что Кулсары батыр имел свое кочевье вблизи современного Петропавловска, возможно даже на месте нынешнего села Бишкуль.

В этом же издании есть такие строки: «Кулсары пользовался особенным уважением всех киргизцов и самого Абылая, киргизцы считали его за святого, аулие» (стр. 671).

Действительно, Кулсары батыр был к тому же аулие - святым человеком. Он мог предсказывать многие явления, лечить больных. О нем сложено множество легенд, которые передавались из уст в уста на протяжении многих лет. В семи километрах от современного аула Булак Есильского района на возвышенном месте находится могила аулие Кулсары батыра. У этого захоронения в 1958 году мой отец Калиаскар Рахимов, потомок батыра в шестом поколении, установил памятный камень и железную оградку. Легенда гласит, что, предвидя свой близкий конец, Кулсары просил: когда я умру, пусть верблюд везет меня на белой кошме. Где остановится, будете копать, найдете камень, пусть он стоит на моей могиле... Завещание это исполнено. В последние годы к могиле аулие Кулсары приезжают люди из разных регионов нашей страны и среднеазиатских республик, надеясь облегчить свои недуги.

Биография Кулсары самым тесным образом связана с именем Абылай хана. На протяжении всей своей жизни он был его помощником, советником и личным исполнителем всех поручений и заданий, касающихся отношений с Российским правительством. В документах XVIII имя Кулсары упоминается, а он сам характеризуется как влиятельный старшина и государственный деятель.

Он был горячим сторонником установления добрососедских отношений с сопредельными государствами. Имя батыра Кулсары впервые встречается в документах, датированных 1739 годом. В этом году он участвовал в церемонии коронации хана Абулмамбета. В первых числах августа 1742 года Кулсары совместно с группой султанов, батыров и биев Среднего жуза в г. Оренбурге присягнул на верность российскому царю. («Казахстанско-русские отношения в XVI-XVIII веках» А. 1961, с. 222).

Вот текст того присяжного листа хана Абулхаира, султана Ерали, батыров, биев и старшин Малого, Среднего и Старшего жузов.

«Я, нижепоименованный, обещаюся и кленуся всемогущим богом и пророком нашим Махометом в том, что хочу и должен е.и. в своей истинной и природной великой государыне, имп. Елисавет Петровне, самодержице всероссийской и по ней самодержавной е. в. имп. власти и по высочайшей ея воли збираемым и определяемым наследникам верным, добрым и послушным рабом и подданным быть и все к высокой е. в. силе и власти принадлежащая, права и преимущества, узаконенные и впредь узаконяемая, по крайнему разумению, силе и возможности предостерегать и оборонять, и в том во всем живота своего в потребном случае не щадить. И притом по крайней мере старатися споспешествовать все, что к е. в. верной службе и пользе государственной во всяких случаях касатися может, так как я пред богом и судом его страшным в том всегда ответ дать могу, как сущее мне господь бог душевно и телесно да поможет. В заключение же сей моей клятвы целую закона нашего куран. Аминь».

Среди прочих прибывших с Абулхаир ханом киргис-кайсацких старшин и других нижеподписавшихся кайсаков, свою подпись в клятве верности службе ее величеству и в

присутствии тайного советника и кавалера Неплюева с Абул-хаир ханом тангу свою приложил и мой предок Кулсары бий.

Вот, что он написал в своем донесении: «Напред сего, в командование Оренбургского господина генерал-поручика И.И. Неплюева, призван я был, и со мной Абылай султан, с коим вообще учинял в Оренбурге присягу с тем, есть ли что нами разведанного о разных обстоятельствах, доносить бы, куда принадлежит будет, российской стороне командующим. А потом мне напоследок был дан по должности моей и лист, в коем записан я старшиною и назван тарханом (т.е. почётным званием).

Два батыра атыгайского рода: Кулсары и Кулеке считались в Петропавловской крепости своими людьми, на которых можно было во всём положиться. Кулсары долгое время, до самой смерти, был связан с линейным начальством. В последующие годы батыры Кулсары и Кулеке (1710-1771) несколько раз ездили в качестве посланцев султана Абылая в российские города для решения межгосударственных вопросов. Также Абылай возлагал на своих помощников от своего имени и от имени рода атыгай Среднего жуза проведение переговоров с пограничными властями. Например, в марте 1753 года Абылай посылает их в г. Троицк, чтобы просить помощи в борьбе против джунгарских захватчиков.

Вот рапорт командира Троицкой крепости майора И. Ранненкампа Оренбургской губернской канцелярии от 31 марта 1753 г. о прибытии послов из Среднего жуза с просьбой о защите от набегов джунгарских феодалов.

«Сего марта 29 числа киргис-кайсацкой Средней орды Атыгайского роду знатной в той орде киргизец Кулсары, прибыв в Троицкую, обще того ж роду с Кулекою-батырем просил о допущении ево ко мне. почему он и призван, и между разговорами, упоминая высочайшее милосердие е.и.в. к ним, объявил: хотя де у Аблай-салтана с зенгорскими калмыки дальняго и не произойдет, однакож-де, ежели паче чаяния на них калмыки нападать станут, а они, киргисцы, против их также стоять будут, то-де жены их и дети будут ли охранены российскими крепостями и внутрь линии пропустятся ль, объявляя притом, что они подданные е.и.в. и то охранение им весьма потребно. На что ему от меня объявлено, охранение им как прежде было, так и поныне по высочайшему е.и.в. по-

велению состоит нерушимо, и они, как подданные е.и.в., за-
щищение всегда получать будут. Напротив чего он, Кулсары,
благодаря, объявил, что они намерение имеют просить о от-
межевании им по заречной стороне на поселение в удобных
местах окружностей, дабы каждый род свою землю и отвод
имел, где они хотя не все, однакож несколько желают и строе-
ние производить, и чтоб по отмежевании из роду в род земли
и угодей не давать, но довольствоваться каждому своим отво-
дом. И для того к совету они Аблай-салтана весною ожидают,
который-де неотменно в Троицкую будет, и о вышеописанном
с просьбою в Оренбург нарочных пошлют. А сего же марта 30
Куляка-батыр, прибыв еще подтвердил, что Аблай-салтан в
Троицкую конечно приедет».

Царизм высоко ценил донесения Кулсары. В 1756 году по-
следовал сенатский указ на имя Неплюева, в котором «пове-
левалось Кулсаре и Куляке за их сообщения, выдать для их
приласкания и показания как доброжелательство их в рассу-
ждение приемлетца, казенных вещей, каждому на 100 рублей,
выдачу произвести» таким искусным образом, чтоб о том в
их орде разгласитца не могло».

На обязанности Кулсары лежали донесения о казахско-ки-
тайских отношениях и о намерениях Абылая, касающихся
России. К нему был приставлен писарь, служилый татарин
Сафар Салиев. Салиев, в свою очередь, негласно наблюдал
за деятельностью Кулсары и представлял начальству соб-
ственные донесения. Кроме того, к Кулсаре для проверки его
«благожелательства российской стороне» засылались под ви-
дом купцов разведчики, например, татарский купец Шихов.
Система шпионажа оказывалась довольно разветвленной и
под таким перекрёстным наблюдением, что от военных вла-
стей не ускользали многие мелочи, полностью положиться на
Кулсары было невозможно, так как он для замечания следов
своего доносительства, в «некоторых случаях давал непол-
ноценные или даже неверные показания. От времени до вре-
мени Кулсары наезжал в Петропавловскую крепость, где он
подвергался пространному допросу и наделялся подарками.
Кулсары дрожал за свое благополучие, он убедительно про-
сил военные власти ни в коем случае не проговориться о его
шпионской деятельности, иначе его с единомышленниками
«киргизцы прирубят».

Разные просьбы Кулсары по возможности удовлетворялись. Однажды Кулсары «высказал желание» построить себе дом и жить как русские. Об этом сообщил в коллегию иностранных дел и оттуда последовал указ о построении домов для Кулсары и Абылая. В 1762 г. в кочевье Кулсары послали плотничью команду из 15 человек. Дом Кулсары построили на Ишиме в районе нынешнего села Архангельского, выстроили дом и для Абылая (в районе нынешнего города Кокчетова). Это были первые деревянные дома русского типа у казахов в северо-казахстанских степях.

В последние годы своей жизни Кулсары выступил как отличившийся разведчик деятельности Абылая, направленной не в пользу России.

А тем временем на востоке страны положение все более осложнялось. Угроза со стороны китайцев, после полного уничтожения ими джунгарцев, становилась в 1756 году особенно реальной. И не только для казахов, но и для русского государства. Вскоре многочисленное китайское войско предприняло наступление на казахские земли. Многие султаны и старшины казахских родов откочевали вместе со своими улусами на север, а вооруженное ополчение во главе с Абылаем, Кожабергеном, Кулсары, Кулеке и другими батырами встало на защиту от нападения врагов. Среди главных организаторов сборов ополченцев был неутомимый Кулсары. Именно благодаря ему, а также Кулеке, удалось добиться того, что в кратчайший срок был подготовлен шеститысячный отряд воинов.

«В сентябре 1756 года вследствие антицинского восстания в Северной Монголии, приближения холодов, трудностей ведения войны против постоянно ускользающего противника цинское командование начало отвод войск из Казахстана. Неудача, постигшая маньчжуров в Халхе и казахских степях, дала новый толчок освободительному движению в Джунгарии, позволила казахским отрядам нанести цинским арьергардам ряд чувствительных поражений». (АВГПР. Зюнгарские дела. Оп. 113.1 1756. Д. 1. 86 об.)

Оценивая итоги летней военной кампании цинских армий в Казахстане, следует подчеркнуть, что маньчжурское командование не только не смогло выполнить поставленной перед ними задачи - заставить казахов отказаться от участия в антицинском движении народов Центральной Азии, но и потер-

цело ряд поражений и с большим трудом осенью отвело свои войска в тыл. Абылай в этот период проявил себя энергичным и способным военачальником, показав при этом личную храбрость и мужество. Под его руководством немногочисленное казахское ополчение, применяя испытанную тактику маневренной войны, наносило неприятелю неожиданные удары с тыла и флангов и мгновенно исчезало. Несмотря на громадное численное превосходство, цинское командование не сумело нанести решающий удар и заставить противника капитулировать.

Таким образом, в деле защиты казахских кочевий от маньчжурско-китайских завоевателей султан Абылай сыграл значительную роль, что еще более укрепило его авторитет и влияние во всех казахских жузах.

В июне 1756 года китайские войска приблизились к границе Казахстана. О событиях того времени известные историки Р.Б. Сулейменов и В.А. Моисеев писали: «Положение становилось критическим. Повстанческие отряды в Джунгарии были окончательно разгромлены карательными отрядами, население поголовно вырезано. Малочисленные гарнизоны сибирских крепостей, не располагавшие к тому же конницей для действий в степях, не могли оказать казахам своевременной поддержки. Многие султаны и старшины откочевали со своими улусами под защиту русских крепостей. Несмотря на это, Абылаю, Кулсары и Кулеке батырам удалось собрать шеститысячное ополчение и в первых числах июня 1757 г. выступить в поход».

Однако после того, как разведчики доложили о приближении крупной части китайских войск к границе, Абылай, проведя совет с батырами, биями и старшинами, предложил не вступать в бой с китайцами и прийти к мирному соглашению. Вот что об этом говорится в той же книге Р.Б. Сулейменова и В.А. Моисеева «Абылай хан: внешняя и внутренняя политика». А. 1988, с.72:

«Казахские старшины Кабанбай и Утеген в декабре 1957 года сообщили сибирским властям, что на совете Абылай заявил: «Теперь же время с китайцами помириться, ибо через такую войну, кроме крайнего разорения, ничего не останется». На что все старшины с Абылай султаном согласились.

В донесении командующего войсками сибирской линии К.Л. Фраендорфа генералу-губернатору Западной Сибири Ф.И. Соймонову от 30 декабря 1757 года говорится: «...А с новопрожектированной линии из крепости Святого Петра господин майор Волштерн рапортует, что ... приезжал в крепость Святого Петра доброжелательный старшина Куляка-батыр и в разговорах объявил ему, майору, что Аблай салтан и Кулсара батыр кочуют близ Звериноголовской крепости по Алабуге реке и на сих днях приехал к Аблай хану китайский посол осведомиться о их киргизском состоянии». («Международные отношения в Центральной Азии в XVII-XVIII вв. Документы и материалы». Книга 2. Москва. «Наука», 1988, с.85, стиль оригинала сохранен).

АБЫЛАЙ-ХАН

Жизнь королей и императоров, царей и султанов, шахов и ханов, принцев и махараджей в сущности состоит из обычных человеческих переживаний и деяний. Однако в советские времена истории Казахстана было отказано даже в мифологии, как части социальной истории этноса и государства. Откровением в свое время прозвучали слова академика А. Панкратовой, вступившейся за опального историка Ермухана Бекмаханова: «...Среди ряда историков существует непременное стремление ухудшить историю казахского народа вопреки исторической правде. Я совершенно не понимаю, почему грузинские цари и узбекские ханы могут считаться при аналогичных условиях прогрессивными деятелями, а казахи должны чернить Абылая и Кенесары Касымова?».

Роль известного в истории Казахстана и Центральной Азии хана Абылая характеризуется его политическими деяниями

в качестве военного стратега, хозяйственника и руководителя. Подтверждением служат многочисленные письменные источники на казахском, русском, китайском, маньчжурском и тюркских языках. Мне бы хотелось, начиная свой рассказ о своем знаменитом предке Кулсары – сподвижнике и стороннике Абылая, остановиться на той обстановке, что окружала в середине 18 века этих славных батыров.

Абылай хан (1711-1781) - один из самых знаменитых ханов Среднего жуза, сын Коркем Уали султана, потомок Барак хана (в 9-м колене). В пятом колене его предком является Есим хан, давший вполне законченное централизованное государственное устройство Казахскому ханству (документ: «Есимханнын ескі жолы», т. е. «Древняя тропа хана Есима»), в четвертом - Жангир хан, «Салкам», прославивший себя, как полководец и батыр в битвах с джунгарами. Абылаем звался дед Абульмансура, который известен, как жестокий единоборец. В свою очередь, от Абылай хана ведут родословную в качестве внуков Кенесары и Чингис, занявшие диаметрально противоположные позиции по отношению к имперской политике царизма. Если искать более отдаленных предков Абылай хана, то его генеалогию можно возвести к младшему сыну Джучи (Жоши) - Тока Темиру. Без такой родословной, т. е., не будучи чингизидом, он не мог бы быть верховным ханом всех казахов (даже Тимур не называл себя ханом).

Настоящее его имя Абульмансур. Абылаем был назван по его боевому кличу «Абылай» в честь деда Абылая, прозванного «Канишер Абылай», буквально - Кровопийца Абылай - за неодолимую храбрость и ярость в бою.

Абылай в 13 лет потерял отца, убитого во время нашествия хана Джунгарии Цэван Рабдана. Средний жуз был вынужден откочевать к Самарканду. Ещё в молодости Абылай был прозван мудрым и получил прозвание «Аруах» (дух предка) за поразительную способность выпутываться из самых затруднительных положений.

Отмечен факт, что он под именем Сабалак в 10 верстах от Ташкента, в местности Каракамыс в 1725 г. пас верблюдов Толе бия. Абульмансур стал известен в народе в двадцать лет. Тогда, войдя в ополчение, организованное Абулмамбетом (тоже потомком Есим хана и Жангир хана), объединившим все три жуза на борьбу с джунгарами, под воинственный

клич «Абылай» он в единоборстве победил джунгарского батыра Шарыша.

После победоносного сражения Абулмамбет подозвал к себе Абульмансура: «Кто ты такой, и что за клич у тебя - Абылай?»

Абульмансур: «Я - внук Абылая и в качестве клича (урана) взывал к его духу». Тогда Абулмамбет растроганно обнял его и обратился к народу со следующими словами: «Когда-то я слышал, что от Баки Вали остался единственный сын, так вот он перед нами, если вы одобрите, то ему пристало быть великим ханом».

После одобрения со стороны 90 лучших представителей трех жузов Абульмансур был избран великим ханом. Но хотя Абулмамбет собственноручно передал ханство в руки Абылая, по-настоящему, с соблюдением формальной процедуры поднятия на белой кошке, он садится на трон в 25 лет.

Ситуацию красочно описывал Бухар жырау: «В двадцать лет взвился ты храбрым соколом, высоко и гордо поднялись твои звезда, удача, успех, сопутствовали твоим деяниям. В 25 лет птица счастья села тебе на голову, посадив тебя на трон». С ним изменилась традиция, когда великий хан держал ставку в Старшем жузе, одновременно непосредственно правя этим жузом. Абылай хан решил, что, поскольку основную тяжесть войны с джунгарами несет на себе Средний жуз, то логичнее руководство Средним жузом возложить на великого хана и там же разместить его ставку. Решившись на этот шаг, Абылай хан, оказав все знаки почтения и уважение к Толе бию, как духовному вождю Старшего жуза, добился от него согласия на размещение ханской ставки в Среднем жузе. Но важнее личного мужества. умения объединять авторитетных лидеров жузов была деятельность Абылая как дипломата и политика, нашедшего линию равновесия между двумя крупными соседями - Китаем и Россией - и доведения до логического конца снятия угрозы нападений со стороны джунгаров. Начиная с 1740-х годов, Абылай неустанно занимался вопросами укрепления казахской государственности.

Так, в 1740 г. Абулмамбет хан, Абылай и около 120 султанов и видных глав родов прибыли в Оренбург и заключили договор о «покровительстве» Российской империи над Сред-

ним жузом. Это был скорее номинальный, чем действительный протекторат России.

Абылай принял подданство России, хотя постоянно стремился и был на самом деле независимым правителем в местах обитания Среднего жуза, а затем его власть по мере отражения джунгарской агрессии распространялась на Жетысу и некоторые районы Младшего жуза. При этом необходимо отметить, что отражение джунгарской агрессии при участии именно Абылай хана - это конец 50-х годов XVIII века.

В 1742 году Абылай попал в плен к джунгарам. При очередном вторжении джунгар, пытавшийся организовать им сопротивление на реке Ишим Абылай был захвачен в плен. За год до этого Абылай, командуя отрядом казахского ополчения, нанес поражение джунгарскому войску, причем убил на поединке знатного нойона, родственника Галдан-Цэрена. Утверждалось даже, что убитый на поединке джунгарский богатырь был сыном хунтайджи, но это маловероятно. За время пленения Абылай успел выучить монгольский и, возможно, маньчжурский языки. Он был частым гостем у хунтайджи Галдан-Цэрена.

В плену Абылай подружился с впоследствии легендарным ойратским нойоном Амурсаной. И лишь весной 1743 года его обменяли на другого аманата - «сына хана средней киргиз-кайсацкой орды». Предполагается, что немалую роль в этом сыграло российское посольство Карла Миллера, прибывшее в Джунгарию 6 ноября 1742 года. Кстати, в числе прочих султанов Абылай стремился сблизиться с джунгарским домом. В письме, адресованном вдовствующей калмыцкой ханше Дарма-Бале, он писал (русская транскрипция):

«Я, Аблай-салтан, желаю вам здравствовать, все подданные наши вам кланяются. Объявляю вам о себе, что я от Галдан-Череневых рук в добром здравии и с честью освободился и в дом приехал. Меня Галдан-Черень имеет за сына, а племянник ваш Септень имеет за брата меньшего. И я вам нарекаюсь братом меньшим».

В 1744 году Абилмамбет хан переместил ханскую ставку в город Туркестан. После смерти хунтайджи Галдан-Цэрена в 1746 году, Империя Цин, захватив Джунгарию, вторглась далее в улусы Среднего жуза. Абылай вначале оказывал поддержку мятежному Амурсане против империи Цин, однако

вскоре вынужден был заключить с Китаем военный союз против Джунгарии. По мнению русского историка А. Левшина, Абылай старался поддерживать междоусобия в Джунгарском ханстве, что позволяло ему вмешиваться в его дела, оказывая военную помощь то одному, то другому деятелю.

В 1756 году султаны и хан Среднего жуза были вынуждены признать над собой маньчжурское господство. Абылай, однако, не прерывал связей с Российской империей, проводя знаменитую политику «между львом и драконом».

Зима 1756-1757 гг. прошла в обоюдной подготовке сторон к новым сражениям. Вновь пройдя огнем и мечом по Джунгарии, цинские войска в июне 1757 года появились в приграничных районах Казахстана. Армиями Цинской империи командовали полководцы Фу Дэ и Чжай Хой.

После сокрушительного поражения последних от Китая в 1757 г. Абылай не преминул воспользоваться ситуацией и, собственно говоря, добил джунгаров. Вполне понятна его дипломатическая миссия в Пекин в 1757 г., куда он поехал лично с сыном Абулмамбета Абульфаизом и вступил в подданство китайского императора как «вассальный князь», фактически сохраняющий полную самостоятельность, но уплачивающий оговоренную дань. В 1765 г. он заключил договор с Россией, но не воспринял как законное решение царского правительства от 22 октября 1778 г. даровать ему титул великого хана и не поехал на торжественную церемонию, где ему по сценарию должны были вручить соответствующий акт, шубу и саблю. Абылай считал, что его ханом избрал народ и потому он не обязан клясться в верности русским. Если Китай не посягает на его ханское достоинство, то церемония клятвы России ущемляет суверенитет казахского ханства - такова была позиция Абылая.

Он сумел, по сути дела, соединить в одно целое все казахские земли, включая Ташкент, и дальнейшие планы сопрягал с культурно-хозяйственным прогрессом, рассматривая союз с Россией как основу перехода казахов к оседлому земледелию и промысловой деятельности. Эти планы Абылая встретили противодействие. Как и ранее, действовали губительно сказавшиеся на судьбе казахского народа центробежные мотивы. Еще во время военных кампаний 1725-1726 гг. можно было покончить с джунгарской угрозой, если бы Абулхаир не по-

кинул поле битвы и не ушел на северо-запад, где и принял русское подданство.

Борьба против джунгар вылилась и в борьбу против Цинской агрессии, где Абылай проявил себя как выдающийся политический деятель. Приняв в 1757 г. подданство Китая и формально подчиняясь цинам, он фактически проводил политику независимого государя, были очерчены и границы Казахстана как в Жетысу, так и в других регионах.

Осенью 1759 года оренбургские российские власти ознакомились с письмом Абылая султана, в котором последний настаивал на том, чтобы «с киргиз-кайсаками в крепости Св. Петра повелено было иметь сатовку». Об этой стороне деятельности султана одним из первых сообщил историк Е. Бекмаханов. Благосклонность российских властей в данном вопросе, по-видимому, диктовалась тем, что одновременно китайские власти настойчиво приглашали казахов «на сатовку» в Кульджу.

Географическая карта региона в период величественного правления хана Абылая представляется пересеченной трассами караванных маршрутов. Караваны с отечественным товаром отправлялись с середины XVIII века в сторону Коканда и Ташкента, попутно изучая возможности открытия широкого торгового с восточным великим соседом - Китаем.

Удачно маневрируя между интересами Российской и Китайской империй, Абылай хан в течение длительного времени обеспечивал гарантии целостности этнической территории Казахского государства. К слову, проложенные в середине XVIII века маршруты продолжали функционировать и на рубеже XIX-XX вв. Местное население бойко участвовало в посреднической торговле, поставляя продукцию животноводства и ремесел на рынки Евразии. Очевидцы сообщали: «Главная масса степных грузов идет по Атбасарско-Петропавловскому, Акмолинско-Петропавловскому и Иртышскому путям».

Именно султан Среднего жуза, затем хан Абылай был инициатором и активным проводником политики внутриконтинентальной транзитной торговли в обозначенных направлениях. Деятельность Абылая и его окружения по наведению стратегических трасс, планировавшихся в качестве перспектив торговли Казахстана с сопредельными

государствами, следует трактовать как проявление сильной государственной воли и желания рационально использовать ресурсы Сары-Арки.

Вот что пишет про него русский государственный деятель и историк Алексей Левшин: «Превосходя всех современных владельцев киргизских летамы, хитростью и опытностью, известный умом, сильный числом подвластного ему народа и славный в ордах сношениями своими с императрицею российскою и китайским (некоторые киргизы, приезжавшие на границу нашу, уверяли, что говорил по-китайски) богдоханом. Абылай соединял в себе все права на сан повелителя Средней орды. Уверенный в своих достоинствах, он искусно привлекал к себе приверженцев важностию своею и осторожным поведением, грозил врагам (известнейший из них был сын Барака султан Дайр, который жаловался оренбургскому губернатору, что Абылай несправедливо присваивает себе ханское достоинство) своею силою и признавал себя, смотря по нужде, то подданным русским, то китайским, а на самом деле был властитель совершенно НЕЗАВИСИМЫЙ. Это сделалось особенно приметным после 1771 года, когда он стал менее заботиться о сохранении наружной покорности своей России, менее лицемерить и начал явно называться ханом».

В 1779 г. Абылай хан совершает военный поход против тянь-шаньских кыргызов и Коканда. Казахский хан долго готовился к войне и даже требовал от России и Китая снабдить его войска артиллерией. Не добившись этого, Абылай действовал своими силами. Военные действия закончились поражением кыргызов, взятием нескольких кокандских городов и крепостей, а также установлением власти над Ташкентом.

Абылай умер в Туркестане в 1781 году и похоронен в мавзолее Ходжа Ахмета Яссави.

Единство народной воли было воплощено в Абылай хане. Подвиги Абылай хана-объединителя, который вместе с батырами творил чудеса героизма, стали одной из опор возрождения казахского духа.

Н.А. Назарбаев

КАЗАХСКО-РУССКИЕ ОТНОШЕНИЯ

ОТ ПЕТРА I ДО АННЫ ИОАННОВНЫ

Первые связи Казахстана с Россией относятся к началу XVI века - времени, когда казахское ханство Тевеккеля испытывало давление с юга - от бухарского хана Абдуллы и с севера - от сибирского хана Кучума. В 1594 году хан Тевеккель отправляет посольство к русскому царю, который вел тогда войну с Кучумом. Через своего посла Кулмухаммеда Тевеккель просит царя дать ему огненный бой (огнестрельное оружие) для борьбы с бухарским ханством. Посольство Кулмухаммеда впервые поставило вопрос не только о военной помощи, но и о принятии казахов в российское подданство. В марте 1595 года последовала царская грамота, в которой говорилось о просьбе послов казахского хана: «Нам бы, великому государю, царю и великому князю Федору Ивановичу, всея Руси самодержцу, тебя пожаловати принятии под свою царскую руку». В этом же году из Москвы к Тевеккелю был направлен вместе с Кулмухаммедом царский посол Вельямин Степанов. Этот обмен посольствами сыграл заметную роль в развитии казахско-русских связей.

Политические связи Казахстана и России усилились при Петре I. Через Казахстан проходили торговые пути из России в Среднюю Азию и Сибирь. Торговый путь из Тобольска в Среднюю Азию шел через Иртыш к верховьям Ишима, а оттуда мимо гор Улу-Тау на Сарысу до Туркестана, затем, через Сыр-Дарью, к Бухаре. Другой караванный путь вел из Казани на Каму, а оттуда через башкирские земли, на Уфу, к верховьям Урала, на Иргиз и далее, через Талас-Алатау, - на Ташкент. По этим путям шли караваны среднеазиатских купцов, которые выступили посредниками в торговле между Россией и Казахстаном.

Как российское государство, так и казахские ханы были заинтересованы в развитии торговли. Посылая в 1687 году посольство в Россию, хан Тауке писал: «Подданным людям надобно покой, и послы и торговые люди меж нами ездили, добрая слава меж нами хорошая будет».

В 1697 году Тауке отправил в Тобольск батыра Ташима, чтобы пригласить к себе русских купцов. Торговые отношения Казахстана с Россией значительно усилились в связи с развитием основанных в конце XVI века сибирских городов Тюмени, Тобольска, Верхотуры, Тары, а затем и Томска. Развитию этой торговли способствовало также строительство русских крепостей: Омской (1716), Железнинской (1717), Семипалатинской (1718), а позднее - Усть-Каменогорской и других.

После смерти Петра I переговоры с казахскими ханами были прерваны. Они возобновились в 20-30-х годах XVIII века, когда в Казахстане сложилась наиболее тяжелая внутренняя и внешняя политическая обстановка. Образовавшееся на территории Монголии и Тарбагатая сильное военно-феодальное государство джунгар в начале XVII века усилило набеги в казахскую степь. Особенно большой поход против казахов джунгары предприняли в 1723-1727 гг. Их полчища вторглись в Старший жуз (Семиречье), прошли большую часть Среднего жуза, дошли до Туркестана и Ташкента. Джунгары превосходили тогда казахов в военном отношении: были лучше вооружены, имели артиллерию, а также большой опыт ведения войны, приобретенный во время походов в Китай, и поэтому легко преодолели попытки казахов к сопротивлению. Тех жителей, которые не успели бежать, джунгары беспощадно истребляли. В некоторых районах Старшего и Среднего жузов они вырезали все население, а уцелевших обратили в рабство.

Многие казахи Среднего и Старшего жузов при приближении джунгар откочевывали в Ходжент, Каракалпакию, Хиву, а часть казахских родов восточных и южных районов - к границам России. Эти откочевки совпали с джутом. Начался голод, от которого многие погибли.

1723 год явился годом начала «великого бедствия» казахского народа. Казахи не смогли оказать решительное сопротивление джунгарским войскам, вторгшимся в Казахстан во

главе с хунтайджи Цэван-Рабданом. Приблизительно в 1725 году они дошли до Сайрама, Туркестана и Ташкента, угрожая набегами Младшему жузу. Несколько позднее с юго-запада в Среднюю Азию двинулись войска персидского шаха Надира. Захватив ряд городов Средней Азии, персы подошли к Бухаре, угрожая южным казахским кочевьям. С запада и от Волги на казахские аулы непрерывно производили набеги калмыцкие тайши, часто происходили столкновения и с башкирами; отношения казахов с сибирским и уральским казачеством также не были нормальными.

Положение в трех жузах в этот период сложилось так, что Старший жуз остался под господством Джунгарии. Младший и Средний жузы расплылись на отдельные султанские и батырские владения.

Внешнеполитическое положение Казахстана еще более осложнилось в связи с приходом к власти в Джунгарии в 1727 году Галдан-Цэрена, продолжавшего захватническую политику в отношении Казахстана. При нем возникла новая угроза нападения Джунгарии на Казахстан. Именно в этих условиях феодальной раздробленности и внешнеполитических трудностей хан Абулхаир принял решительные меры к сближению с Россией. Несмотря на то, что власть Абулхаира в Среднем жузе была неустойчива и номинальна, именно он явился инициатором переговоров с Москвой. Чтобы сделать переговоры успешными, он сознательно преувеличивает свою роль, выдавая себя за полновластного хана свободной от джунгар части Казахстана. Направляя свое посольство к Анне Иоанновне, он именует себя ханом Среднего и Младшего жузов.

Действуя по указаниям Абулхаира, его посланники, перечислив самостоятельные ханства, города и родовые объединения и назвав их ханов и султанов, заверили Коллегию иностранных дел, что «все оные ханы, кочевые и городовые, послушны главному Абулхаир хану».

Конечно, Абулхаир был прав, ссылаясь на желание простого народа присоединиться к России. Его поддерживали в этом и многие другие феодалы. Но среди феодальной верхушки была и сильная оппозиция, преодолеть сопротивление которой удалось не сразу. Однако сторонники подданства взяли верх, потому что их поддерживал народ.

Стремление обрести покровительство России сильнее все-

го проявилось в Младшем жузе, который еще не испытал военных потрясений, выпавших на долю Среднего и Старшего жузов, был территориально ближе к России и издавна имел с ней тесные торговые и хозяйственные связи.

Уже 8 сентября 1730 года хан Младшего жуза Абулхаир отправил письмо императрице Анне Иоанновне, в котором писал: «... Мы, Абулхаир-хан, с подвластным...многочисленным казахским народом Среднего и Малого жузов...являемся Вашими слугами и все вместе с простым народом желаем Вашего покровительства...»

Стремление к вхождению в российское подданство имело также глубокие экономические причины. Казахи издавна тяготели к России как к более развитой в экономическом отношении стране, с которой у них уже сложились торговые связи.

В своем движении на запад джунгары дошли до оседлых земледельческих оазисов Казахстана, опустошили и разрушили их. Они захватили город Тараз, а затем Сайрам, Ташкент и Туркестан. Завоевав эти районы, джунгары полностью разрушили здесь все земледельческие поселения. Выйдя на Сыр-Дарью, они перерезали караванные пути между Казахстаном и Средней Азией, прервали торговые связи с Хивой, Бухарой и Кокандом. Таким образом, казахи южных районов Младшего жуза лишились возможности сбывать продукты своего скотоводческого хозяйства в оседлые центры Средней Азии в обмен на продукты ремесленного производства и хлеб.

В ответ на просьбу Абулхаира, в 1731 году к нему из Петербурга прибыло посольство во главе с переводчиком Коллегии иностранных дел мурзой А.И. Тевкелевым (Кулмухаммедом). Оно привезло грамоту Анны Иоанновны о принятии казахов в российское подданство. 7 и 10 октября 1731 г. в кибитке Абулхаира состоялись совещания хана и его биев с А. Тевкелевым, сообщившим, что императрица приняла их в подданство.

Добиваясь российского подданства, Абулхаир хан преследовал и классовые, и свои личные цели. Он надеялся при поддержке России укрепить свою ханскую власть, превратив ее в наследственную, и распространить за пределы Младшего жуза. Он также полагал, что русское правительство поможет ему подавить сильное влияние родовых старшин и подчинить

их его ханской воле. Он понимал, что после присоединения к России никто из его соперников-султанов не сможет претендовать на звание хана при его жизни. Честолюбивые замыслы Абулхаира заходили довольно далеко. Он надеялся, что русский царь сделает его ханом всего Казахстана, и настойчиво добивался этого. Эти стремления Абулхаира хорошо отражены в документах, например, в записях его бесед с послом Тевкелевым.

Как показывают документы, Абулхаир не был одинок в своем стремлении встать под протекторат России. Его поддерживали в этом многие видные батыры Младшего и Среднего жузов, понимавшие всю серьезность внешнеполитической обстановки в условиях хозяйственной разрухи, которую переживал Казахстан. Народные массы, больше всего пострадавшие от джунгарского нашествия и феодальных распри, одобрительно отнеслись к принятию российского подданства. Они желали, прежде всего, мира и спокойствия. Поэтому большая часть народа восприняла этот акт как своеобразный военный союз с Россией, который обеспечит им возвращение на старые кочевья, к мирному труду.

10 октября 1731 г. хан Абулхаир, батыры Букенбай и Исет, мурза Худай-Назар и 27 знатных старшин приняли присягу на подданство России. В декабре этого же года А. Тевкелеву, при поддержке Букенбай батыра, удалось склонить к присяге на подданство России султана Батыра и значительную часть враждебных ханской партии казахских старшин, ранее противодействовавших идее российского подданства. В феврале 1732 года к этому решению склонилось подавляющее большинство старшин Младшего жуза, а в июле 1732 г. о том же просили А. Тевкелева старшины Среднего жуза, а также хан Среднего жуза Семеке.

В 1733 году Тевкелев возвратился в Россию вместе с посольством Абулхаира. В 1734 г. в Казахстан была отправлена экспедиция секретаря Сената И.И. Кириллова, в задачу которой входило разведать Казахстан в промышленном и торговом отношениях, построить ряд форпостов и крепостей на его границах и развивать торговлю со Средней Азией и Казахстаном и т. д. В апреле 1734 г. царское правительство направило жалованные грамоты на принятие казахов в российское подданство во все три казахских жуза. Правда, грамота

хану Семеке не была доставлена ввиду его смерти. Старший жуз к тому времени был полностью подчинен Джунгарской империи, и фактическое подданство его России было осуществлено значительно позже.

Следует отметить, что в 30-х годах XVIII с просьбой о российском подданстве обратились не только Младший и Средний жузы, но и значительная часть казахского населения Старшего жуза. Так, в письме от 1733 г. на имя императрицы Анны Иоанновны султаны и бии Старшего жуза писали: «... Киргиз-кайсацкой Большой орды к Абулхаир хану с прошением, чтобы он, Абулхаир хан, просил е. и. в. Всемиловитвейшую государыню, чтобы и Большая орда всемиловитвейшим указом е.и.в., по прошению Абулхаир-хана, в подданство всероссийское принята была, так как и он, Абулхаир-хан, всемиловитвым указом в подданство всероссийское был принят» и что «все Большой орды старшины будут присягать, когда указом е.и.в. кто прислан будет к Абулхаир-хану на устье р. Оръ и тамо учинить с ними кондиции».

Позднее, в апреле 1738 года с просьбой о подданстве к императрице Анне обратился хан Старшего жуза Жулбарс, которому удалось к этому времени освободить Ташкент от джунгар. 19 сентября 1738 года от императрицы последовал указ о принятии казахов Старшего жуза в подданство России: «Тебя, Юлбарс-хана, и старшину твою, и весь народ в наше подданство принять и верности, по обыкновению, привести к присяге». Однако в этот период подданство Старшего жуза не было закреплено в связи с происками кокандских феодалов, по указанию которых хан Жулбарс был убит. В августе 1738 года на подданство России присягало уже 150 старшин. В августе 1740 г., в период нового натиска джунгар, присягу приняли хан Среднего жуза Абулмамбет (сменивший умершего Семеке) и влиятельный султан Среднего жуза Абылай. Вместе с ними присягнули 128 старшин и «множество народа». В июле 1742 г. в Оренбурге, когда принимали присягу тархан Джаныбек, батыр Исет и султан Джаныбек, на подданство России присягали уже более 730 казахских старшин.

В 1738-1741 гг. войска джунгарского хунтайджи предприняли новый поход на Казахстан. Они вторглись в пределы Среднего жуза, учинив страшный, кровавый погром в казахских аулах. Джунгары не щадили никого, вырезали мирное

население, угоняли в рабство женщин и детей. Они преследовали казахов вплоть до российской границы, где натолкнулись на русские пограничные посты и крепость Орск, которая была построена в устье р. Ори, и поначалу получила название Оренбург. Впоследствии она была переименована в Орск, название Оренбург было перенесено на другую крепость, построенную в начале 40-х годов XVIII века на месте теперешнего города Оренбурга. Пограничные власти потребовали у джунгар оставить казахов, как русских поданных, в покое. Это заставило джунгар повернуть назад.

В 1742 году джунгары повторили нападение на Средний жуз и потребовали от казахских султанов и Абулхаира признать свою зависимость от Джунгарии. Однако и на этот раз решительное вмешательство пограничных русских властей заставило их отказаться от своих притязаний.

Тем не менее, угрозы со стороны джунгарского хана Галдан-Цэрена продолжались. Так, 18 июня 1742 года Абулхаир прислал И.И. Неплюеву письмо, полученное им от Галдан-Цэрена. Письмо это, написанное в ультимативном тоне, содержало ряд требований: «... 3 белыми кибитками Абулхаир-ханова сына Айчувака-султана, то есть с молодою женою в аманаты прислать» и кроме него сыновей 9 наиболее влиятельных старшин. Джунгарский хан требовал уплаты подати со ста дворов по одному корсаку, поимки и выдачи бывшего в Башкирии возмутителя Карасакала, беспрепятственного пропуска торговых караванов.

«Этот прожженный авантюрист», как охарактеризовал Карасакала Ч. Валиханов, выходец из каракалпакских князей, проживший много лет среди волжских калмыков, выдавал себя в казахских степях не только за соискателя ойратского трона Шоно-Лоузана, родного брата джунгарского хунтайджи Галдан-Цэрена, но и за «святого» и даже «мессию». Собрав вокруг себя степных удалцов, он часто тревожил набегам пограничные джунгарские кочевья. Многие недовольные политикой Галдан-Цэрена ойраты находили убежище в лагере этого самозванца. Несмотря на уговоры и угрозы как со стороны царских властей, так и джунгарского хана, казахи категорически отказались выдать им этого человека. Более того, они укрывали его в лихую годину от врагов, снабжали скотом, выделяли людей и воинов для охраны. Для определенной ча-

сти казахских феодалов этот претендент на престол был нужен им как важное орудие в борьбе с ойратской державой, в которой нередко вспыхивали княжеские усобицы.

Требования Галдан-Цэрена обсуждались на собрании Младшего жуза, где присутствовало около полутора тысячи человек. После окончания собрания, как доносил Неплюеву Д. Гладышев, в юрту к Абулхаиру пришли четыре бия и объявили, что большинство участников собрания решили принять требования джунгарского хана. «Мы де Маленькая и Средняя орда, - заявили бии Абулхаиру, - в том состоим, чтоб калмыцких посланцев с порядком отправить для того, что на здешнем месте кочевья наши утеснились, не примириться де с калмыками, ежели отчественный юрт отдадут, нельзя. Мы де с калмыками довольно привыкли и что де те калмыки просят, то надобно дать». Абулхаир заявил, что будет советоваться по этому поводу с И.И. Неплюевым.

Признать требования джунгарского правителя означало бы фактическое признание ойратского сюзеренитета. В сложившейся обстановке большинство казахских султанов и старшин Среднего жуза высказались за сохранение и упрочение отношений с Россией. Но все же целый ряд влиятельных феодалов, стремясь извлечь для себя ряд политических и материальных выгод, в частности, вернуть захваченные джунгарами районы Южного Казахстана, согласились выполнить некоторые требования Галдан-Цэрена. Отправил своего сына в качестве заложника джунгарскому хану Абулмамбет. Его примеру последовали некоторые султаны и старшины - Абулфеиз, Нияз-батыр, Девлетбай и другие, которые, как докладывали возвратившиеся из Казахстана русские представители Уразин, Лихачев, «наперед сего с лежащих около Ташкента городков дань обирывали».

Стремясь воспрепятствовать укреплению связей между Россией и казахскими ханствами, Галдан-Цэрэн начал применять в отношении казахских владетелей Младшего и Среднего жузов более гибкую тактику. Он направил в ставку Абулхаира новое посольство «с тем, чтоб он, Абулхаир, отдал дочь свою в замужество за сына ево Галдан-Чирина». Для того, чтобы добиться от казахских феодалов выполнения своих требований относительно выплаты дани и заложников, хунтайджи решил использовать вопрос о выдаче пленных и, прежде всего, султана Аблая.

В марте 1743 года после приезда заложников от Абулмамбета, Барака и некоторых других казахских феодалов. Абылай с сыном и ряд других знатных пленников были отпущены. Об этом докладывал в Коллегию иностранных дел начальник Оренбургской комиссии Неплюев: «Галдан-Чирин тот отпуск в такой образ учинил, чтоб показать с какою умеренностию и льготою хочет касаков в своей протекции содержать, которую своею политикою, больше нежелъ посылкою войск оной лекомысленный народ поколебать и привлечь к себе возможен» Вместо себя Абылай вынужден был присылать в Джунгарию своих сыновей, которые содержались там на весьма льготных условиях.

В 1743 г. под предлогом нападения казахского отряда на пограничные джунгарские кочевья Галдан-Цэрэн через своего родного брата батыра Нияза, бывшего в аманатах у джунгар вместе с Абулфеизом, передал письмо хану Среднего жуза Абулмамбету с требованием «тех воров переловить и с ними для верности в аманаты прислать от Жанбек-тархана, от Барак султана, да от Казбек-бия по одному сыну...» Однако большинство старшин и батыров высказались против такого предложения, заявив своему хану и султанам «мы под властию Галдан-Чирина быть не хотим, и желаем быть в верности под протекциею у ея и. в. и от вас де пойдем прочь кочевать к Джанбек-тархану. (Джанибек-тархан, несмотря на неоднократные призывы приехать на совет, «на тот совет их не поехал» и многие казахские старшины последовали его примеру и отказались приехать на совет).

Подпрапорщик Савва Соболев, в 1745 году ездивший в Джунгарию, по возвращении докладывал командующему войсками на Сибирских линиях, генералу Г.Х. Киндерману, что «дети Аблай-салтана и Барак-салтана в орду ко владельцу их Галдану-Чирину с лехкими юртами (приезжают) и живут по месяцу, и по два и гуляют с галданскими детьми, и находятся де у Галдан-Чирина в милости».

Рядовое население всех жузов, значительная часть старшин и батыров не одобряли принятую казахскими владельцами тактику лавирования между Россией и Джунгарией с целью получить от той и другой стороны наибольшую выгоду.

Пытаясь привлечь на свою сторону казахскую знать, ойратские дипломаты в переговорах постоянно подчеркивали,

что казахи и западные монголы - кочевые народы, имеющие много общего между собой в экономике, культуре по сравнению с Россией.

Вот наглядный пример такого рода пропаганды. В одном из посланий к хану Младшего жуза Абулхаиру Галдан-Цэрэн откровенно писал, что «когда он, Абулхаир, пред белой государыней стоит на коленях, то ему, Галдан-Чирину, неприятелем находится. С такими речами мы де, калмыки и кайсаки, вдвоем - ястремы, а пред оной вороной (российской императрицей) не станем на колени, ибо де они тележные, а мы узбеки (кочевники) и ежель де вы на российских понадеетесь, то наши калмыки всякий день вас, киргисцов, будут бить».

В этом послании содержится многое: намек на общее историческое прошлое, на пренебрежительное отношение кочевников к земледельческим народам, откровенный призыв к объединению для борьбы с Россией. Однако экономические и политические связи Казахстана и России крепили и становились теснее с каждым годом, среди всех слоев населения усиливалось понимание необходимости единства для противостояния Джунгарскому ханству».

Тем не менее, неспособность царских властей защитить казахов от ойратских вторжений и мощный дипломатический нажим Галдан-Цэрена на казахских феодалов, его политика кнута и пряника принесли определенные плоды. Вначале 40-х годов во всех казахских жузах росли проойратские настроения, выразителем которых был известный батыр Среднего жуза Малайсары, возглавлявший, по словам Чокана Валиханова, «Патриотическую партию». Под воздействием ряда причин, прежде всего, стремления добиться с помощью Галдан-Цэрена разрешения своих личных интересов, произошли значительные перемены в умонастроении многих влиятельных казахских владетелей - султанов Батыра, Барака, Абылая и даже хана Абулмамбета. От некогда враждебных отношений они перешли к политике активного сотрудничества, расширения политических и торговых связей, однако это вовсе не означало признания ими власти джунгарского хана.

«Русская партия» была, может быть, менее многочисленной, но, вопреки мнению Чокана Валиханова, далеко не «ничтожной» и «слабосильной». Ее лидеры - Абулхаир, хотя и ссорившийся с оренбургской администрацией, Джаныбек,

Кулсара, зять Толе бия и отец известного акына Тлеукеулы Кулеке батыр и другие были влиятельнейшими в Степи людьми. Их твердая позиция в отношении домогательств хунтайджи оказывала заметное влияние на многих колеблющихся и неустойчивых владетелей.

КАЗАХСКО-ЦИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

В начале 1758 года из Пекина возвратилось первое казахское посольство, доставившее Абылаю богатые дары и пожелание императора Цяньлуна поддерживать мирные отношения. Абылай и поддерживающие его казахские феодалы пытались в условиях наступления на казахские степи двух могущественных империй сохранить максимум самостоятельности, добиться возвращения некогда захваченных у них джунгарскими князьями кочевий.

В период завоевания маньчжуро-китайскими войсками Восточного Туркестана цинское правительство, чтобы обезопасить свои границы от казахских вторжений, вынуждено было проводить в отношении казахов политику, получившую название «мягкого отношения к дальним». Так казахские старшины Кабанбай и Утеген сообщали царским властям, что с первым казахским посольством прислано Абылай салтану «десять вьючных верблюдов с тюками всяких китайских товаров, против чего-де и Абылай салтан его богдыханскому величеству собранных в улусах тысячу лошадей, в том числе пятьдесят инохотцев, в подарок отправил». А еще Абылай салтан получил от его величества лист, в котором цинский император назвал Абылая своим младшим братом и предлагает ему «кочевать со всеми своими улусами в земле Алтае-Тау», т.е. на исконных казахских землях, утраченных в результате войны с джунгарами. Предложение, конечно, было заманчивым, но какую цену за него пришлось бы платить - никто не знал.

После долгих и бурных споров на собрании феодалов Среднего жуза было решено воздержаться от такой перекочевки.

В Пекине предпринимали меры к установлению посольских связей с другими казахскими владельцами и прежде всего с ханом Среднего жуза Абулмамбетом и ханом младшего жуза Нуралы. Политика императорского Китая в отношении с казахскими ханствами, очевидно, преследовала цель помешать укреплению русско-казахских отношений, затормозить процесс присоединения Казахстана к России. Цинские власти приглашали казахов торговать в Джунгарии, всячески охаивая при этом торговую политику России.

Цинские послы убеждали Абулмамбета признать сюзеренитет богдыхана. Кулсары батыр, присутствовавший на переговорах 20 июля 1758 г., сообщал в Омск, что цинские посланцы хана Среднего жуза «к их китайскому богдыхану в подданство призывали и стращали. Токмо он им отказал, а объявил им, что-де я китайской стороны не боюсь, а надежду имею на российскую сторону». Приезжал в ставку Абулмамбета и Абылай, и по словам того же Кулсары, в переговорах участия не принимал и мнения своего не высказывал». Хотя в то время в Пекине находилось второе посольство Абылая.

Объясняя причины упорного отказа казахского султана признать себя цинским подданным, А.И. Левшин отмечал, что Абылай «уклонился от исполнения сего требования не по уважению к присяге, им данной России, но потому что находил двусмысленное положение свое выгоднейшим: оно, во-первых, доставляло ему более независимости и уважения от обоих государств; во-вторых, он боялся явно отказаться от России, потому что значительная часть киргиз-казахов, ему повиновавшихся, кочевала при границах русских в местах весьма выгодных».

А в 1759 году Абылай послал в Петербург родственника своего Жолбарыса в знак подтверждения российского протектората.

Летом 1760 г. в Средний жуз к Абылаю и Абулмамбету прибыли цинские послы во главе с придворным сановником Навангом с требованием прекратить вторжения в Урянхай и возвратить захваченных казахами людей и имущество. Одновременно в ставку Абылая прибыл с той же задачей представитель царских властей Ф. Гордеев.

В 1762 году, после явки к нему китайских послов, Абылай был вынужден послать сына аманатом (заложником) в Пекин и оттуда получил примирительные дары, а также право для казахов завести меновые дворы в Чугучаке и Кульдже.

В другом документе сказано: «1761 года ноября 10 дня посланные в киргиз-кайсацкую среднюю орду к Аблай султану и к старшинам Кулсаре и Куляке батырам с письмами башкирцы Шукур Абзаков с товарищи тремя человек и по возврате их против учиненного им при отправлении на словах - Секретного о разведывании о киргиз-кайсацких и о китайских обстоятельствах приказания наведывался, нижеследующее

объявили: нынешнее кочевание свое имеют Аблай султан при речке Кылчакле, а старшины Кулсары и Куляке за Ишимом рекою от российских жилищ весьма в дальнем расстоянии, например, верховою ездою будет не более десяти дней езды, киргисцы своими улусами по Тоболу и Алабуге рекам имеются, где ныне и зимовать намерены» (там же с. 163).

Русская администрация принимала меры по недопущению откочевки казахов, а также хотела иметь достоверные сведения о сущности казахско-цинских отношений. После того, как Абылай султан пришел к мирному соглашению с руководством Китая, российские власти, опасаясь возможного перехода его на сторону китайцев, стали следить за каждым его шагом, старались через сосланных в орду под разными предлогами своих доверенных лиц узнавать ситуацию.

Чтобы казахи не сблизилась с Китаем, российские власти создавали хорошие условия султану Абылаю и его старшинам, особенно имеющему большой авторитет в народе Кулсары батыру. Об этом говорят документы: «Проектом командующего Сибирскими линиями генерал-майора фон Веймарна от 22 сентября 1761 года планировалось построить силами местных воинских команд для знатных старшин, в частности султану Абылаю и батыру Кулсары, дома, а для мелкого скота и лучших лошадей - крытые сараи. («Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках» А., 1961, с. 631).

14 мая 1962 года проект был утвержден сенатом. Чтобы создать в регионе сильную опору из числа наиболее авторитетных султанов, биев, старшин, руководители Оренбургской и Сибирской губерний использовали и иные приемы. В рапорте командира Сибирских войск генерала-поручика И. Шпрингера в Коллегию иностранных дел сказано: «... В 1761-1764 годах султану Абылаю ежегодно только из крепости святого Петра отпускалось 212 пудов зерна, муки, хлеба, его брату Юльбарсу, батырам Кулсары и Куляка за это время выдавалось по 100 пудов в год» (Басин В.Я. «Россия и казахские ханства в XVI-XVIII веках». А., 1971, с.205).

Отдельные представители казахской знати получали годовое жалованье. С 1759 года Абылай получал по 300 рублей в год, а Кулсары - 100 рублей. Позднее, с 1764 года, на угощение казахской знати отпускалось 1000 рублей в год.

Документы свидетельствуют, что Кулсары «выказал желание построить себе дом и жить, как русские». В 1762 году, т.е. через десять лет после начала строительства крепости святого Петра (г. Петропавловск), в кочевье Кулсары была послана бригада плотников из 15 человек и на реке Ишим, в районе нынешнего села Архангельского Кызылжарского района, был построен дом, вошедший в историю «как первый деревянный дом русского типа у казахов в североказахстанских степях.

Фактически являясь дипломатом в международных отношениях, и каждый раз заявляя, что «кашкарцы и яркенцы, ежели им от китайцов зделалось притеснение, лутше желают быть в подданстве Российской империи, нежели у китайцов», Кулсары даже выразил «недовольство» самому Абылаю, когда тот (очевидно, из-за каких-то тактических хитросплетений) записал Кулсары и Кулеке в китайское подданство.

Кулсары вел открытую переписку с местным российским руководством, при этом заверяя о своем уважении к России. Так, в письме генералу-майору Тевкелеву от 29 августа 1758 года он указывал, что «Ее Императорского Величества, мы, ваши подвластные Кулсары батыр нижайший поклон объявляю: я и брат мой Байназар и сын Кулыбек Всемиловнейшей государыни в верном подданстве жить, и до смерти оную почитать. Тихо и мирно жить, и ссоры никакой не иметь...».

Далее Кулсары жалуется, надеясь на справедливое решение: «...У моих братьев Байкаши и Ишберды две тысячи лошадей угнали. И за ними наши люди гонялись, тысячу пятьсот лошадей взяли, а остальные пятьсот увели в Петропавловскую крепость с собой... Всемиловнейшая государыня, милостивый Указ пришлите оным в крепость Петропавловскую, чтобы тех коней отдать нам возвратно, яко холопов своих удовольствовать».

На подлинном письме приложено Кулсары батыра две черных чернильных печати».

Активное участие принимал Кулсары и в организации торгового дела. Он неоднократно бывал в крепости св. Петра и вел переговоры. В донесении полковника Пестона руководству края от 1 апреля 1760 года отмечено: «...на сих днях приезд Кулсары батыра с лучшими другими его старшинами... приехали для согласования учреждения здесь сатовок и для установления на разные товары, которые у них по большой части производится».

ЗАВОЕВАТЕЛЬНЫЕ ПОХОДЫ В КИРГИЗИЮ

Непросто складывались отношения Старшего и Среднего казахских жузов со своими кочевыми соседями на юге - киргизами. Как только угроза цинского вторжения миновала, между отдельными казахскими и киргизскими объединениями начались столкновения. Причиной военного конфликта, как сообщали казахи царским пограничным властям, было то, что киргизы «у них отгоняют лошадей и производят другие разные обиды... никаких никуда для торгу караванов, також и никаких посланцев не пропускают, грабят и убивают и великий всегдашний разбой имеют, что унять их стало быть не можно».

В 1764-1765 гг. отношения вновь обострились. Предлогом для военного выступления послужил плохой прием гонцов Абылая. Старшина сванского рода Балдыбек разорвал в их присутствии письмо, в котором Абылай просил «не задерживать торговые караваны, не чинить всякие обиды и грабежи». В ответ на это Абылай в октябре 1765 года двинул войска. Абылай принудил ряд киргизских родоправителей к миру, в залог чего взял от них аманатов. Вскоре Абылай перенес военные действия против своего бывшего союзника - кокандского бека Ирданы. Причиной послужило стремление обеих сторон к господству над торговыми путями. Абылай обратился с просьбой к царской администрации дать ему для войны с Кокандом пушки, но получил отказ.

Заклучив мир с киргизским феодалом Балдыбеком, Абылай направил к Ирдане посольство с предложением мира. Однако правитель Коканда, «не склоняясь на то с теми ж посланцами на знак ополчения к войне, прислал к нему пять знамен с копьями и семь сабель». Абылай отправил на разведку своего приемного сына Буре султана во главе отряда из 300 воинов. Превосходящие силы кокандцев окружили отряд и взяли его в плен. Абылай не смог выручить своих воинов. В его стане произошел разлад из-за дележа захваченной добычи.

Казахи позже рассказывали царским чиновникам, что Абылай не двинулся на выручку Буре султану, так как «у него войска нисколько не осталось. Затем, что он ис полученных

от Балдыбека подарков бывшим с ним киргисцам ничего в награждение не дал, то они, почитая за огорчение, разобрав оставшуюся часть пленных, разъехались по своим улусам и оставили ево почти безлюдна». По другим сведениям, это было вызвано тем, что казахи опасались отрицательных последствий войны с Кокандом, которые отразились бы на торговле со Средней Азией.

Оказавшись в столь трудном положении, Абылай не прекратил борьбу. Перебравшись в кочевья казахов, расположенные в районе Ташкента, он набрал там несколько сот воинов и двинулся навстречу войскам Ирданы бия. Сражение было проиграно, Абылай тяжело ранен, «ис турки в бок и спину был бы убит, но только за одеждою кольчужною и стежника получил чувствительные контузии и затем, видя свое изнеможение, оттоле отступил и остановился близ Туркестана и урочища камня, называемого Каратау».

Крупных сражений между силами кокандского бекства и дружиной Абылая не было. Как свидетельствуют источники, правители городов старались откупиться от нападавших. Абылай, рассказывал Уразмамбет: «когда следовал вперед к городам, страшал старшин, живущих в них, разорением и смертной гибелью, што, видя они и спасая свой живот, склоняясь дарили ево, султана, золотом, серебром и протчими вещами». Получал Абылай и дань с Ташкента, а военная помощь ряда султанов и старшин позволила ему покорить этот город. На предложения прекратить военные действия хан Среднего жуза заявил кокандским послам, что он не может этого сделать.

И только наступление зимы заставило Абылая отступить. С пути он отправил сына Толе би Батик батыра во главе посольства из шести человек, как сообщал в октябре 1766 г. в Петропавловске Кулсара батыр, «В Китайскую землю с прозбою от их державы на вспоможение ему войска для войны противу того старшины Ирденбека...». По словам же самого султана, он отправил в Китай Девлеткерей в сопровождении 19 человек. Цинский двор отказал в помощи.

Возвратившись в свои родовые кочевья под Кокчетавом, Абылай сообщил царским властям, что он воевал против Кокандского бекства «для выручки завладевших усиленно Ирденбеком у старшины Базылбека трех, а ево Абалаевых четырех городков, но Ирденбек на то не склонился, а ташкенцы,

бухарцы, самарканцы и протчия живущия в тамошних других городках... подклонились под ево, Аблаеву, власть с тем, чтобы жить в тишости и обходится как детям с отцом».

В 1767 г. Абылай с войсками возобновил военные действия против Коканда. В Пекин был вновь отправлен с просьбой о военной помощи султан Девлеткерей. Цяньлун якобы обещал дать Абылаю войска, но при условии, если он пришлет в Пекин в качестве аманата своего сына.

В 1768 г. осенью в Пекин был отправлен старший сын Абылая султан Вали.

В период Пугачевского восстания 1773-1775 гг. некоторые казахские роды нашего региона сочувствовали повстанцам, а некоторые - нет. В числе тех, кто сохранил верность царской администрации, упоминается и Кулсары батыр. Учитывая, что он еще в августе 1742 года дал клятву верности российскому двору, можно заключить, что Кулсары батыр, более тридцати лет являясь одним из верных сподвижников Абылая, активно участвовал в создании дружественных отношений с Российским государством. В российских документах часто упоминается о его непререкаемом авторитете среди своих соотечественников. Вместе с тем он постоянно говорил своим землякам о необходимости жить в мире с Россией и развивать с ней дружественные отношения. Он также ратовал за единство и спокойствие между казахскими родами, своим авторитетом и острым словом разрешал внутриродовые распри.

В 1779 году Абылай отказался ехать в крепость Петропавловск для принятия присяги верности Российской империи и знаков ханского достоинства. Те же самые консервативно-амбициозные настроения вынудили Абылая уйти в отставку. Он уходит в Старший жуз и в мае 1781 года умирает в Ташкенте. Абылая похоронили в святыне казахского народа - мавзолее Ходжа Ахмета Яссави.

Если роль Кулсары как дипломата и государственного деятеля неоднократно указана документально, то его заслуги в военном деле освещены недостаточно. Однако устные народные предания и легенды донесли до нас многочисленные воспоминания, где Кулсары выступает как талантливый организатор и храбрый воин. Так, под его руководством было собрано десяти тысячное войско для защиты рубежей Казахстана. Он был искусен в боевых действиях, особое внимание уделял разведке,

предварительно получал необходимые сведения о количестве сил противника, их месторасположении. В бою действовал смело и решительно, лично уничтожил не одного завоевателя.

На склоне лет Кулсары сам подбил итоги своей службы, в письме к командиру корпуса Деколонгу он сообщал о себе «...В командование оренбургским корпусом господина генерал - поручика И.И. Неплюева, призван я был, и со мною Аблай - салтан, с коим вообще учинял в г. Оренбурге присягу с тем, есть ли что нами разведанного о разных обстоятельствах, доносить бы, куда принадлежит будет, российской стороне командующим. А потом мне напоследок был дан по должности моей и лист, в коем написан я старшиною и назван тарханом (т.е. почётным званием. - **Примечание авт.**). И с самого того времени, я по самой той моей присяжной должности служу верно, и без облыжности. И какие обстоятельства в нашей стороне российской вредные бывали, я неупустительно доносил, - да и ныне то ж чинить не оставляю, также как российских людей беглых и киргизцами захваченных, а равно и скот, какой мною только сведом учиниться, всегда в вашу сторону вызываем бывает».

О том, что именно хану Абылаю и его сподвижникам Кулсары и Кулеке удалось склонить сибирские и китайские пограничные власти к открытию торгов с казахами Среднего жуза, сохранились сведения в казахском фольклоре. Время отсеяло наносное, выкристаллизовав строгие грани их замыслов. Величественные просторы Казахстана, по их мнению, сулили выгоду от региональных контактов.

Созидательные замыслы казахских батыров достойны того, чтобы молодежь суверенного Казахстана чтит их память благородными делами и бережным отношением к завоеваниям независимости. Мы можем гордиться тем, что наш Петропавловск сохранил и заново отстроил легендарную «Белую ставку Абылая». Теперь она - место паломничества и духовный центр региона.

Гениальность политики Абылая и его старшин состоит в том, что энергия геополитических разногласий соседних держав должна была мудро обращена в экономическую конкуренцию. Абылай учитывал богатые ресурсы, которыми владел тогда казахский народ. Казахстан должен был стать транзитной страной, на территории которой войны были бы невыгодны соседям.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СЮЖЕТЫ

Эпос «Едиге» и казахские исторические предания

Эпос «Едиге» относится к ногайско-казахскому циклу богатырских сказаний «Сорок богатырей», объединенных повествованием о деяниях могущественных воинов-вождей золотоордынского периода. Сказание дошло до нас в большом количестве записей, до тридцати сводов, сделанных среди ногайцев, казахов, каракалпаков, крымских и сибирских татар, узбеков (1). Исторической основой эпоса является описание времен кризиса и распада последней тюркской степной империи - Улуса Джучидов. Первоначальные записи эпоса были произведены среди северных казахских племен. Несколько позже были записаны варианты эпоса, существовавшие у ногайцев и других тюркских народов.

Стержневой идеей казахско-ногайского эпоса проходит мысль о единстве степных тюркоязычных племен, кочевавших «от Дуная до Алтая». Это единство пытается сохранить мудрый политик, воин и провидец Едигей, выходец из туркизированной племени мангыт, к концу жизни осознавший тщету своих усилий. Идея единства тюркских кочевников была воспета степными сказителями - жырау и бережно сохранена в народной памяти. М. Магауин на примере скитаний другого героя степных эпосов - Ер-Таргына показал, что разделенные ханства Крыма и Поволжья по-прежнему в сознании людей составляют одну страну, одну родину и один народ (2). Ч.Валихановым отмечалась идеализация «золотого века» единства казахов и ногайцев, как времени, когда «жаворонок вил гнездо на спине овцы» (3).

Ч.Валиханов высказал предположение о древности текстов эпоса, записанных в среде северных казахов, датируя время составления Начального свода эпоса XV веком. По его мнению, свидетельством архаичности казахского жыра является наличие многих старинных слов и оборотов, исчезнувших к тому времени в тюркских языках, отсутствие персидских и арабских слов, вошедших в широкое употребление по

мере исламизации казахов (4). П.М. Мелиоранский считал, что родиной цикла являются ногайские степи (5). П.М. Потанин искал корни ногайлинского цикла в эпических сказаниях и генеалогических преданиях монгольских народов. Потанин записал происхождение бурятских родов шарят и кирят от де-вы-лебедя. «На озеро Алтыннор, - сообщает Потанин, - лета-ли купаться три дочери неба под видом лебедей. Шаман Одю-гохорбо, когда девицы вошли в воду, украл платье младшей из сестер, и она должна была стать женой шамана» (6). Спустя некоторое время мать бросает сына под деревом и улетает. Сопоставив варианты тюркских сказаний о происхождении мангытского эмира Едигея и бурятские генеалогические предания, Потанин пришел к выводу: «Расстояние меж бу-рятской территорией и областью, в которой распространены тюркские сказки об Идыге, так велико, что позднейшее заим-ствование бурятами тюрков допустить нельзя. Бурятское пре-дание, несомненно, реликвия от более широкого на востоке распространения сказки об Одюге» (7).

Однако, аналогичные сюжеты о происхождении культур-ного героя от сказочных родителей, его скитаниях и подви-гах, присутствуют и в генеалогических преданиях северных казахов, на что еще указывал Ч. Валиханов. Наиболее близки по смыслу к эпосу «Идыге» предания о мудреце Асане-кай-гы (Асан-печальник) и батыре Кудайберды (Кулсары), вожде рода атыгай, входящего в аргынский племенной союз. Генеа-логическое предание о Кудайберды батыре записано со слов М. Рахимова, Ш. Мукатайулы и Бекета Алпысбай- улы, про-живающих в Северо-Казахстанской области. Персонаж Ку-дайберды батыра соотносится с личностью главы рода атыгай Кулсары, жившего в первой половине XVIII в. и прозванного народом Кудайберды (в переводе с казахского - Богом дан-ный). Исторический персонаж Кулсары батыр был ближай-шим советником и полководцем последнего общеказахского хана Абылая. После кончины батыра народная память со-хранила о нем воспоминания как о воине и святом аулие, его захоронение близ села Булак Северо-Казахстанской области считается священным местом, объектом поклонения местных казахов разных родоплеменных подразделений.

Эпос и генеалогическое предание объединяет общность сюжета, представляющего общепринятую модель повество-

вания об идеальном герое. Эта общность прослеживается в ключевых моментах исторических сказаний - рождении героя от девы-лебедя, бросающей затем сына; превращение его в великого воина и вождя - народного заступника; провидческий дар, позволяющий предсказывать судьбу своего расколотого враждой народа и служение ему уже в посмертной жизни.

В завязке предания рассказывается о необычности рождения героев, определяющей их дальнейшую судьбу. С этого момента все их деяния акционированы и оправданы «свыше». Ссылку на «мандат Небес» на правление можно найти во многих степных эпосах, в частности, широко известны сюжеты из «Сокровенного сказания», посвященного возвышению рода Борджигинов, потомков «солнечного луча», проникавшего по утрам в юрту вдовы Алангоа. В одном из казахских вариантов эпоса «Идыге», сын бая Истуле охотился на берегу реки и встретил девицу, сидевшую на берегу и расчесывавшую волосы. Он поймал ее и привел в юрту. Она оказалась дочерью водного царя. Девушка согласилась выйти замуж, поставив условие, чтобы Истуле не смотрел на ее темя, подмышки и пятки. Однако по истечении какого-то времени, любопытствующий муж заглянул утром на ее темя и увидел мозг, взглянул на подмышки и увидел легкие, посмотрел на пятки - они как будто срублены. Жена узнала, что муж смотрел запретные места и сказала: «Ты не сдержал слова! У меня есть шестимесячный ребенок. Ты найдешь его в Египте». Затем она превратилась в лебедя и улетела через шанырак (дымовое отверстие в юрте), подбросив впоследствии ребенка старухе (8). Этим ребенком был будущий эмир Едигей.

Генеалогическое предание о рождении Кудайберды батыра от волшебной пери, дочери речного царя, практически совпадает с аналогичным сюжетом из «Идыге». Отец героя крадет дочь речного царя, которая соглашается на брак при условии соблюдения им запретов. Однако муж не выдержал и подсмотрел, как жена расчесывает волосы и увидел отсутствие подмышек. Жена-пери навсегда улетает после обмана мужа и через девять месяцев подбрасывает младенца через шанырак юрты. Ребенок был принят как посланец Небес и получил имя Кудайберды, т. е. «Богом данный». Факт рождения от волшебного существа трактовался степными сказителями - жырау, как свидетельство «великого предназначения»

героя. Асан-кайгы сам хотел жениться на пойманной им на крючок девушке-пери, дочери речного султана, но не выдержал испытательного срока, и она улетела. Горячо полюбивший ее поэт оставался до конца жизни печальным. Вероятно, такую же печаль испытывал и отец Кудайберды батыра.

Сходны жизненные судьбы героев и их печаль по судьбе народа. Особенно остро эта любовь и тревожные ожидания ощущаются в пророческих видениях героев. Трагические мотивы безнадежности поиска счастья и спокойствия для своего народа, предупреждение о пагубности братоубийственных войн звучат в эпосе:

*Смута настала в Идиль-стране.
Гибли в междоусобной войне
Множество отцов и детей,
Как предсказал муж Идегей,
Темный день на землю пришел.
Сотворенный Чингизом престол
Стал престолом, где кровь лилась.
Ханский дворец исчез из глаз,
Край разоренный стал пустым.
Отошли друг от друга тогда
Аштархан, Казань и Крым,
Золотая распалась Орда (9).*

Асан кайгы ищет для своего многострадального народа землю обетованную Жер Уюк, где люди живут до ста лет и не знают вражды, скот рождает молодняк дважды в год, там не бывает жестоких джутов. Не найдя заветной земли, опечаленный Асан-кайгы, мечтавший подарить народу счастье, возвращается в Улытау и умирает на ее вершине. В своем завещании народу он призывает сохранить единство:

*Пока вас не постигла гибель,
Будьте все едины (10).*

Асан выговаривает хану Джанибеку за то, что он начал строительство дворцов с помощью русских. Согласно казахскому преданию Кудайберды батыр критикует хана Абылая за разрешение строить Петропавловскую крепость на казахской земле. Перед кончиной он завещает сохранять единство, похоронить его на высокой горе Жаман-сопке, так как земли казахские будут распаханы русскими. Местные казахи в настоящее время поклоняются мазару батыра и святого-аулие,

считая, что здесь возможно излечиться от многих болезней.

Многих эпических героев в последнем путешествии в царство теней сопровождает верный конь или собака. С Кудайберды батыром в поход в потусторонний мир отправился его верный боевой верблюд Жель (ветер), отказавшийся покинуть место его погребения и вскоре исчезнувший без следа. Соплеменники посчитали, что герой забрал его с собой.

Анализ эпоса «Едиге» и казахских генеалогических преданий подтверждает правоту догадки Ч. Валиханова. Казахские сказители воспевали своих героев через одинаковые сюжетные линии.

***КАЗИЕВ Саттар Шериязданович,
кандидат исторических наук,
преподаватель СКГУ.***

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В истории каждого народа есть не только переломные, но и переходные периоды. Именно в такое время, насыщенное многими событиями, определяющими судьбу народа на многие столетия вперед, в XVIII веке в Казахстане жили и добивались своих целей Абылай хан, его главный сподвижник Кулсары и другие батыры. Их идеи, помыслы и дела находили поддержку и понимание у всего казахского народа. Потому о них до сего времени жива историческая память.

Цели и идеи Абылай хана находили понимание в самых авторитетных и влиятельных кругах казахского народа. Его всецело поддерживали поэт и просветитель Бухар жырау, мудрецы Толе би, Казбек би, Айтеке би, батыры Канжигали карт, Богенбай, Каракерей, Кабанбай, Шакшишак улы Жанибек, султаны Абулхаир, Абдулмамбет, Барак, Кулсары и другие.

Важнейшей политической опорой в национально-освободительной борьбе хана Абылая против джунгарского нашествия и агрессии со стороны цинского Китая в конце 1750 года выступили военачальники-батыры. Только отсутствие устойчивых и постоянных доходов лишило Абылая возможности содержать большое регулярное войско. Затраты на содержание народного ополчения в значительной степени компенсировали его батыры - Богенбай, Кабанбай, Жанибек, Кулсары, Жапек, Есет, Наурызбай, Малайсары, Баян и другие. Они постоянно занимались военным делом, держали при себе отряды обученных сарбазов, готовых выступить по первому требованию.

Хочу рассказать о том, чем отличались от других отрядов сарбазы Абылая и других батыров. Что характерного было в них? Отличались они, прежде всего, тем, что для них шел тщательный отбор ополченцев по идейным признакам. Во-первых, нужны были преданные, верные и готовые к самопожертвованию во имя победы воины. Особое внимание уделялось выносливости, резвости лошадей и вооружению, а также продовольственному обеспечению войска. В сарбазах была отлично поставлена разведка. Выступая в поход, Абылай считал необходимым условием численное превосходство над противником. В боевых сражениях воины отряда использовали защитные средства - кольчуги, щиты, панцири, шлемы.

Но не это было главным условием побед казахского ополчения. Его воины, как и Абылай, имели горячее сердце, смелость, решительность, готовность ценою своей жизни защитить родную землю и свой народ от врагов. Эти прекрасные качества казахских воинов признавали все противники, кто встречался с ними на поле боя, - джунгары, цинны, калмыки и многие другие. За многие годы борьбы с джунгарами казахское ополчение и батыры приобрели не только богатый опыт боевых действий в степи, в горах, в пустыне, но и обороны.

Единство и свобода казахского народа, которые на протяжении многих лет пропагандировались и сохранялись Абылай ханом, не были прочны и долговечны. После смерти Абылая все завоеванные позиции постепенно стали уходить и теряться, усилилась зависимость ханства от Российской империи.

В начале 20-х годов XIX века оно перестало быть самостоятельным государством. Однако идея единства казахского народа, его независимости продолжала жить. Она нашла свое самое яркое отражение и воплощение в антиколониальной национально-освободительной борьбе. Продолжала жить в устном народном творчестве, творениях великих людей: в поэзии Абая, в научных трудах Шокана Уалиханова, в политической деятельности лидеров движения «Алаш». Восстание 1916 года и выступление молодежи против тоталитарного режима в декабре 1986 года в Алма-Ате - звенья одной цепи.

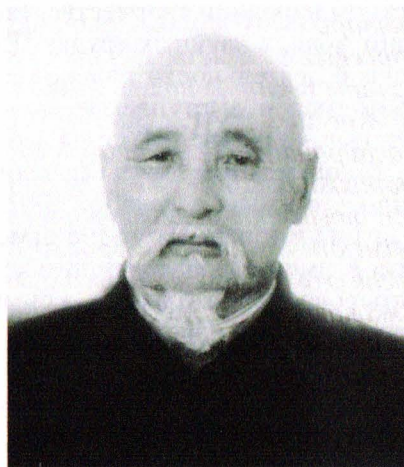
Многовековые мечты и чаяния казахского народа воплотились в жизнь в декабре 1991 года. В этот день Казахстан получил и теперь ежегодно отмечает День своей независимости. А имена прославленного хана Абылая, Кулсары и других батыров не просто имена, а символы единства и независимости казахского народа.

**Сыздыков Құрманғожа
Балтабаева Сапура**

**Жантлесов
Еламан**

**Омаров
Жұмажан**

АЛҒЫ СӨЗ

Адам баласы үшін ең қымбат қазына - өзінің туған елі мен жерінің, ата-бабасының тарихы. Шежіреден сыр тартып, өткен өмірдің өткелдеріне көңіл көзін салғанда санаға сәуле түсіріп, жүрегіңді нұрға бөлейтін ардақты тұлғаларға бас имей қоймайсың. Елін сүйген осындай батыр тұлғалардың қатарында аты мәлім болған Құлсары батырдың болғанын кешегі тарихтың түрлі парақтарынан табуға болады.

Құлсары батырдың ұрпақтары біздер үшін оның аты аңызға айналғанынан гөрі ақиқатқа, тарихи деректерге сүйенетінімен құнды. Құлсары бабамыздың заманы қазақ халқының басындағы зор апатты, зобалаңды оқиғаларға толы болғандықтан, елінің батыр ұлы елін жаудан қорғауда өзін жан-жақты көрсете білді. Құлсарының батырлық, сардарлық, мәмілегерлік қасиеттерін қазақ елінің басын тұтас біріктірген Абылай хан орынды бағалап, оны өзінің ең сенімді серігі ретінде ең жауапты істерде ақылман кеңесшісіне балаған. Батыр бабамыз ұлы ханның өзіне артқан сол сенімін абыройлы атқарғанын, орыс және Цин империяларымен арадағы саяси, әскери қарым-қатынастарды көрсететін құжаттармен хатқа түсірген мұрағат жазбалары айғақтайды.

Жасыратын несі бар, кейінгі уақытта атасын мақтап масайрайтын адамдар көбейіп кетті. Көбіне мұндайлар тарихқа терең көз жүгіртпей, шынайылыққа қиянат жасап отырғаны өтірік емес. Біздің көп жылдардан бері ізденуіміздің арқасында табылған деректерде олқылықтар орын алған жоқ деп ойлаймын. Себебі кітапқа енгізілген барлық мақалалар тарихи деректер мен мұрағат құжаттарына негізделген. Сондықтан да Құлсары бабамыздың өмірі мен сардарлық, саясаткерлік істерінде орыс мұрағаттарынан өзге патша әкімдерінің Абылай хан мен оның серіктері туралы жазбаларында, хат - қарарларында қисынсыз әрекеттері көрсетілмеген.

Мен осы кітапты құрастырушы ретінде қазақ елінің тұтастығы, ұлттық бірігі жолында еңбек еткен еңселі батырдың, сардардың, саясаткердің тұлғасын танытуға тырыстым.

Құрметті оқырман! Бұл кітаптың мақсаты да осы екенін сөз барысында аңғарып отырған боларсыз. Заманында кәрі құлақ қарттардан өзіміз естіп, есейе келе ел таныған кезімізде ұлы бабаларымызды ұлықтауға ұмтылдық. Сол мұратымызға жетіп, қолға алған бабамыз жайлы кітапты ел игілігіне асыра алсақ, мұрат-мақсатымыздың орындалғаны. Олай болса батыр бабаның рухына тағзым ете отырып, ол жайлы тарихи құнды еңбекті оқып, көңілге тоқи білейік!

***Мағжан Рахимов,
Қызылжар ауданының құрметті азаматы***

АБЫЛАЙ ЗАМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАТЫРЛАРЫ

немесе ұлы әкенің ұланымен әңгімесі

Көшпенді қазақ халқының бұрынғы тұрмыс-тіршілігі ауыр да соқпақты жолдарға, шытырман оқиғаларға толы болды. Оның бәрі қазақ жерін жаудан қорғап, елін еркіндікке жеткізу, бодандықтан қорғау екені белгілі. Қай ұлтты болсын ес жиып, етек жаба бастағаннан «Мен кіммін? Жеті атам туралы не білемін? Ата-тегім кім болған?» деген сияқты түрлі сұрақтар мазалауы мүмкін. Мың өліп, мың тірілген қазақ жұрты тарихтың талай белестерін басып озып, бүгінде адамзат дамуының үлкен өзегіне айналған үшінші мыңжылдықтың өріне шығып отыр. Жиырма бірінші ғасыр да бірте-бірте зырлап, жыл он екі ай уақыттың уысымен білінбей жылжуда. Осындай ұшқыр уақыт біздің тарихымызды ұмыттырмайды, керісінше өткен бабаларымыздың тарихын зерделеуге, оларды тереңірек танып білуге мүмкіндік береді. Осы орайда қазақ тарихында аты алты Алашқа мәлім Абылай ханның ғұмыр кешкен кезеңдерін бүгінгі тарихтың бетіне шынайы, қалпын бұзбай көшіріп жаза алсақ, оның келешек ұрпақ үшін елжандылық, ұлтжандылық қасиетке баулитын тәлім-тәрбиелік маңызы үлкен деп ойлаймын. Расында да, кешегі тарих көрсетіп отырғандай, қазақ даласында елім деп еміренген, жерім деп төсін тікенек найзаға тосқан небір ұлы батыр тұлғалар болған. Қазақ даласы дейміз, бұл қайдан, қашан пайда болған деген сұрақ тууы заңдылық. Қазақтың сақтар тайпасынан шыққандығын тарихшы ғалымдар дәлелдеуде. «Қаз» түркі тілінде қас, нағыз, дәл деген мағынаны білдіреді екен. «Қас-сақ» сөзінен қазақ ұғымы пайда болған. Біздің тарихымыз сақтар, гүндер заманынан жалғасқан түркілік кезеңге ауысты.

Екінші мыңжылдықтың бастапқы екі ғасырында ұлы қаған Шыңғыс Есугейұлының жиһангерлік жорығымен дала өркениетін славяндық құрсаудан бес ғасыр қорғауға қол жеткізді. Көшпелі тайпалардың асқан жауынгерлігінің, ерлігінің және әскери - саяси мемлекеттіліктің арқасында дала тайпалары алып Еуразия аумағына үш жүз жылдай иелік етті. Шыңғыс ұрпақтары кейін де ұлы қағанның өсиеттерін ұстана алмай, өзара таққа таласудан соң осы ұлы өркениеттің іргесі сөгіліп,

тарам-тарам ыдырап кетсе де, оның жұрнақтары бірнеше ірілі-ұсақты ұлыстарға бөлініп кетті. Сөйткен күннің өзінде де мемлекеттік сипатын сақтап қалды.

Осы әңгіменің өзегі ұлы әке мен ұланның яғни жеткіншек немеренің екеуара сұхбат әңгімесі арқылы өріледі. Құймақұлақ жас өрен көпті көрген көнекөз қарттан өткен күндер, ел билеген хандар, олардың туын көтерген қас батырлар жайлы сұрап білуге құмар болды.

- Ата, алдымен маған хандар шежіресі жайында білгенінді баяндап берші?

- Олай болса, құлағыңды сал, балам. Әуелі мен саған шежіре дегеннің не екенін түсіндіріп көрейін. Шежіре деген әр атаның, одан асса, рудың, әріге кетсек, тайпаның ауызша айтылған тарихы. Қазақ даласының көкірегі алтын сандық қазыналы қарттары, атақты шежірешілері болған. Олар өздері білетін өткен тарихын, ел-жұрт өміріндегі елеулі оқиғаларды, ру, тайпалардың қалай өмір сүргенін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп айтып отырған. Ауызекі болсын, жазбаша болсын бабалардан келе жатқан асыл қазына бірден-бірге жетіп келе жатқаны қазақ баласының шежіреге аса мән беретінін, оның атадан қалған мирасы деп бағалай білетінін байқаймыз. Біздің ұлтымызда «Тура сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деген данышпандық сөз бар. Майқы деген бабамыз қазақтың атақты жыршы, данышпан биі болған. Ол Шыңғыс хан заманында өмір сүрген. Ол Шыңғыс ханның ақылман он екі биінің бірі болған екен. Атақты ұлы қаған аса маңызды бір шешім қабылдаудың алдында осы билерімен ақылдасып отырған.

Ал, Шыңғыс қаған тарихына келсек, ол Есугей батырдың баласы. Есугей -монғолдың Қият-Боржығын тайпасынан тарайтын көсемі. Шыңғыс ханның шешесі Өлең, Қоңырат тайпасының қызы. Есугей баһадур Шыңғыстың жас күнінде қайтыс болады. Ол кезде Шыңғыс тоғыз жаста екен. Есугей батырға өштескен татар тайпасының адамдары оның әкесін 1171 жылы қапылыста асына у салып беріп өлтіреді. Шыңғыстың азан шақырып қойған аты Темужин екен. Сол заманда далалықтарда жекпе-жек күресте өлтірген батырдың яки жауының атын баласына беретін салт болған. Демек, Есугей де өзі жекпе-жекте өлтірген жауының атын баласына берген. Темужин анасынан шыр етіп туғанда кіндігін кескен әйел

нәрестенің жұмылған жұдырығын ашып көрсе, алақанында ұйысқан қан бар екен. Сәуегей қариялар «бұл жер-жаһанды жаулап алатын ұлы батыр патша болады» - деп, жорамалдаған екен. Сол айтқандары кейін айна-қатесіз келген. Есугей батырдың бірнеше әйелі болған. Соның ішінде ол Керейдің Меркіт руының батыры Чиледуденнің қызы Өленді қалыңдық болып күйменің ішінде кетіп бара жатқан кезінде тартып алған.

Шыңғыстан басқа бір анадан туған інілері Хасар, Хачигин және Белгітай атты інілері де бар. Темужин бозбала күнінде Онон өзенінен аулап алған балыққа таласты сылтау қылып, Бектермен керіс, жанжал жасайды да, осы жауластық үстінде Хасар екеуі Бектерді өлтіріп тастайды. Сөйтіп жас Темужиннің жауыздығы туған бауырының қанын мойнына жүктеуден басталады. Жоғарыда айтқанымдай, бұлар әкесінен өте жас жетім қалады. Отбасының бар ауыртпалығы жас Темужиннің иығына түседі. Оған «Шыңғыс» деген ат кейін жарты әлемді жаулап алған соң берілген. Бұл «күннен жаратылған адам» деген ұғымды білдіреді екен.

Темужин өте ақылды, парасатты, төзімді, айлакер, көреген қолбасшы болып ер жетеді. Аз уақыттың ішінде әкесі өлгеннен кейін ыдырап кеткен ұлысын қайта біріктіріп, басын қосып, үлкен жасаққа әмірін жүргізеді. Даланың таулы-тасты өлкесінде үлкен иеліктерді бағындырып, әуелі өзінің жан аяспас досы болған, кейін ең мейірімсіз жауына айналған Жамұқанның көзін жояды. Сөйтіп, өзіне өлгенше жанашыр дос болған Жебе, Бауыршы, Сүбітай батырларды қосып алады. Бұлар Шыңғыс ханның бас қолбасшылары болып, оның жеңімпаз жасақтарын Азияның, Еуропаның далаларында қол бастап жүрген. Оған қоса Шыңғыс ханның өз ұлдары Жошы, Шағатай, Үгедей, Төле де тамаша қолбасшылар болған.

- Ата, қазақ хандарының арғы тегі осы Шыңғыс қаған деген не сөз?

- Дұрыс айтасың, балам, біздің қазақтың хандарының бәрінің арғы тегі - Шыңғыс хан. Қазақта бұларды «Төре тұқымы» дейді. Жалпы, біздің халқымызда мынадай төрт бөлініс бар: біріншісі - әлгі төрелер. Олар қара халықпен жанаспайды, қыз алысып, қыз беріспейді. Екіншісі - қожалар. Олардың арғы тегі-арабтар. Үшіншісі - қазақтың үш жүзінің Ақарыс. Бекарыс, Жанарыстан тарайтын рулары. Ал, төртіншісі

- руға жатпайтын тексіз құлдар. Оларды төлеңгіттер дейді. Төлеңгіттер төре тұқымдарына қызмет етеді, малын бағады, жайлауын жайлап, хан-ордаларын күзетеді, солар үшін жанын беруге де бейіл. Бір сөзбен айтқанда, өтеуі де, сұрауы да жоқ адамдар болған. Біз қазақ руларының ішінде Орта жүзге, оның ішінде Арғын тайпасына жатамыз. Біздің Атығай руы осы арғын тайпасынан тарайды. Қазақта:

*Аспандай арғын
Жұлдыздай Қытшақ,
Қойдай Керей,
Қозыдай Уақ,*

- деген сөз бар. Бұлар Орта жүздің алты руының төртеуі. Қалған екеуі - Найман мен Қоңырат. Осы өлеңнен Орта жүздің ішіндегі Арғынның ең үлкені екенін білуге болады.

Шыңғыс хан жасақтарын күшейтіп, далалық жерлерді өзіне қаратып алғанда өзінің жаулап алған жерлерінің барлығын жоғарыда аты аталған ұлдарына бөліп берген. Ол 1162 жылы туып, 1227 жылы алпыс бес жасқа қараған шағында өмірден озады. Шыңғыс қаған дүниеден озар алдында ұлдарына өзінің құрып берген алып мемлекетінің іргесін шайқалтпауды қатты тапсырады. Балалары талас тудырмауы үшін үлкен монғол мемлекетінің бас қағаны етіп ортаншы ұлы Үгедейді тағайындайды да, қалғандарын оның сөзіне құлақ асатындай, айтқанына көнетіндей етіп уәделерін алады.

Алайда, ұлы қаған қайтыс болғаннан кейін осы ұлдарының, одан соң ұрпақтарының арасында таққа талас туады. Сөйтіп Шыңғыс құрған астана-Қарақорымның қадірі кете бастайды. Бұл теке-тірестен кейін Алтын орда мемлекетінің күйреп, бірнеше ұсақ ұлыстарға бөлініп кетуіне әкеліп соғады. Содан кейін тарихшылар «Дешті қыпшақ» деп атап кеткен ұлы қазақ даласы Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының иелігіне тиеді. Осы арада бір айта кететіні Шыңғыс хан дүниеден өтер алдында төрт ұлын шақырып алып, мәслихат құрады да, өзінің орнына ұлы патшалығының басшысы етіп қайсысын тағайындауды ұлдарының өздерінің таңдауларына салады. Далалықтардың салты бойынша ұлы хан баланың үлкені болуға тиіс еді. Бірақ мұнда бір шикі құпия болады. Жол Жошыға тиюі керек еді. Бірақ жорықтардың бірінде 1186 жылы Шыңғыс хан меркіттермен соғысқанда меркіттер оның әйелі Өлеңді тұтқынға түсіреді. Өлеңді тұтқыннан

босатып алған кезде оның аяғы ауыр екен. Осыдан бастап Шыңғыстың көңіліне күдік кіріп, «Жошы менің балам емес шығар, оның әкесі керейлер болуы мүмкін» деген ой өмір бойы көңіліне күдік болып қалады. Оған берілген «Жошы» есімінің өзі жолшы яғни жолда туған деген ұғымды білдіреді. Осылайша әке тағына мұрагер тағайындауда Жошыдан кейінгі інісі Шағатай осыны Жошының бетіне басып, бұл екеуінің және ұрпақтарының арасындағы бітіспес дауға, өшпенділікке себеп болады. Әкесінің көзінше осындай жанжал болған кезде Шыңғыс хан дауды тыйып тастап, ерегіскен соң ұлы хандықты Шағатайға да бермей, үшінші ұлы Үгедейді бас хан етеді де, кенжесі Төленің қашанда Үгедейге қолдаушы болуы жөнінде уәдесін алады. Төле әкесіне берген уәдесін өмірінің соңына дейін орындап өткен. Шыңғыс хан көңілі қалса да, Жошы мен Шағатайды мұрадан құралақан қалдырмау үшін дала тайпаларын -Жошыға мемлекет астанасы Қарақорымнан батысқа қарай қазіргі Атырау теңізінен әріге дейінгі, ал Шағатайға бүгінгі Ирак, Иран, Үндістанға дейінгі таулы-тасты өлкені бөліп берген. Сөйтіп Жошының иелігіндегі алып аумақ «Дешті қыпшақ даласы» немесе «Жошы ұлысы» деп аталған.

Міне, осы Жошы хан - қазақ хандарының арғы атасы, тегі Жошы. 1187 жылы туып, 1227 жылы қайтыс болған. Жошының он үш ұлы болыпты. Тарихшылардың дәлелдеуінше, үлкен ұлы - Орда Ежен. Кейбір тарихшылар оны Тоқа Темірдің әкесі деп жүр. Бұл қате пікір, Тоқа Темір Орда Еженнің ұлы емес, інісі. Жошының өзге ұлдары орыс жылнамаларында Батый, қазақтар Сайын хан деп атайтын Бату, одан әрі Берке, Шибан. Орда Ежен - Шыңғыс ханның немересі болса, кейін бүкіл Еуропаны жаулап алған Бату хан де немересі. Орда Еженнен - Құйынша, одан - Ерзен, Ерзеннен - Шымтай хан, Шымтайдан Орыс хан туады. Орыс ханнан туған Барақ хан - атақты Әз Жәнібек ханның әкесі. «Әз» деген ұлы, кемеңгер мағынасында қолданылатын сөз. Қазақта бұл атақ осы Жәнібек пен Тәуке ханға ғана берілген екен. Әз Жәнібек Керей ханмен бірге қазақ ұлысын құрған көсем, ақылман саясаткер, көреген ел билеуші болған. Ол - атақты Абылай ханның арғы атасы. Абылай оның бесінші ұрпағы.

Әз Жәнібек ханнан - Жәдік Сұлтан, Жәдіктен - Шығай Сұлтан, Шығайдан қазақ «Еңсегей бойлы ер Есім» деп атаған Есім

хан (1598 жылдан 1643 жылға дейін хандық құрған) тарайды. Одан атақты қолбасшы Салқам Жәңгір туады. Жәңгірдің (1643 жылдан 1680 жылға дейін хандық құрған) «Салқам» атануы - оның жомарттығынан, жауына қатал, досына кең жайлаудай дарқандығынан. Осы Салқам Жәңгір қазіргі Алматы облысының Жаркент жеріндегі Орбұлақ атты қоныста 1643 жылы қалмақтың Батыр атты қонтайшысы бастаған 50 мың адамдық қолын ор қазу әдісін тұңғыш рет қолданып, бар болғаны 600 адамы бар жасақпен тар шатқалдан өткізбей қойған. Кейін оған қазақтың алаш руынан шыққан Жалаңтөс батыры жиырма мың әскермен көмекке келіп, қалмақтарды тас-талқан етіп қиратқан екен.

Салқам Жәңгірден Тәуке мен Уәлибақы туады. Жәңгір қайтыс болған соң билікке билер одағы Уәлибақыдан гөрі Тәукені лайық көріп, оны таққа отырғызады. Бұған өкпелеген Уәлибақы Үргеніштегі нағашысы Қайып ханға көшіп кетіп, сонда қоныстап қалады.

Уәлибақыдан Абылай атты ұл туады. Бұл Абылай туғанда азан шақырып қойған аты Әбілмәнсүр атанған, кейін Абылай болған әйгілі ханымыздың атасы. Әлгі Абылай өштескен жауларының бәрін өлтіре берген соң, халық оны «Қанішер Абылай» деп атап кеткен екен. Осы Қанішер Абылайдан Үргеніште Әбілмәнсүрдің әкесі Көркем Уәлі туады. Алайда сол кездегі таққа талас, жаугершілік хан тұқымдарының өміріне үнемі қауіп төндіріп тұрған. Тыныштық бұзылған заманда төре тұқымдары бірінің басын бірі алып, түп-тұқиянымен құртып жіберіп отырған. Осындай қастандыққа бір күні Көркем Уәлі де ұшырап, бір тұтқиылдан жасаған шабуылдың үстінде қарсы жауы оның басын кесіп алған. Сөйтіп, он жасар Әбілмәнсүр 1721 жылы әкесінен айрылып, жетім қалады. Оны жауларының өлім жазасынан кейін әкесінің берілген төлеңгіті Ораз аман сақтап қалады. Ораз Көркем Уәліні жаулар өлтірген кезде Әбілмәнсүрді де өлтіріп қоймасын деп, оны жасырып тастайды.

Әуелі Оразды «әкем» деп жүрген Әбілмәнсүр төлеңгіттің (құлдың) құлағы кесік екенін білгендіктен, өзін сырт көзден аман сақтау үшін оны ебін тауып өлтіреді де, Ұлы жүз Дулаттың Жаныс руының биі Төле бидің ауылына келіп, өзін «Сабалақпын» деп таныстырады. Бұл жайында халқымыздың данагөй жырауы Бұқардың мынадай өлеңі бар:

*Ай, Абылай, Абылай,
Сені мен көргенде,
Тұрымтайдай ұл едің.
Түркістанда жүр едің,
Әбілмәмбет патшаға
Қызметші боп жүр едің.
Сен қай жерде жүріп жетілдің?
Үйсін Төле бидің
Түйесін баққан құл едің!
Сен жиырма беске келген соң,
Алтын тұғыр үстінде
Ақсұңқар боп түледің.
Дәулет құсы қонды басыңа,
Қыдыр келді қасыңа,
Бақ үйінде түнедің
Алыстан тоят тіледің,*

- деп әуелі оның жетімдігін, кейін дәурені өсіп, басына бақ қонып, ел билеушісі болғанын шынайы суреттеп береді. Осы тарихи өлең Абылай ғұмырын танудағы мол мағлұмат болып табылады.

- Ал, Абылайдың ел билеп, хан атануына әлі де ұзақ уақыт бар шығар?

- Әрине, солай. Бұл уақыт қазақ пен қалмақ арасының аса шиеленісіп тұрған кезі еді. Егер Есім ханның ұлы Салқам Жәңгірдің тұсында қалмақтың қонтайшысы, демек ұлы ханы Батыр болса, қазақты жаңағы Бұқар жыраудың жырында айтылған Әбілмәмбет хан басқарған уақытта жоңғардың билеушілері Батырдың немересі Сыбан Рабтан мен оның әйгілі қолбасшысы Қалдан Серен еді.

Тәуке хан (1680 жылдан 1717 жылға дейін хандық құрған) қайтыс болған соң берекесі кетіп, ел арасында бүлік кірген, төрелер мен сұлтандар таққа таласқан бірліксіз елге 1723 жылы қазақтың тарихында «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген зарлы да қаһарлы атау алған сұмдық заман туады. Хандық талас жүріп жатқан осы ымырасыз, бірліксіз сәтті шебер пайдаланған Қалдан Серен бейқам отырған қазақ ұлыстарына тұтқиылдан басып кіріп, құл-талқанын шығарады. Ерлерін құлдыққа, әйелдерін күндікке душар етеді. Шырағым, әйгілі Қожаберген жыраудың «Елім-ай» дастаны осы уақытта ел-жұртын біріктіру мақсатында жазылды. Онда

ғұлама жырау елдікті сақтау жолында ұлт басында отырған хандарды бірігуге, ел қорғау мақсатында Алаштың көк туының астына тоғысуға шақырады. Нақ осы кездерде хандардан бірлік, елден ынтымақ кеткенін көріп әбден көңілдері қалған үш жүздің ұлы билері Төле, Қазыбек, Әйтеке Ордабасыда кездесіп, ел қорғау жолында жорық бастауды ұйғарады. Қазақта ескіден айтылған «Күлтөбенің басында күнде жиын» деген сөз осыдан қалған. Қазақ даласының осы үш данышпаны қатты күйзеліске ұшыраған еліне әбден жаны ашығандықтан батырларды өздері бастап шықпақшы болады. Абайдың ағасы Құдайберді Құнанбайұлының баласы Шәкәрімнің мына өлең шумағында ел басындағы қиын жағдай суреттелген.

*Сол соғыс - хан Абылай келген кезі,
Қалмақтың сыбағасын берген кезі.
Керек болса оқыңдар шежіремнен,
Жазылған сонда анықтап түгел сөзі.*

- Осы бір шумақ өлеңде айтылғандай, Абылай соғысқа кіргенше, қазақ неліктен қалмаққа есе жіберіп алған?

- Оның мәнісі мынада, балам!

Сол кездері қазақтың үш жүзін үш хан билеп тұрған екен. Атап айтсам, ұлы жүздің ханы-Әбілмәмбет, орта жүздің ханы-Сәмеке болса, кіші жүзді Әбілқайыр басқарған. Бір елде тұтастық, ынтымақ болмаған. Үш хан бір-біріне иелік бергісі келмей қасарысып отырған. Қалмақтың қонтайшысы Қалдан Серен осыны жақсы пайдаланып, қазақ жерін басып алған. Ал, жаңағы айтқан үш би хандардан бірлікті талап еткен. Елдің басында бәрінен де жоғары билеуші хан болсын деген тоқтамға келген. Міне, осы уақытта тарихтың өзі жас Абылайды елдің бағына майдан даласында ерлік көрсетуге алып шығады.

- Абылай ханның алғашқы соғысқа қатысқан кезі осы емес пе?

- Бұл жайында бірден кесіп айту қиын. Себебі, тарихшылар бұл жөнінде бір тоқтамға келе қойған жоқ. Қазақ қолының 1729 жылы Аңырақай деген жерде қалмақ әскерлерін талқандағаны тарихтан белгілі. Бұл кезде Абылай бар болғаны он сегіз жаста болған. Менің ойымша, Абылай бұл соғысқа қатыспаған болуы керек. Ауызекі деректер бойынша ол қалмақтың бас батыры Шарыштың басын кесетін жекпе-жек соғыстан кейін болса керек. Осы орайда Бұқар жыраудың

жоғарыда айтқан мына жыр шумағын тағы да есіңе сала кетейін.

*Сен жиырма беске келген соң,
Алтын тұғыр үстінде
Ақ сұңқар болып түледің,*

- деген жыр жолы бар ғой.

Демек, ол кезде Абылайдың аты Сабалақ, алғашқы жекпе-жекке 1735 жылы шықты деп жүрген зерттеушілердің дәйектері дұрыс сияқты. Бұл соғыс Балқаш көлінің бір саласы Итішпес көлінің маңында өткен екен. Себебі, 1729 жылы қалмақ қолы қазақ әскерлерінен қатты соққы алса да, түпкілікті қырылып қалған жоқ деуге негіз бар. Олар арада біршама үзіліспен оқтын-оқтын шабуыл жасап отырды. Міне, осындай майдандардың бірінде Сабалақ қалмақтың бас батыры Шарыштың басын кескен. Ал, 1729 жылғы соғыста қалмақтың бас батыры Шона-Доба Қанжығалы Бөгенбай батырмен жекпе-жекте қаза болған.

Абылайдың қазақ-қалмақ соғысына қатысуының тарихы да өз алдына үлкен әңгімеге арқау болуға жарар еді. Жоғарыда айтып өткенімдей, Абылай Оразды өлтіріп, өзінің тегін жасырған бала қалпында Төле бидің ауылына келеді де, әуелі оның қозысын, одан кейін қойын бағады. Іскер, батыл және айбынды жігітті байқаған би енді Сабалақты жылқы бағуға қояды. Бұл шамамен 1723-1724 жылдардың тұсы болса керек. Осы кезде атақты Ордабасы (бүкіл үш жүз әскерлерінің қолбасшысы, бүгінгі жағдаймен айтқанда Қорғаныс министрі) Қанжығалы Бөгенбай батыр ақылдасу үшін Төле биге келеді. Осы сапарда алдымен ол Төле бидің жылқылары бағылып жатқан жайлауын басып өтеді де, жылқышылармен әңгімелесіп қалады. Сонда аяқ-қолын төрт жағына жіберіп ұйықтап жатқан алып денелі, сымбатты жас жігітті көзі шалады. Есімін сұрастырса, серіктері оятпастан «Ол Сабалақ деген бір байғұс. Әкесінен он жасында жетім қалып, енді би атаның жалшысы болып жүр» дейді. Көзі шалымды, көкірегі ояу Қанжығалы Бөгенбай батыр әлгінің жатысына қайран қалып, оның тегін еместігін байқайды.

Биге келгенде көрген оқиғаны айтпайды. Алайда Сабалақ алғашқы қазақ-қалмақ соғысында Төле биден «Мен де, майданға барайыншы» - деп сұранғанда, би оған «Сенің майдан

не теңің, жылқыңды бағып жүре бермейсің бе, байғұс-ау» -деп, рұқсат бермеген екен.

Көрген жағдайды Бөгенбай батыр көпке дейін есінен шығармай жүреді. Бір күні Төле бидің ауылына қайта келіп, бидің қарсылығына қарамастан, Сабалақты ертіп әкетеді. Төле би жылқысын адал баққан, іскер жігіттен айырылғысы келмесе де, Бөгенбай батырға қарсы тұра алмай, Сабалақты қосып жіберіпті. Бөгенбай батыр осы сапарында Сабалаққа өзінің жауға мінетін қызыл атын сыйлап, ақ батасын берген екен. Мұны ақын Зейнолла Әкімжанов «Бөгенбай батырдың қызыл аты» деген тарихи дастанында жазды.

Бөгенбай батырдың қолдауымен алғашқы жекпе-жекке шыққан Сабалақ Шарышпен соғысқанда «Абылайлап!» ұрандайды. Бақсақ, ол өзінің «Қанішер Абылай» бабасының аруағына сыйынған екен ғой. Мұны кейін барып айтады.

Итішпес түбіндегі майданда қазақ жасақтары қалмақтарға тағы да күйрете соққы жасайды да, жеңіске көңілі көтерілген Әбілмәмбет хан (1730 жылдан 1771 жылға дейін хандық құрған) Сабалақты алдырады.

- Шырағым, атың кім еді? - дейді Әбілмәмбет хан.

- Шын атым Әбілмәнсүр. Көркем Уәлінің ұлымын. Оның әкесі ел «Қанішер» атап кеткен Абылай. Ол Уәлібақыдан туады, -дегенде арғы жағын өзі де білетін Әбілмәмбет Әбілмәнсүрмен көрісіп, «ой-бауырымдап» көзіне жас алған екен. Содан бастап ол Әбілмәнсүрді жанынан тастамай, оған «Сұлтан» атағын беріпті.

Тарихи деректер бойынша, Абылай Әбілмәмбет дүниеден өткенше хандыққа таласпаған. Алайда ол сұлтан болып жүрсе де, үш жүздің билігін қолына алып жүрген. Қартайған Әбілмәмбет оған зор сенім артқан және билік тұтқасын өз қолымен Абылайға берген. Бірақ Абылай «қолыма билік тиді» деп, Әбілмәмбетті тақтан түсірмеген.

Абылайдың хан ретінде таққа отыруы 1771 жылдың шамасында. Алайда ол осы жылға дейін, сұлтан болған уақытында үлкен саясаткерлік әдістерімен танылғанын орыс империясының мұрағаттарындағы деректер толық айғақтайды.

Мысалы, Абылай ханның өмірі мен қызметіне қатысты «Абылай хан» (Астана баспасы.2005 жыл) зерттеу еңбегін құрастырған Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің оқытушысы Зарқын Тайшыбайдың аталған кітабында

бұған дәйекті айғақтар жетерлік. Айталық, 1745 жылдың 16-шы сәуірінде Орынбордың генерал губернаторы И.Неплюев Абылайға жазған хатында былай дейді: «Сібір жағында әртүрлі жағдайлармен ұсталып қалған сіздің адамдарыңыз бен жылқыларыңызды қайтару туралы сіздің талабыңызды қабыл алып, іздеу салдым. Сіз жіберген кісілерге сол адамдарыңыз бен жүз жылқыңызды беріп қайтардым, қалғанын Сібір губернаторы әлі де іздестіріп жатыр. Сіздің көшіп жүрген халқыңыз біздің жаққа еш алаңдамасын. Абыройыңыз арта берсін, менің сізге деген шынайы ниетімді қабыл алыңыз».

Келесі бір құжатта (1745 жылғы 23 желтоқсан) Абылай Тобыл губернаторы Алексей Сухаревке жазған хатында Үйсін патшасының Ресеймен қарым-қатынас орнатуға бейілі барын айтады. Демек, орыс империясының әкімдері Абылайды үш жүздің емес, тек Орта жүздің ханы деп танығысы келсе де, Абылай өзінің бүкіл қазақ халқының билеушісі және жанашыры екенін осылайша білдіреді.

Орыс империясының арамза әкімдері Абылайдың әмсе қазақ даласының басын біріктіруіне жол бермеу үшін оған қарсы төре тұқымының адамдарын да хандыққа ұсынады. Сонда олар Абылаймен өштесіп, билікке таласып кетеді де, елдің басы бірікпейді деп дәмеленген. Барақ сұлтан Кіші жүздің ханы Әбілқайырды орысқа бағынып кеткені үшін өлтіріп тастағанда Әбілқайырдың орнына Абылайға қарсы қою мақсатында Әбілқайырдың ұлы Нұралыны хандыққа ұсынады. Бұл туралы Ресей императоры 1749 жылғы 2 наурызда Жарлық шығарса да, батыл әрі күшті саясаткер Абылай сұлтан бұған жол бермейді.

- Енді, балам, саған Абылайдың Қалдан Серенге тұтқын болған тарихын да айтып берейін.

Бұл туралы орыс империясының мұрағаттарында біраз деректер қамтылған. Солардың басын құрастыра келгенде мынаны дәйектеуге болады: 1742 жылдың қысында Абылай сұлтан бастаған бірнеше әйгілі батырлар бар үлкен топ далада аң аулап жүріп абайсызда қалмақтардың қолына түсіп қалады. Ал, анығында қазақтар абайсызда тұтқынға түскенімен, қалмақтар бұған құпия дайындалған еді. Қалмақтың Сары Мажын атты батыры мың қаралы қолмен Абылайдың жолын

торып жүреді. Сары Мажын Абылайды қолға түсіру жөнінде Қалдан Сереннен арнайы бұйрық алады.

Орыс империясының мұрағат деректерінде Абылайды Қалдан Сереннің тұтқынынан босату үшін Елизавета патшайым пензальқ майор Миллерді жоңғарларға елшілікке жұмсады деген ақпарат жиі айтылады. Осы уақытқа дейін әлгі аталған майор Миллер орыс патшалығының атынан Қалдан Серенге келіп, Абылайдың басына бостандық әперді делінген еді. Бірақ қазақтың әйгілі қаламгері әрі тарихшы-зерттеушісі Мұхтар Мағауин ақиқат олай еместігін, мұның шындыққа жанаспайтындығын дәлелдеп отыр. Оның анықтауынша Қалдан Серен майор Миллер бастап келген орыс елшілігін қабылдамай, кері қайтарып жіберген.

Абылай жоңғар тұтқынынан өзінің айлакер саясаткерлігімен босанып шыққан. Ол Қалдан Серенге бір шақыртып сөйлескенде мынадай үш өтініші барын айтқан. Біріншісі өзінің Көркем Уәліден туған соңғы тұяқ екенін. Мұның мәнісі Қалдан Серен де өзінің әкесі Сыбан Рабтаннан қалған соңғы тұяқ екенін жақсы білетіндіктен айтқан болса керек. Ал екінші уәжі - қазақты отырықшылық тұрмысқа көшіру болса, үшіншісі жаугершілікті қойып, елді бейбіт тұрмысқа бейімдеу арманының орындалмайтынына өкініп кететінін айтыпты.

Қалдан Серен Абылайды мұқият тындап, осы үш уәжіне толық түсіністік білдіреді. Оның үстіне Абылайға өшіккені, оның жекпе-жекте қалмақтың бас батыры Шарыштың туыстары басын кескені үшін Қалданның Абылайды қайткен күнде өлтіруді өтінеді. Шарыш Қалданның туған ұлы көрінеді. Абылай өзіне осыны ескерткен Қалдан Серенге:

- Мен Шарышты тұтқында отырғанда емес, қан майданда, оның үстіне жекпе-жекте өлтірдім, - деп жауап береді. Абылайдың бұл сөзіне қонтайшы үндемей қалады. Оның үстіне Қалдан Серен қазақ жұртының қаһарынан сескенеді. Егер Абылайды тұтқында өлтіріп тастаса, жауынгер қазақ халқы мұны кешірмейді де, жоңғар ұлысы мүлде құрып кетуі мүмкін, -деп Абылайды босатады. Абылайды босатар алдында ол өзінің жалғыз ұлы Әмірсанаға қамқор болуын өтінеді. Абылай ұзақ уақыт бойы Әмірсананы қолдап -қорғап, оны Ресейдің де, Қытайдың да тұтқыны болудан аман сақтап, бұл ретте көптеген айла-шарғыларды пайдаланған. Сөйтіп, Қалданның алдындағы уәдесін адал атқарған.

Тарихи деректерге сүйене отырып айтқанда, Қалдан Серен Абылайды қамаудан жәй ғана босатып жібермей, аттанарда оған үлкен құрмет көрсеткен. Қазақ сұлтанын мол сый-сияпатпен шығарып салған екен.

- Ата, енді бәріне көзім жеткендей болды. Бірақ бұл істерде Абылай жалғыз әрекет еткен жоқ шығар. Оның қасында жүрген әйгілі батырлары болса, айтып беріңізші. Сіз атақты сардар бабамыз Құлсары туралы да білесіз бе?

- Шырағым, сенің бұл сұрағыңа жауап беру үшін алдымен атақты Бұқар жырауға, одан кейін Мағжанға сүйенуге тура келеді. Абылайдың замандасы болған қарт жырау өзінің жырларында ханның сенімді батырлары жайлы жырлап өткен. Мысалы, ол өзінің бір ұзақ өлеңінде Абылайдың жасағында болған ең үздік батырларының барлығын тізіп шығады. Олар Қаракерей Қабанбай (оның шын аты Ерасыл болса, Абылай асқан батырлығы үшін «Дарабоз» деп атаған), Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай, Көкжарлы көкжал Барақ (Найман тайпасының бір руы осылай аталған, оған «Көкжал» деген атақты асқан ерлігіне сүйсінген Абылай берген екен), Шақшақтан шыққан Жәнібек (Жәпек батыр Абылаймен бірге қалмақта Қалдан Сереннің тұтқынында болған), Керейдің атақты батыры Тұрсынбай, қыпшақ Мақатай, сіргеліден шыққан Тілеке, қарақалпақтан келген Қылышбек, шымырдан қосылған Қойгелді, тігенің батырлары Сатай мен Бөлек және басқалары бар.

Бұл аталған батырлардың бәрі жалғыз емес, артында олар бастап келген сансыз жасағы және бар. Осы батырлардың бәрінің басын біріктіріп, оларды жауынгерлік машыққа баулыған Абылай хан осы күшпен қалмақ түгілі, орыс пен қытайға да дес бермей, қыр көрсеткен екен.

Ал, алаштың ұлы ақыны Мағжан Жұмабаев «Батыр Баян» дастанында

*Қиын күн туған алаш баласына,
Шұбырып жапанның сар даласында,
Кез болған жаудан үркіп «Ақтабанға»
Дұшпанның қалғандай боп табасына.
Арқаға аяқ салып түскен барып,
Екі оттың орыс-қытай арасына.
Күндерде сонау қара тапсырған ел,
Тағдырын Абылайдай данасына.
Сол күнде ел қорғаған Абылайдың,*

*Қылсаң да аз, қанша тәуеп моласына!
Алыстан орыс, қытай ауыр салмақ,
Жақыннан тыншытпайды қатың қалмақ.
Артында ор, алдында көр, жан-жағы жсау,
Дағдарған алаш енді қайда бармақ?
Сол кезде елге қорған болған Абылай
Көп жсаудың бірін шауып, бірін арбап,*

- дейтіні шынайы ақиқат.

Мағжан жырында да Бұқар айтқан батырлар мен билер аталып өтеді. Ол тек батырлар арасынан Баянға ерекше көңіл бөледі. Солай десек те, ұлы ақын бұл дастанды жазарда тарихи деректерді Бұқар жыраудан алғаны көрініп тұр.

Абылайдың батырлары туралы жақсы, дәйекті жырдың бірін Тәтіқара ақыннан да табуға болады. Алдымен сол Тәтіқараның өзі жайында айтып кету керек. Ол он сегізінші ғасырда Қостанай өңірінде өмір сүрген қазақтың белгілі жырауларының бірі. Оның өлеңдерінің көбі сақталмаса да, бізге «Қамыстың басы майда, түбі сайда» деген батырлық өлеңі белгілі. Сондай-ақ оның «Кебеже қарын, кең құрсақ» деген өлеңі Абылайдың өзіне арналған. Мен осы екі жырды да айта отырайын, сонда Абылайдың өзі де, батырлары да туралы ақиқатқа көз жеткізе түсеміз.

ҚАМЫСТЫҢ БАСЫ МАЙДА, ТҮБІ САЙДА

*Қамыстың басы майда, түбі сайда
Жәнібек Шақшақұлы болат найза.
Алдыңнан су, артыңнан жсау қысқанда
Ер жігіттің ерлігі осындайда.*

*Бөкейді айт Сағыр менен Дулаттағы,
Деріпсәлі, Маңдайды айт Қыпшақтағы,
Өзге батыр қайтса да бір қайтпайтын,
Сары менен Баянды айт Уақтағы.*

*Ағашта биікті айтсаң -қарағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң Бөгенбайды айт.
Найзасының ұшына жсау мінгізген,
Еменәлі Керейде Жабайды айт.*

Ақынның бұл жыры 1756 жылы Қытай Боғды ханының әскерлерімен болған шайқас кезінде туған.

КЕБЕЖЕ ҚАРЫН, КЕҢ ҚҰРСАҚ

*Кебеже қарын, кең құрсақ
Артық туған Абылай,
Көтере көр бұл істі.
Көп қытайдың жылқысы
Тұрымтайдай құнысты.
Жау жағадан алғанда,
Ит етекпен алғанда,
Ер Абылай қорыққан жоқ,
Әншейін, еңкейе бере жылысты.
Бәсентіін Сырымбет
Оқ жіберіп ұрысты.
Ақыл қалмас қашқанда,
Дегбір қалмас сасқанда,
Баяндай ерді көрмессің
Бұрылып жауды шанышқанда.*

Міне, шырағым, өзің естіп отырғандай, осы өлеңдерде қазақтың Абылай заманындағы ең беделді батырларының есімдері аталады. Бұл өлеңдер нағыз ақиқат дәйектерге толы. Өйткені, Бұқар да, Тәтіқара, да сондай-ақ Ақтамберді мен Үмбетей жыраулар да осы соғыстардың бел ортасында болған. Абылайдың және оның батырларының соғыс үстіндегі қиын-әрекеттерін өз көздерімен көріп, куә болған адамдар.

Ал, енді осы батырлардың арасында Абылайдың сұлтан кезіндегі серіктері Құлеке мен Құлсары батырлардың ауызға алынбауы қалай деген ой мені де жиі мазалайды. Бұл екі батыр үлкен саясаткер әрі сардар болғандары тарихи ақиқат. Орыс деректерінде, мұрағат құжаттарында осы екі батырдың есімдері жиі аталады. Есесіне Бұқар, Тәтіқара және басқа да ақын-жыраулардың жырларында айтылатын қазақ батырларының көбісінің есімдері орыс мұрағаттарында кездеспейді. Бұдан шығатын қорытынды Құлеке мен Құлсары Абылайдың хан тағына отырған тұсында майданда емес, ел басқару, елшілік қарым-қатынас істерінде көбірек әрекет еткен болуы

керек. Сондықтан да олар жайлы нақты мұрағат деректері орыс жылнамаларында анық сақталып қалған.

Бұл ретте Атығай руынан шыққан атақты Шал ақынның әкесі Құлеке батыр жайында да айтуға тура келеді. Себебі, Құлеке жайында оның ұлы Шал ақынның өмірі мен шығармашылығын зерттеген тарихшы, әдебиетші ғалымдар жеріне жеткізе жазған. Сөйтіп, тарихи құжаттар мен деректерде аз да болса Құлсары жайында ақиқаттар айтылып қалады. Ал, шындығында Құлсары жайында деректер тым аз, тіпті жоқтың қасы.

Зерттеушілердің жазғанындай, Құлеке батыр 1710 жылы туып, Абылай хан болып сайланатын 1771 жылы, алпыс бір жасында өмірден озған. Бұған Шал ақынның мына бір өлеңі де айғақ болады.

*Құлеке жиырмада арқар еді,
Отызда би, қырқында дарқан еді.
Кешегі тулап өткен Құлекенің
Алдында орыс, қазақ тарқап еді.*

*Алпыс бір мүшел келді мерттей болып,
Өтпедің сол мүшелден серттей болып.
Кешегі тулап жүрген ер Құлеке
Су тиген сөне қалды өрттей болып.*

*Астынан көк өгіздің тас көтерген,
Кісіні арықтаған ас көтерген.
Бірі де туған жанның өлмей тұрса,
Бұрынғы үлкен қайда бас көтерген?*

Демек, Құлеке батыр Абылаймен құрдас болған. Ол да, Құлсары да Абылай хан тағына отырмас бұрын (1771 жылға дейін), оның Әбілмәмбет ханның жанындағы сұлтан кезінде онымен бірге әрекет еткен, сұлтанның жарлықтарын орындаған, мәмілегерлік, елшілік қызметтер атқарып келген. Құлсарының Құлекеден жастау екендігін орыс ұлықтарымен жазысқан мына хаттары айғақтайды. Оларда Құлсары үнемі Құлекенің өзінен үлкендігі, қартайып қалғандығы жайында жиі айтады. 1760 жылғы 18 шілде күні Ресей Сыртқы істер алқасының жазбасында Құлекенің Құлсарыға қарағанда әл-

деқайда қартайғаны жөнінде деректер жазылған. Сол жарлықта Құлекенің Құлсарыға қарағанда әлдеқайда қартайғаны жөнінде тағы да мәлімделеді. Осы деректерде Құлсарының орыс патшасына адал Аңдағұл, Қожағұл сынды ұлдары бар болғаны жөнінде де деректер берілген. Орыс патшалығының зымыян әкім-қаралары қартайған Құлекеден гөрі жастау Құлсарыны өздерінің бауырына тартуды жөн көретіні де осы құжаттардан анық көрінеді.

Орыс әкімдерінің 1761 жылғы 19 қарашада Орта жүздегі жағдайлар туралы Құлсары батырдан жазып алған мәліметтеріне қарағанда, батыр орыс ұлықтарына өзінің әбден қартайғандығын айтады. О дүниелік болып кеткен жағдайда орыстардың өзінің балаларына қамқор болуын сұрап, ұлы Құлыбекті соларға тапсырады.

ҰЛЫНЫҢ ҰРПАҚТАРЫМЫЗ

Қандай адам болсын елге әйгілі тұлғаның тегі екендігін мақтан етеді ғой. Бұрындары ел ардақтаған хандарды, айбынды батырларды ашық та анық айту оңай болмайтын. Әсіресе, қазақтың осындай атақты, аты аңызға айналған тұлғаларын мақтау, марапаттау үлкен қылмыс сияқты болғандықтан, көбіміз заман ызғарынан ығысып, осындай бабаларымыз жайлы амалсыздан жұмған аузымызды аша алмай келдік. Енді, Құдайға шүкір, еліміз өз алдына дербес мемлекет болып, бодандық қыспағынан құтылғанда өлгенімізді тірілтіп, өшкенімізді жандырып жүрміз. Осы орайда Рақым ұрпағы - біз де Абылай ханның сенімді серігі, ақылдасар адамы әрі айбынды батыры болған Құлсарыдан тарайтынымызды мақтан етеміз.

Біздің бергі атамыз Рақым Исаұлы қазіргі Аққайың ауданындағы (бұрын Бейнетқор аталған) «Ленин» кеңшарының № 8 трактор бригадасы орналасқан тұсында - Дайындық ауылының маңында жерленген. Ол Қарашілік ауылында ғұмыр кешкен.

Рақымнан үш ер бала, бір қыз туған.

Үлкені Қалиақпар 1900 жылы дүниеге келіпті. Отан соғысы басталғанда ұжымшардың егіс бригадасында жұмыс істеп, сол себепті броньмен қалған. Алайда 1942 жылдың күзінде жиын-терін жұмыстары аяқталған кезде оны әскери комиссариаттың шақыруымен Борки кентіне, бір-екі жұма жаттықтырған соң майданға алып кетті.

Майданға аттанар алдында түн ортасы ауа жаңа әскери киіммен келген ол бізбен асығыс қоштасқаны есімде қалыпты. Ол қарындасым Бағдат екеуімізді бетімізден сүйіп шығып кетті. Сол кеткеннен оралмады, артында ұрпағы да қалмады. Хабар-ошарсыз кеткен оның сол бір бейнесі ғана көз алдымда қалды.

Атамыз - Рақымның екінші баласы. Қалиасқар 1902 жылы туыпты. Одан жоғарыда аталған қарындасым Бағдат және менің ұрпағым тарайды. Арада екі-үш ер бала жастай шетінеп кеткен. Анамыз оларды еске алып, өкініп отыратын.

Өкінетінім, сен бір әкеден ер баладан жалғыз тұяқ болғаның. Қараңғылығымыз ғой, оларды аман-есен сақтай алмадық, екі жасқа толар-толмаста айрылып қалдық, деуші еді. Өздері үнемі ұжымшардың қара жұмысынан босамай, балаларға қарауға қолдары да тимеген.

Құдайға шүкір, өзім шаңырақ көтеріп, үш ұл, бір қыз өсіріп, ержеткіздім. Бәрінің де жоғары білімдері бар, әр салада лайықты еңбек етіп жүр. 1953 жылы туған Бақытбек Мағжанұлы Рақымов Алматы ауыл шаруашылығы институтының электрлендіру факультетін тамамдап, осы салада қызмет атқарады. Одан кейінгі ұлым Серік Алматының зоотехникалық-малдәрігерлік институтында жоғары білім алды. Осы сала бойынша кәсіпкер. 1958 жылы туған қызым Гүлнар Украинаның Сумы қаласындағы педагогика институтын бітіріп, қазір Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің кітапханасының сектор меңгерушісі болып еңбек етеді. Алматы медицина институтын тіс дәрігері мамандығы бойынша тамамдаған кенже ұлым Нұрлан Бескөлдегі ауруханада тіс дәрігері болып қызмет істейді.

Әкемнің 1920 жылы туған Шаймұрат есімді інісі болған. Ол он тоғыз жасында Петропавл педагогикалық училищесінде оқып жүрген шағында 1939 жылы міндетті әскери борышын өтеу үшін әскерге шақырылып, одан 1947 жылы оралды. «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» демекші, ағамыз Ұлы Отан соғысына бастан-аяқ қатысып, майданда лейтенант шенін алып, аман-сау елге оралды. Соғыста танкист болыпты. Содан соң бейбіт тұрмыста зейнетке шыққанға дейін көп жылдар Ішкі істер органдарында қызмет істеді. Шаймұраттың төрт ұл, үш қызы бар. Тұңғышы Рахимов Марат әке жолын қуып, өзіміздің солтүстік өңірінің аудандарында Ішкі істер органдарында абыройлы қызмет істеп, подполковник дәрежесімен демалысқа шықты. Одан кейінгі екінші ұлы Қанат ол да әке жолын жалғастырып, осы қызметті абыройлы атқарып, полковник атағымен құрметті демалысқа шықты. Шәкең марқұмның үшінші ұлы Болат қазір Алматыда тұрады. Ол техникалық кәсіпті меңгерген, өз кәсібін сүйетін ұлтжанды азамат. Кенже ұлы Қайрат бірінші дәрежелі жүргізуші, «Қызылжар жолаушылар тасымал автопаркінің» танымал жүргізушісі.

Ағамыздың Роза, Күлбаршын, Зәуреш есімді қыздары әрқайсысы өз алдарына отау құрып, бір-бір шаңырақтың тірегі болып отыр.

Күлсары бабамыздың ұрпағына жататын асыл азаматтардың қатарында Қайырбек есімді ағамыз жайында айтпай кетуге болмас. Қайырбек ағамыз Рахымның қызы Қанипадан туады. Ол әке мен шешеден жастай жетім қалып, өмірінде түрлі қиындықтарға душар болады. Осыдан соң оны Рақымның үлкен ұлы Қалиақпар қолына алып, жеті сыныптық оқуды бітіртті.

Соғыс жүріп жатқан кезі ғой, ол Аққайың ауданының Кеңес деген колхозында есепші болып істеді. Әкем Новокузнецкіде еңбек армиясында болып, 1944 жылдың аяғында сырқаттанып елге қайта оралды. Сол кезде ұжымшарды Мейзамбай (тегін ұмыттым) басқарып келген. Ол әкемнің баланы оқытпақ ниетіне қарсы болып, Қайырбекті жұмыстан босатпай қояды. Әкем де бірбеткей болатын. Әбден болмағасын, бір түнде баланы ұрлап әкетіп, Қызылжардағы қазақ орта мектебінің интернатына орналастырды. Әлі күнге есімде, екеуіміз Қызылжарда бірге өстік. Ол кезде қалада тұрсақ та, мал ұстайтынбыз. Бір бие, сиыр қысы жазы қорада болатын. Солардың сүтінің артығын сатып, әке-шешеміз бізді оқытты. Әкем бізді үнемі «Кеңес» ұжымшарындағы туыстарға жіберіп, отын-шөп дайындатып отырды. Қайырбек өжет, жігерлі еді. Сол оқып жүрген кезінің өзінде айтатын: Мен бұйырса, оныншы класты бітірген соң жоғары оқу орнына түсемін, кандидаттық, докторлық ғылыми атақ аламын деуші еді.

1947 жылдың тамыз айының соңына дейін жиен ағамыз екеуіміз шөп шабуда болдық. Қайырбек ол кезде Калинин атындағы қазақ орта мектебін бітірді. Оның емтихандары таяп қалғанда әкем ұшаққа билет алып, Алматыға оқуға жіберді. Талапты жастың жолы болып, зоотехникалық -малдәрігерлік институтына оқуға түсіп, оны жақсы бітірді. Содан кейін осы институттың аспирантурасына қабылданды. Аспирантура бітіргеннен кейін ол кандидаттық диссертацияны табысты қорғап шықты. Ол осы институтта ұзақ жылдар ұстаздық қызметте жүріп, қоғам өміріне де белсене араласты. Партия ұйымының хатшысы болды. Ол малдарда кездесетін жұқпалы ауруларды емдеу бойынша бірнеше еңбектер жазды. Кейін Ауыл шаруашылығы министрлігінде ғылыми-зерт-

теу жұмыстарымен шұғылданды. Жиен ағам Қайырбек Клара Темірғалиқызы Сайдалинамен көңілдері жарасып, шаңырақ көтерді. Ол төрт қызды тәрбиелеп өсіріп, бәрінің жоғары білім алуларына қамқоршы болды. Өзі 1989 жылы өмірден ертелеу озды. Жәмила есімді қызы Алматыда мұғалім, Айша, Жанна, Раушан әр түрлі салада қызметтер істейді. Клара жеңгеміз қазір Алматыда немерелерімен бірге тұрады.

Құлсары батырдың жиен ұрпақтарының бірі - өңірімізге әйгілі азамат, іскер шаруашылық басшысы Біржан Әбділманұлы Шаймерденов. Құлсары батырдың ұрпақтарының бірі Жампейісұлы Қарапайдан бір ұл -Шалабай, қыздары Құсни, Қайнекей, Күлән, Күлбаршын. Күләннан Айман, Нұрлан, Баян және Біржан туған. Сонда біз айтып отырған Біржан Рахым тұқымына жиен болады. Біржан Әбділманұлы руы қарауыл, ерекше туған бір азамат, бүгінде бір елдің тұтқасы болып отыр. Қазақта «Жиен ел болмайды, желкеден ас болмайды» дегенмен, «Жиен неге ел болмас, малы болса, желке неге ас болмас, майы болса» деп айтқандай, Біржан жиеніміз үлкен кәсіпкер, бір шаруашылықтың басшысы. Өте еңбекқор, жанына дамыл жоқ, ізденіс үстіндегі ел азаматы. Соған қоса атасы жағынан ұлы Ақан серіге тартқан атқұмар. Бүкіл қарауыл атасы тәрізді оның әкесі Әбділман да атбегі болған. Ол ұжымшардың мал фермасында бригадир болып еңбек еткен. Сондықтан да оның мінген аты да, жүрісі де, әбзелдері де әсем еді. Біржан біраз жылдардан бері Аққайың ауданындағы «Дайындық» жауапкершілігі шектеулі серіктестігін оңтайлы басқарып келеді. Бұл ауыл кеңес өкіметі тараған кезде жағдайы қиын ауылдардың бірі болатын. Біржанның арқасында ғана жұлғанның жұмырығында, тістегеннің ауызында кетпей аман қалды. Бүгіндері мұнда сегіз жылдық мектеп бар. Өз күшімен ауылына мешіт салып берді, көшелерге тас төсеп, су құбырларын да сақтап қалды. Ал есесіне осындай қазақ ауылдары өздігінен жұрдай болып, өзгелерге кіріп-тар болып шықты. Күнкөріс қамымен тұрғындардың біразы, әсіресе, жастар жағы өзге жерлерге көшіп кетті. Дайындық ауылы болса сол қаймағы бұзылмаған қалпында түтінін түтетіп отыр. Біржан жиеніміз ел азаматтарының жайын өзімен бірдей ойлап, адал еңбек ететіндерді құрмет тұтады. Дайындық тұрғындарының бәрінде жеке меншік көліктері бар. Жоғарыда айтып өткенімдей ол ат баптай білетін жетік ма-

ман. Сондықтан да Біржанның асыл тұқымды жылқылары қандай да болсын бәйгелерде озық келіп, жүлделерге қарық қылып жүр. Мәселен, Қызылжар ат жарысы ипподромында өткен республикалық ат жарысы спартакиадасында екі сәйгүлігі бірдей бас бәйгені еншіледі. Әсіресе, 25 шақырымдық аламан бәйгеде оның жүйрігі озғаны үшін Біржан жеңіл көлік - джипті иеленіп, өңір басшысының қолынан көлік кілтін алды. Біржан кем-кетік, қолы қысқа адамдарға үнемі қамқорлық танытып, көмек беріп келеді. Ауылдағы мектеп пен мешітті ұстау, тұрғындарды отын-шөппен қамтамасыз ету оның ежелден келе жатқан қамқорлығы.

Атығай руынан Құдайберді Ырсайдың бір баласы - Қарабатыр, одан Орысболды. Енді Орысболдыдан тарайтын Хамзаұлы Қоблан туралы айтпай кеткеніміз жөн болмас. Қобылан қажы Құлсары бабамыздың ізгі атын, игі қызметін қауымға таныстыруда айрықша еңбек сіңірді десем, асыра айтқандық емес. Ол «Солтүстік Қазақстан» газетінің бетінде Құлсары сардар жайында неше дүркін мақалалар жариялады. Батыр бабамыздың басына ескерткіш орнату мәселесін қозғап, сол кездегі өңір басшысы Тайыр Мансұровтың алдында бірнеше рет бірге болдық. Ол өз бетімен де, ынталы топтың басшысы ретінде де облыс әкімінің назарын осы мәселеге аударта білді. Сондай-ақ Қызылжарда Абылай ханның резиденциясы ашылуы уақытында Құлсары мен Құлеке батырдың экспозицияларын ұйымдастыруға мұрындық болды. Хамзаұлы Қобылан отыз жылдан астам уақыт Ішкі істер органдарында басшылық қызметтер атқарған. Есімі елімізге белгілі қызметкер. Милиция полковнигі. ҚСРО Ішкі істер министрлігінің марапаттарына ие болған азамат. Оған қоса Қазақстан Журналистер одағының мүшесі. Ұлының ұрпағы қажылық сапармен Меккеде болып, дінді, имандылықты парыз тұтқан. Жалпы қауымға, соның ішінде жас ұрпаққа имандылық нәрін дарытуға белсене кіріскен абзал жан еді.

Есімі елге танымал азамат, Жоғарғы Кеңесінің депутаты болған, Сайлау Өтейұлы да Құдайберді руларының бір ұрпағы болып табылады. Ол қазіргі Өрнек ауылының тумасы. Ол 1957 жылы Есіл ауданындағы Николаевка орта мектебін бітіріп, қазіргі Боголюбово селосындағы автобазада жүргізуші болып еңбек жолын бастаған. Арада үш жыл өткен соң туған жеріне оралып, Амангелді, Өрнек, Жарғайың, Өндіріс

ауылдарында жұмысын жалғастырған. Келесі 1961 жылы шаруашылықтарды ірілендіруге байланысты Амангелді ауылы Ильинка селосына қосылып, Ильич кеңшары құрылғанда 1964 жылға дейін жүргізуші болып еңбек етті. Сол жылы кеңшар өндірісінің озаты ретінде Сайлауға Алматы ауыл шаруашылығы институтына жолдама беріліп, онда агрономия факультетінде бес жыл оқыған талапкер жас аталған мамандық бойынша жоғары білім алып шығады. 1969 жылы Ленин ауданындағы «Бұлақ» кеңшарына бас агрономдық қызметке жіберілген іскер жігіт көп ұзамай іскерлік қабілетімен көзге түседі де, 1973 жылы осы кеңшардың директоры болып тағайындалады. Ал, арада үш жыл өткенде Сайлауды осы аудандағы жаңадан ұйымдастырылған XXV партия съезі атындағы кеңшарды басқаруға жібереді. Қатарынан он жеті жыл бойы осы кеңшарды абыройлы басқарған ауыл шаруашылығы өндірісінің жетік те білгір маманы осы қасиетінің арқасында біз айтып өткеніміздей Жоғарғы Кеңестің депутаты болып сайланды. Одан соң оның қызметі жоғарылап, облыстық астық өнімдері комбинатын басқарды да, 1999 жылы құрметті еңбек демалысына шықты. Сайлаудың атақты Құлсары бабамызға тартқаны бірден көзге ұрып тұрады. Оның тұлғасы тау шыңындай зор биік те кесек. Соған сай өзі де, сөзі де, ісі де асыл азамат.

Батыр бабамыздың ұрпақтарының бірі Иса болса одан Рахым тармағы тарайды. Ал, Қадірұлы Мұсадан Аманжол, одан Сатыпалды мен Жылқыбай туады. Сатыпалды ұрпақтары ата-бабасының туған жерінде - Аққайың ауданындағы бұрынғы «Ленин» кеңшары орналасқан жерде тұрмыс кешуде. Солардың ең үлкені Камалбек болады. Бұлар ата-аналарынан жастай қалып, тағдырдың ауыр тауқыметін тартты. Камалбек өзінен кейінгі бауырларына бас болып, ер жеткізді. Еті тірі қайсар жігіт, өмірдің қиындығына қарсы тұрып, ақыры өз қолы өз аузына жетті. Алматыдағы партия мектебін тәмамдап, осы Ленин кеңшарының партия ұйымын басқарды. Аудандық партия комитетінде кадрлар бойынша нұсқаушы қызметін атқарды. Бүгінде ол сол жердегі орта мектепте мұғалім болып істейді. Балаларының бәрін ер жеткізіп, жоғары білім әперді. Шаңырағы шуаққа толып, немере сүйіп отыр.

Құлсары бабамыздың ұрпақтарының арасында небір мамандық иелері бар екенін осы әңгімеміздің барысында аңға-

руға болады. Солардың бірі - адам жанының білгірі Ескендір Қасенұлы. Ол өмірінің көбін ұрпақ тәрбиесіне арнап, Есіл ауданындағы Николаевка орта мектебінде оқу ісінің меңгерушісі болып қызмет атқарды. Осы мектепте әйгілі ұстаз, Ленин орденінің иегері Асқар Игібаевпен бірге иық тіресе еңбек етті. Өмірде көргені көп, тоқығаны мол болғандықтан, оның ойы терең, толғамдары зерек болды. Сөйлеген сөзі құлақ құрышын қандырарлықтай ғибратты, салмақты. Сондықтан өзі де ортасына ардақты адам екенін танытады. Осындай қасиетінің арқасында ол ел-жұртына құрметті. Оның кәсіби шеберлігі осы ісіне сай келіп, «Оқу ісінің үздігі» белгісіне ие болды. Зейнет демалысына шыққан Ескендір Қасенұлы бүгінде Қызылжар қаласында тұрады.

Ендігі әңгіменің кейіпкері - ұлтымыздың асыл азаматының бірі, Құлсары батыр ұрпағының өзі, іскер өндіріс басшысы. Қызылжардағы атағы әйгілі өнеркісіп кәсіпорнының директоры Марат Мұқанұлы Әбілмәжінов.

Марат Құлсары батырдың шежіресі бойынша атақты сардардың Тау деген баласынан Тыным туады. Одан - Әбілмәжін. Әбілмәжіннен - Мұқан. Марат - осы Мұқанның екі ұлының бірі. Мараттың Болат есімді бауыры бар. Ағайынды екі жігіт те өздерінің дарынына орай жоғары білім алған. Олар осы Қызылжар қаласындағы Попов пен Парк көшелерінің қиылысындағы үйде дүниеге келген. Әкесі Мұқан мемлекеттік қауіпсіздік бөліміндегі кадрлар жұмыс бөлімінде қызмет істесе, зайыбы Шарипа (біз оны Сара дейтінбіз) облыстық партия комитетінде, соңғы кездері қалалық оқу бөлімінде еңбек еткен, ел-жұртына сыйлы азаматтар болды.

Болат Мұқанұлы Манаш Қозыбаев атындағы университетте оқытушы. Біз әңгіме арқауына айналдырып отырған Марат жастайынан еңбекпен шыныққан, аға сыйлай білетін әрі елгезек болып өсті. Оның еңбекқорлығын кейінгі жастарға орынды үлгі етуге болады. Ол еңбек жолын 1966 жылы бастады. Қызылжардағы іргелі өнеркісіп кәсіпорындарының бірі Куйбышев атындағы зауытта токарьдың көмекшісі, слесарь, механик, техник-конструктор болып еңбек етті. 1970 жылдардың басында Қызылжардағы Ленин атындағы ауыр машина жасау зауытында учаске мастері қызметін атқарды.

Қазақтың қайсар да қажырлы жігіті ұлтымызға таңсық осындай салада еңбек ете жүріп, білімін жетілдіруге ерекше

ықылас қойды. Осы мақсатпен 1973 жылы Ресейдің қазіргі Екатеринбург қаласындағы Урал политехника институтын тәмамдап, ауыр машина жасау зауытында инженер-технолог болып істеді. Бюро бастығы, аға мастер, аспап жасау цехының бастығы сияқты биіктерге көтерілді. Қандай да бір қызмет атқармасын бойында жастық жалын болып, біліктілігімен, іске деген жауапкершілігімен тұтастарынан оқ бойы озық көрінетін осы ініме мен аса ілтипатпен баға беріп келемін. Марат Мұқанұлы 1989-1992 жылдар аралығында «Арман» кооперативін басқарса, одан кейін шағын кәсіпорындарды қаржылай қолдаудың облыстық қорының тізгінін ұстады. 1992-1995 жылдары «Әлем» жауапкершілігі шектеулі серіктестігіне басшылық етті. Бір сөзбен қайырғанда оның көзі жастайынан өндіріс саласымен ашылды. Сөйтіп Қызылжардың өнеркісіп кәсіпорындарының бүкіл жүйесіне жетік болды. 2003 жылдың қазан айында оған кезінде бүкіл кеңес одағына әйгілі болған, бірақ тоқырау жылдары ыдырап кеткен Киров атындағы зауытты басқару сеніп тапсырылды. Кейін бұл зауыт акционерлік қоғам болды. Осы өнеркәсіп орнын қазіргі күні Марат Мұқанұлы Әбілмәжінов басқарып отыр. Ол жаңадан құрылған кәсіпорынның бойына қан жүгіртіп, өндіріске қуат бере білді. Кәсіпорынның абыройы артып, жаңа өнімдер шығарумен аты шықты. Облыстық мәслихаттың кезекті сессияларының бірінде өңір басшысы жаңашыл да іскер басшы Марат Әбілмәжіновтің атына өз тарапынан жылы лебіз арнауы бізді де сүйсіндірді. Айтса айтқандай, кәсіпорын «Локомотивтің кешенді қауіпсіздік қондырғыларын және симплексті радиостанциялар шығару жөніндегі өндірісті ұйымдастыру» жобасын іске асыруды жалғастыруда. Бұл ретте конструкторлық істен мағлұматы мол Марат Мұқанұлының ізденімпаздығы мен өндірістегі жаңашылдықты талап ететін іскерлігі көрінеді. Мараттың тағы бір ауыз толтырып айтуға тұрарлық қасиеті - жақсы іске демеушілігі. Оның Дәурен және Сәкен есімді екі ұлы бар. Олардың екеуі де шахматшы. Әсіресе, үлкені Дәурен Дүниежүзілік шахмат федерациясының шебері атанып, бірнеше ірі жарыстарда мерейі үстем болып, жеңістерге жетті. Осы ретте, жоғарыда атап өткенімдей, қаламызда болған ірі шахмат жарыстарының шығынын өзі көтеріп, оларға қаржылай жәрдем жасады. Осы қасиетінің арқасында ол елімізге және әлемге әйгілі шахматшылар Болат Асанов,

Дәрмен Сәдуақасов және басқаларымен айрықша ілтипатты қарым-қатынас орната білді. Міне, Құлсары бабамыздың текті бір ұрпағы осындай.

Құлсары бабамыздың кейінгі ұрпақтарының арасында небір айтуға тұрарлық тұлғалар барына осы әңгімем айғақ болар деп ойлаймын. Солардың тағы бір шоғыры жайында лебізімді одан әрі жалғастыруды ойластырып отырмын.

Құлсарының бір ұрпағы Шернияз Мұқатайұлы болып табылады. Ол 1935 жылы қазіргі Қызылжар ауданындағы Новоникольск округінің Шәлкебай ауылында дүниеге келген. Шернияз он алты жасынан еңбекке араласып, Приишим ауданына қарасты Борьба ұжымшарында еңбек жолын бастады. Ол кезде көзі ашық, көкірегі ояу жастарды заманның тарыншылығы ерте есейтіп, осындай өмір ауыртпашылықтары иығына түскенін жоққа шығара алмаймыз. Айтпақшы, Шернияздың әкесі Мұқатай марқұм да өмір бойы еңбектен қол үзбей өткен адам. Ол ұсташылықты кәсіп етіп, темірден түйін түйген шебер, ат тағалап, арба тоқыған, әйтеуір, қол қусырып құр отырмаған адам. Осындай еңбекқор әкеден үлгі алған Шернияз да «Заречный», «Рассвет» кеңшарларында, Семипалатное селосында табан аудармастан жүргізуші болып еңбек етіп, сол жұмысты еңбек демалысына шыққанға дейін атқарып келді. Шернияз 1958 жылы Өксекбайқызы Мәрияшқа үйленеді. Екеуі бір ұл, төрт қыз өсіріп ер жеткізді. Шама-шарқынша талпынып, балаларына жоғары білім әперді. Қыздары Ләззат Украинаның Житомир қаласындағы мемлекеттік университетінің орыс тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша жоғары білім алып, Қызылжардағы №7 мектепке қызмет істеді. Кейін тұрмысқа шығып, Рассветтегі мектепте директордың орынбасары болды. Ұлы Саттар Мұқатайдың әкесі Қазидың есімін өшірмеу мақсатымен Қазиев болып жазылды. 2000 жылы Мәскеуде Ломоносов атындағы мемлекеттік университетте «Қазақстандағы этносаяси үрдістер» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғап, бүгінде Манаш Қозыбаев атындағы университетінің заң факультетінде дәріс береді. Айгүл 1985 жылы Алматы халық шаруашылығы институтын тәмамдап, өзі бітірген қаржы-банк саласының білігір маманы болып, Қызылжардағы тергеу-оқшаулағыш мекемесінде қаржы-экономика бөлімін басқарады. Ол он үш жылдан бері абыройлы қызмет атқарып, майор шеніне ие болды. 1997

жылы Ақмола мединститутында оқыған Айман есімді қызы оқудан соң осы оқу орнында қызметке қалдырылды. Ол Алматы мемлекеттік медицина аспирантурасын бітірді. Балаға ата-ана тәрбиесі зор өнеге емес пе? Сондықтан да бұл игі істе келініміз Мәрияштың да еңбегі зор. Осы шаңыраққа ырыс болып келген Мәрияш Өксекбайқызы өзінің еңбекқорлығының арқасында осы үйдің шамшырағын жақты десек, артық айтқандық емес. Ол еңбекте де бағы жанған ұсынақты әйел. Алдыңғы қатарлы сауыншы, өз мамандығы бойынша ұрықтандырушы болып еңбек етті. Сондықтан оны қауымы қадірлеп, жұрт аманатын жүктеді. Сөйтіп келініміз селолық, аудандық кеңестердің бірнеше мәрте депутаты болып сайланды. Сол еңбегінің нәтижесінде Мәрияш бұрынғы Ленин ауданындағы «Заречный», кейін Бескөл ауданындағы «Рассвет» кеңшарларында жұмыс істей жүріп, екі мәрте «Құрмет Белгісі» орденімен және «Ерен еңбегі үшін» медалімен марапатталды. Жетпістің жетегіне ілескен ол қол қусырып қарап отырмастан, іскерлігімен көзге түсті. Келініміз «Дидар Қазиева» және «Ырыс» шаруа қожалықтырын ұзақ жыл басқарады. 2013 жылдың көктемінде науқастанып, өмірден өтті.

Осы үлкен әңгімеміздегі келесі сөз есімі елімізге әйгілі азамат Жақсылық Қабдоллаұлы Ысқақов жайында өрбімек. Белгілі қоғам және мемлекет қайраткері, Солтүстік Қазақстан және Павлодар өңірінде белгілі қызметкер, бүгінде зейнеткер ақсақал өзінің жастық та жігерлі ғұмыр жолын ел ризығына арнаған оның ісіне баршамыз тәнтіміз. Жақаң Құлсары әулетіне күйеу болып келеді.

Құлсарыдан - Қадір, Қадірден - Құдыш, Құдыштан - Жәуке. Осы аталған Жәукеден Баймұқан туады. Баймұқаннан екі қыз Жібек пен Гүлнәз туады. Осы айтылған Гүлнәз есімді Құлсарының ұрпағы 1958 жылы Жақсылыққа тұрмысқа шықты.

Жақаң 1932 жылы 23 наурызда бүгінгі Есіл ауданының «Бұлақ» кеңшарында туған. Жастай зерек те алғыр болып өскен ол 1950 жылы Қызылжардағы Калинин атындағы қазақ орта мектебін жақсы бітіріп, Алматыдағы Қазақ мемлекеттік ауыл шаруашылығы институтына оқуға түседі. Онда агроном мамандығын иеленіп, кейін Мәскеудегі Тимирязев атындағы ауыл шаруашылығы академиясын бітіреді. Біраз жылдар МТС-терде түрлі қызметтер атқарып, ауыл шаруашылығы

өндірісінің қыры мен сырына әбден қаныққан жас маман «Заградов» кеңшарына бас агроном болып қызметке тағайындалады. Іскерлігімен, зор ұйымдастырушылық қабілетімен, көпшілікпен жұмыс істей алатын білімпаздығымен көзге түскен жігерлі жігітті облыс басшылығы дер кезінде байқап, оны партиялық қызметке тартады. Осындай зор сенімді адал еңбегімен ақтай білген Жақсылық Қабдоллаұлы 1959-1963 жылдар аралығында облыстық комсомол комитетінің хатшысы болып тағайындалады. Одан кейін Тимирязев аудандық атқару комитетінің төрағасы, 1970 жылға дейін Бескөл селосында осындай қызметін жалғастырады. Ұйымдастырушылық қабілеті зор, ауыл шаруашылығы жұмыстарында мол тәжірибе жинаған Жәкенді облыс, республика басшылары енді оған партияның ірі қызметтерінің тізгінін ұстатуға жоғарылатады. Сөйтіп ол 1970-75 жылдары оны Шал ақын ауданына басшы, Солтүстік Қазақстан облыстық атқару комитеті төрағасының бірінші орынбасары қызметтерін атқарып, есімдері өңірімізге белгілі Василий Петрович Демиденкомен және Ніл Әдғамұлы Болатбаевпен иық түйістіре еңбек етеді. 1985 жылы оны Павлодар облыстық атқару комитетінің төрағасы етіп тағайындағанда бүкіл өңіріміз оның атына жылы лебіз білдіріп, қуанған болатынбыз. Жәкең өзіне республика басшысы Д.А. Қонаев сеніп тапсырған жауапты жұмысын абыроймен атқарып, сол елде құрметті демалысқа шықты. Кейін 1991 жылы туған топырағына оралды.

Іскер азамат Қызылжарға оралысымен қол қусырып, қарап отырған жоқ. Ол өзінің бай тәжірибесін жастарға үйрету үшін қоғамдық жұмыстарға белсене араласты. Атап айтқанда, «Қазақ тілі» қоғамының бюро мүшесі ретінде өңірімізде туған тілдің өркендеуіне атсалысты. Ана тіліміздегі мектептердің көптеп ашылуына мұрындық болды. Сонымен қатар осы «Қазақ тілі» қоғамының жанындағы ақсақалдар алқасына басшылық жасап, елдің, ұлттың тағдырына қатысты қисапсыз жұмыстардың оң шешілуіне абыройы мен беделін аямай жұмсай білді. Соның бір айғағы Қызылжардағы жаңа мешіттің ашылуына басшылық жасағанын айтуымыз керек. Өмірде көргені мен түйгені мол ардагер аға ұрпақтар алдындағы аталық парызын осылай атқарып келеді. Ардагер азаматтың қызмет жылдарындағы еңбектері ескерусіз қалған

жоқ. Ол «Ленин», «Октябрь Революциясы», «Еңбек Қызыл Ту» және «Құрмет белгісі» ордендерімен марапатталды.

Біз жоғарыда айтып келе жатқан әңгімемді Құлсарының тағы бір ұрпағымен жалғастырайын. Жүсіпбек Әубәкіров Құлсарының алты ұлының бірі - Бейсеуден тараған.

Ол Есіл ауданының Қарағаш ауылының тумасы. Сол жерде жеті жылдық мектепті бітіріп, 1948 жылы Көкшетау педагогикалық училищесіне оқуға түседі. Содан кейін мектепте мұғалім болып істейді. Ол өзінің әңгімесінде Иса, Ғайса, Мақшай, Мейірман, Жақия, Файзолла, Қуанышпай, Есетемір, Әубәкір, тағы басқаларының өзіне жанашыр, қасиеті мол, ізгі жандар болғанын айтады.

1949 жылы Әбілмәжінқызы Жібекке үйленіп, екеуі бір шаңырақта елу жылдан астам бақытты тұрмыс кешті. Айбек, Айсұлу, Сәуле, Зәуре есімді балаларын оқытып, өз алдарына шаңырақ көтертіп шығарды. Одан былайғы отыз екі жыл бойы ол Ішкі істер органдарында абыройлы қызмет атқарып, 1996 жылы құрметті демалысқа шықты.

Осы айтылғанға тағы бір қосарым біздің әулетке күйеу бала әрі нағашы болып келетін азамат Ерсайын Қожанұлы Ғалеев туралы. Ол Құлсары батыр бабамыз жайында 1968 жылы естігенін айтады. Сол жылы Целиноград ауыл шаруашылығы институтының төртінші курсында оқып жүрген оны жолдамамен мемлекеттік тәжірибеден өту үшін облыстағы белгілі қой шаруашылығы совхозы - сол кездегі Ленин ауданының Бұлақ ауылына жібереді. Жас жігіт жұмыс барысында ауыл адамдарымен танысып, әсіресе, қарттармен көп шүйіркелесіп жүреді. Мұнда негізінен Арғынның Қарауыл тармағы тұрады ғой. Ерсайынды Бұлақтың бас агрономы Ғазез Есмұқанов Горный ауылына апарып, Жүніс деген ақсақалдың үйіне пәтерге орналастырады. Бірде дастархан басында әңгіме шертіп отырған Жүніс ақсақал бұл жерде Атығайдың атақты батыры Құлсарының өмір сүргенін, оның қорымы да осы жерде, осыдан тура он жыл бұрын сол батырдың ұрпағы Қалиасқар деген азамат арнайы келіп, атасының басына құлпытас орнаытып, темірден қоршау қойды дегенді айтады.

Қалиасқар - менің әкем, Рақымның баласы. Сол жолы ол батыр бабасының басына құлпытас орнатқаннан кейін мал сойып, ауыл ақсақалдарының ақ батасын алады да, дұға ар-

найды. Өңгіме үстінде өзінің Құлсарының алтыншы ұрпағы екендігін айтады.

Ерсайынның айтуынша, әкемнің осы атқарған абыройлы ісін ауыл қарттары өте орынды бағалаған. Коммунистік идеологияның қылышынан қан тамып тұрған темір құрсауынан сескенбеген батылдығы бізді де сүйсіндіреді.

Ал енді Ерсайынның өзі жайлы айтар болсақ, ол менің қарындасым Майра екеуі бір шаңырақ көтеріп, үлгілі отбасылардың қатарында, бес бала тәрбиелеп өсірді. Екі ұлы мен екі қызы жоғары білім алды. Үлкені Мұрат 1991 жылы Челябідегі Жоғары Әскери училищені тәмәмдап, қазір подполковник шеніне ие болған азамат. 2007 жылдан бері Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің әуе полигондары бойынша басшылық қызметте. Кенже қызы Гүля 1993 жылы Бескөл орта мектебін «Алтын белгімен» бітіріп, Қазақ мемлекеттік аграрлық университетінің экономист-қаржыгер мамандығын меңгеріп шықты. 1998 жылдан бері облыстық қаржы басқармасының бас маманы, 2002 жылдан республикалық есеп комитетінің бюджетті қадағалау және игеру бойынша бас сарапшысы-мемлекеттік тексерушісі қызметін абыроймен атқарып келеді. Қалған үш баласы да әр салада қызмет істейді.

Адам қолына қалам алып, бір толғанысқа түскенде өмірде көрген небір қуаныштары мен қайғы қасіреттеріне негізделген ойын түйіндейді. Не болмаса ата-бабасының шыққан тегін кейінгі ұрпағына немесе замандастарына сыр етіп ұсынуға талпынады. Мен де көптен өзімді мазалаған ой-жинағымды тарих етіп ұрпағыма қалдыру үшін әулиеге теңелген батыр да сардар бабамыз Құлсарының аңыз емес ақиқатқа табан тіреген деректерін тірнектеп жинадым. Оның атын шығарып, рухын тірілту үшін қолымнан келгенше бар ұрпағын жіпке тізгендей етіп көрсеткім келеді. Бірақ, ол мүмкін емес. Қолда барға, қолым жеткеніне қанағат еттім.

ҚҰЛСАРЫ БАТЫР

ұрпақ тағзымына лайық тұлға

Ел тәуелсіздігінен ардақты қандай игілік бар?! Тәуелсіздіктің астарында арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты ерлердің ерен істері, ел қорғаудағы жанкешті қаһармандығы бары да белгілі.

Әсіресе, Абылай заманындағы ұлы тұлғалар осы айбынды ханымызбен бірге тәуелсіздік тірегі сипатына ие болып, олардың ерліктері кейінгі ұрпақтарын тамсандырумен келеді. Осындай ұлы тұлғалардың қатарындағы қаһарман батырлардың бірі - менің Құлсары бабам.

Тарихымызды таразылап, елдігіміз еңсемізді көтерген кезде осы ұлы мақсатқа ежелден жол салғандардың санатында болған оның өмірі кейінгі біздерге онеге. Абылай ханның сенімді серіктерінің бірі болу абырой. Құлсары Бөріұлы Абылайдың Ресей империясымен қарым-қатынастарына араласқан, екі елде де сенім артқан әрі батыр, әрі саясаткер болған.

Құлсары батыр туралы аңыз-әңгімелерден гөрі дәйекті, тарихи деректерге сүйенуге әбден жеткілікті негіз бар. Және де оны облысқа белгілі өлкетанушылар Қайролла Мұқанов пен Социал Жұмабаев мұрағат деректеріне негіздей отырып жазды да. Соған қоса әйгілі зерттеуші Болатбек Нәсенов те Омбы мұрағатынан Құлсары мен Құлеке батырлар туралы дерек тапқанын айғақтады.

Сондай деректердің бірінде былай делінеді:

«...Асыл туған және мәртебелі генерал-майор Антон Данилович Скалон мырзаға иіліп сәлемдесемін. Сізге таныс қырғыз старшыны Құлсары батыр жасы келгендіктен және ауру меңдегендіктен дүниеден өтті. Ол Ресейдің ұлы императорына берген антын адал орындады. Оның артында біраз уақыт Ресейде аманаты болған Көлбақ есімді баласы бар. Осы баласы Құлсарының орнына старшындыққа тағайындалып, әкесі алып отырған айлық жалақы, тағы басқа жеңілдіктер осы Көлбақ батырға беріліп тұрса, мен Сіздерге риза болар едім. Келісім берген жағдайда кеңірек түсінік беру үшін Көлбақ батырды сіздерге жіберемін».

Бұл Абылай ханның 1776 жылғы 25 қазанда генерал-майор Скалонға жолдаған хаты. Осы хат Омбы облыстық мұраға-

тынан табылған. Мұндағы негізгі екі дерек - Құлсарының екі елге де танымал беделді адам болғаны және оның 1776 жылы дүниеден өткені.

Ендігі бір құжаттарда Құлсары батырдың қазақтардың Қытаймен емес, керісінше, Ресеймен оңтайлы қарым-қатынас орнатуды жақтағаны белгілі болады. Осы ретте оның көрегендігіне қазіргі кезде көзіміз анық жетіп отыр. Әрине, осыдан екі жүз отыз жылдан аса уақыт бұрын өмірден өткен адам туралы айту оңай емес. Өйткені, ел аузында сақталып қалған әңгімелер қазір жоқтың қасы. Жазушы Тортай Сәдуақасовтың «Ел мен жер» атты кітабында бабам есімі аталады.

Есіл ауданындағы Бұлақ ауылының маңындағы зиратына барып тәу етіп қайттым. Батырдың ұрпақтары Айыртау, Есіл, Шал ақын аудандарында тұруы мүмкін. Батыр бабамның ел тәуелсіздігі жолындағы атқарған абыройлы ісіне орай құрмет көрсетілуін қалап, облыстық мәдениет басқармасының бастығы Р. Бикеневке жазған өтінішіме жауап алған едім. Онда: «Біз Шоқан Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының Алматы мен Омбының орталық мемлекеттік мұрағаттарынан Құлсары батырдың он сегізінші ғасырдың тарихи оқиғаларына қатысқанын айғақтайтын құжаттарды алдық. Алынған деректердің негізінде «Абылай хан резиденциясы» мұражайының экспозициясындағы Абылай ханның 1711-1770 жылдар аралығындағы кезеңдегі іс-әрекеттері туралы баяндайтын №1 залда қойылған «Батырлар» бөлімінде Құлсары батырдың суреті және ол туралы құжаттар орналастырылды.

Мәдениет басқармасының тарихи-мәдени мұраларды қорғау бөлімі тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімін жасаған кезде Солтүстік Қазақстан облыстық әкімдігінің 2008 жылғы 10 маусымдағы №173 қаулысымен Құлсары батырдың қорымының жергілікті маңызы бар деп табылды. Біз 2008 жылғы 13 маусымда Республика Президентінің қатысуымен өткен «Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асыру жөніндегі Қоғамдық кеңестің кеңейтілген отырысының қаулысына сәйкес 2008-2009 жылдардағы «Мәдени мұра» өңірлік бағдарламасының шаралар жоспарына қосымшалар енгіземіз. Оған Абылай ханның серіктес батырлары туралы деректерді одан әрі жинап, зерттеуге қатысты тар-

мақ та қосылады. Соның ішінде Құлсары батыр қорымында ескерткіш орнату да бар», - делінген.

2008 жылғы 11 тамызда берілген осы хат менің қарт жүрегімді тебіrentіп, қуанышқа бөледі. Бұл ел тәуелсіздігіне үлес қосып, ғұмырын соған арнаған батыр бабам рухына ұрпақтар тағзымы болмақ.

ӘЙГІЛІ БАТЫР ӨМІРІНІҢ ЖАҢА ДЕРЕКТЕРІ

Біздің халқымызда белгілі бір тарихи тұлғалар жөнінде көбіне ел аузындағы деректерге сүйену белең алатыны шындық. Ел аузында айтылғандықтан, ондай әңгімелерде жанама оқиғалар кездеспей тұрмайды. Мұндайда тарихи деректер бұлтартпас, бұра тартпас ақиқатты айғақтайды. Құлсары батыр жайында біз бәрінен де бұрын тарихи деректерге жүгінеміз. Құдайға шүкір, Абылай ханның осы сенімді серігінің өмірінде жанама, жасанды әңгімелерден гөрі зерттеушілердің айғақтаған деректері әлдеқайда басым.

Әйгілі батырдың он сегізінші ғасырда өмір сүргенін мемлекет қайраткерінің ұрпағы болғандықтан, мен де соңғы жылдары осы зерттеулерді іздестіріп, батыр бабама қатысты деректерді талмай жинастырумен келемін. Осы орайда бірқатар мұрағат материалдарына кезіктім. Осындай еңбектердің арасында 2004 жылы басылып шыққан «Петропавл. Уақыт. Оқиғалар. Адамдар» атты кітап та бар. Осы басылымға сүйене отырып, Құлсары батыр қатысқан оқиғалар жайында мұрағат деректеріне негізделіп жазылған жайлар төңірегінде айтпас бұрын Құлсарының Қазақ және Ресей елдері арасында мәмілегерлік қызмет атқарғанын, өз елінің мүддесін көздеп орыс империясының лауазымды адамдарымен қолайлы келіссөздер жүргізуге өз тарапынан да, Абылайдың тікелей тапсырмасымен де әрекет еткенін тілге тиек етуіміз керек. Құлсарының осы қарым-қатынастары айнала қаумалаған дұшпандардан қазақ елін қорғауда, Ресей империясының көмегіне сүйену мақсатынан туындағаны да ақиқат. Оның Қытаймен арадағы байланысты үзбей отырып, жеме-жемге келгенде қалауы Ресейге түскенін қазіргі тарихшылар жоғары бағалайды.

Мысалы, Манаш Қозыбаев атындағы СҚМУ-нің оқытушысы З.Тайшыбайдың 2005 жылы шығарған «Абылай хан» атты зерттеуінде 1753 жылғы 31 наурызда Троицк бекінісінің командирі майор Ренненкампфтың Орынбор губерния кеңсесіне жазған рапортында Құлсары батыр туралы жақсы дерек келтіріледі: «Наурыздың 29-і күні қазақтың атығай руының

белгілі адамдары Құлсары және Құлеке батыр екеуі Троицкіге келіп, маған өздері сұранып жолықты».

Олардың айтуынша Абылай сұлтан мен жоңғар қалмақтары арасында жанжал бола қоймайды. Ал, егер қалмақтар шабуыл жасайтын болса, қазақтар қарсы соғысады. Сол кезде қазақтардың әйелдері мен балаларын орыс бекіністері қорғарма екен, шекара шебінен ішке қарай өткізер ме екен? Өйткені қазақтар патша ағзамға қарайды ғой. Сондықтан Ресейдің қорған болуы өте керек». З.Тайшыбай. «Абылай хан», Астана баспасы. 2005 жыл. 202 бет.

Осы аталған еңбекте Құлсарының дәйекті де табанды батыр болғанын дәлелдейтін мына деректі де назардан тыс қалдыра алмаймыз. «Араповқа Құлсары айтыпты: егер қытайлықтар Қошқар мен Жаркентке қысым жасайтын болса, олар Қытайдан гөрі Ресейдің қол астына кіргенді жөн көреді» 274 бет.

Құлсарының әйгілі Е.Пугачев бастаған шаруалар көтерілісі кезінде де патша империясына адал қызмет еткені жоғарыда аталған «Петропавл. Уақыт. Оқиғалар. Адамдар» атты кітаптан да айғақталады. Кітаптың 20-шы бетінде 1774 жылғы 6 ақпанда Петропавл бекінісінен Құлсары батырға Е.Пугачевқа қарсы тұру үшін көмекшілер беру туралы өтініш жасалғаны туралы жазылған дерек бар. Онда Қабан бекінісіне Пугачев қолы келгені, оның бетін қайтару үшін Құлсары батырдың жәрдемі керек болғаны мәлім болады. Бір қызығы Е.Пугачев те қазақтардан көмек сұрап, өтініш білдірген екен.

Құлсары батырдың орыс империясы алдындағы беделіне мына бір дерек те жақсы айғақ бола алады. 1759 жылдың 22 желтоқсанында әулие Петр бекінісінде далалықтармен сауда-саттық жасауға патша Жарлығы шыққан екен. Міне, осы туралы Сібір корпусының командирі Құлсары батырға жазған хатында: «Сіздің қырғыз-қайсақ халқыңыздың игілігі үшін әулие Петр бекінісінде сауда-саттық жүргізуге нұсқау берілді. Бұл ретте орыс көпестеріне осы бекініске тауарларын, ұн және жармалар жеткізуге бұйрық берілді» (аталған кітапта, 47 бет).

Біздің осы мақаламыздағы деректер Құлсары батырдың өмірі мен қызметі жайында оқырмандарға мағлұмат беру мақсатын көздейді.

Осы кітапқа қосатын бір жағдай - Қызылжар қаласында, Рижская көшесінде, 139 үйдің 16 пәтерінде тұратын Ниязбек Бекмурзин деген азамат деректері бойынша толықтыру. «Мен Құлсары әулиенің ұрпақтары туралы біраз деректер жинақтадым, өйткені, өзімнің туған ауылым Дайындықта 90 пайыздай осы Құлсары әулиенің ұрпақтары тұрады. Тек қана Құлсары әулиенің үлкен ұлы Құлыбектің ұрпақтарын әлі кездестіре алмай, іздестірудемін». Құлсары әулиенің кездігі туралы былай дейді: «Қошық Құлсарының қызын Құндызды алған. Құлсарыдан - Құлыбек, Тау, Бейсеу, Қалдаман, Ораз, алтыншы баласы Мәмет асыранды ұлы болса керек, туған жері Сасық көл, руы Естек (Башқұрт), атағы капрал болды. Оны айтқан Жағыпар молда екен, Мәметтен ұрпақ болмаған дейді.

«Жүсіпбек ағай әулиенің үшінші баласы Бейсеуден тараған, Жолым, Шындәулет, Жансақал, Әбіш. Әбіштен - Өмірбек, 63 жасында қайтыс болады.

1967-1968 жылдары Өмірбек Әбішұлы Аяжанов Тимирязев ауданында жаңа ашылған спецкомендатураның бастығы болып жүргенде, оны бір бейтаныс бәйбіше іздеп келеді, өзі Атығай руынан шыққан бір адамды (жөні төзу) кездестіре алмай жүргенін айтады. Өмірбек Әбішұлы Атығай руынаң екендігін естіп, өзінде сақталып жүрген Құлсары әулиенің кездігін табыс етпекші болып келген екен. Өкінішке орай, сол бәйбішенің аты-жөні белгісіз.

Аяғанов Өмірбек әлгі кездіктің – өзінің бабасы Құлсары әулиенікі екендігін білгеннен кейін, әдейі арнап әлгі бәйбішенің үйіне қой апарып, сойғызып, бата қылып, қоран оқытып кездікті алыпты.

Одан кейін өзінің қортынды сөзінде әулиенің басқа ұрпақтары, Ораздан Омаров Зәйкен Қабдоллаұлы (Қабдөш) отставкадағы майор (ІІМ), менің әкемді бауырына басқан Омар ұлы Әбілмәжіннің немересі, шын аты Зәйт (Зяйкен). Мен қысқаша бүгінгі көзі тірілерді ғана атап өттім. Толық деректер өзімде сақтаулы. Әлі іздестіруде, деп аяқтапты. Ол кісі қазір жоқ. Ол дүниелік болған.

Тағы бір айта кететін жағдай: көп уақыт сол Дайындық ауылында тұратын Сәкен Рамазановтың жолдасы Бәйни, біздің әулеттен, Құлсарының ұрпақтары болып шықты. Сәкен ақсақал көп уақыт балаларды тәрбиелеу бойынша қоғам жү-

мысымен өмір өткізді. Ауылдың қадірлі ақсақалы болды. Сол кісінің айтуы бойынша, 1942 жылы (руы Қарауыл) әкесімен Көкшетау облысы, Айыртау ауданы, Қарақамыс ауылына барғанда Құлсары әулиенің басында кішірек (алғашқы) тас болғанын айтады.

Сол кезде жолдасы Бәйнидің ағалары Ыбыш, Ісқақ, Ахмет, балалары Құлсарының Құлыбек деген баласынан тарайтынын айтты. Бірақ, олармен сол кезде қатынасы болмағанын ескертеді.

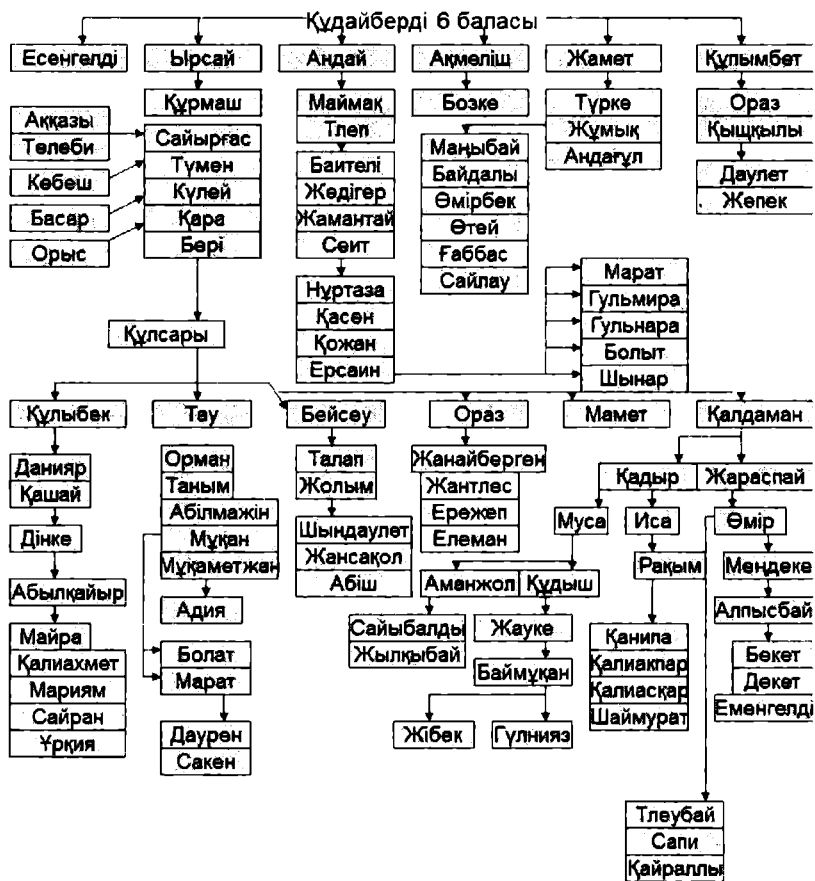
Ахметтің жиені Шернияз әкесі Рамазан қайтқанда келе алмаған. Тек 1958 жылы маусым айында келгенін айтады.

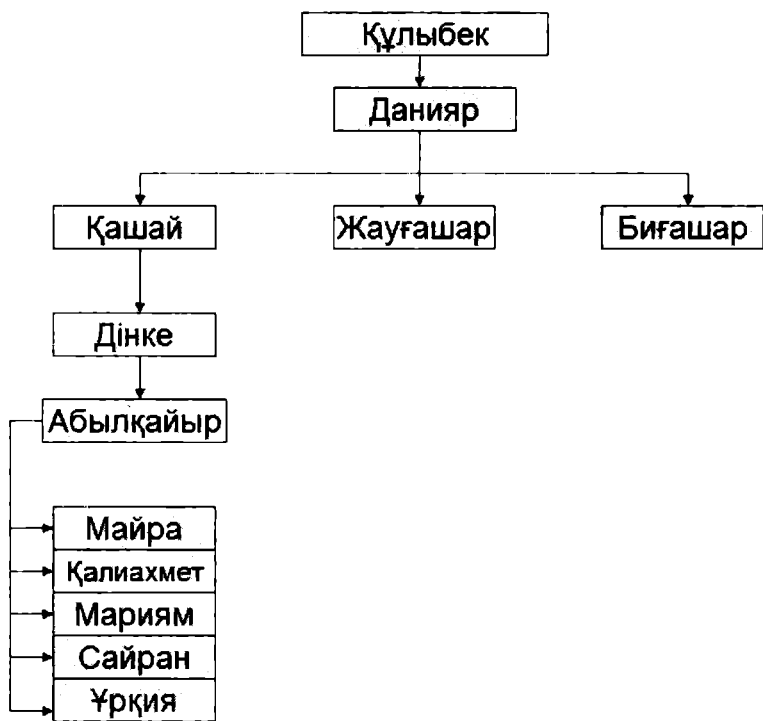
Шынында, мен де Бәйнидің сондай туыстығын білгенім жоқ. Біздің ұрпағымыздан екенін тек сол Ниязбек жазғанынан біліп отырмын. Әлі де, бірімізді-біріміз білмей жатуымыз мүмкін, өйткені, заман солай болды ғой.

Сонда да бүгін біздің көптен күткен арманымыз орындалды. Тәуелсіздікке жол іздеп, білектің күшімен, найзаның ұшымен ұлан қайыр қазақ даласын қорғауға бар күшін салған Құлсары бабамыздың рухы қайта оралды. Батыр бабамыздың аты тарихтан өз орнын еншелегені біз үшін үлкен мақтаныш болып отыр.

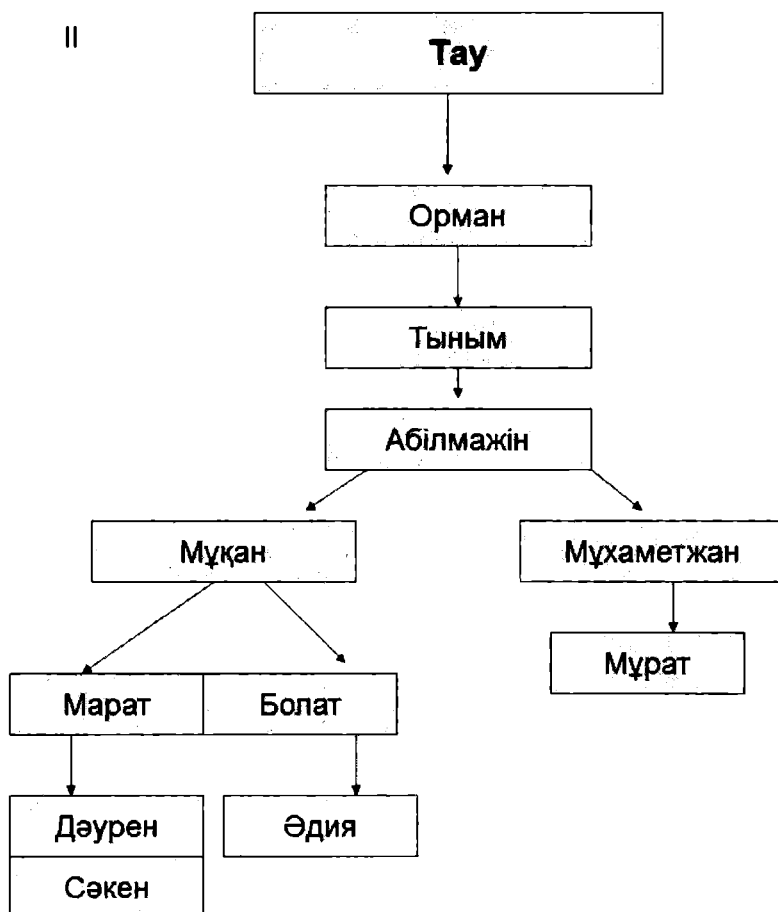
Есілдің бойындағы Қызылжар өңірінен Шал ақын ауданына дейін Көкшетау-Айыртау маңында сайн далада Қалқаш батырдың Құдайберді-Бәйімбет ұрпақтары қоныстанған жерлері сонау ақтабан шұбырынды Алқакөл сұлама заманынан бастап қазақтарды жоңғар хандығынан, батыста қалмақтар мен башқұрттардан қорғау жолында Абылай ханға сенімді серік, ақылманы, қолбастаған Құлсары батырға Есілдің бойын жайлаған елді мекендердің біріне атын беру деген тілекті көптен айдап келеді.

Атығай руының Құдайбердіден тараған ұрпақтары

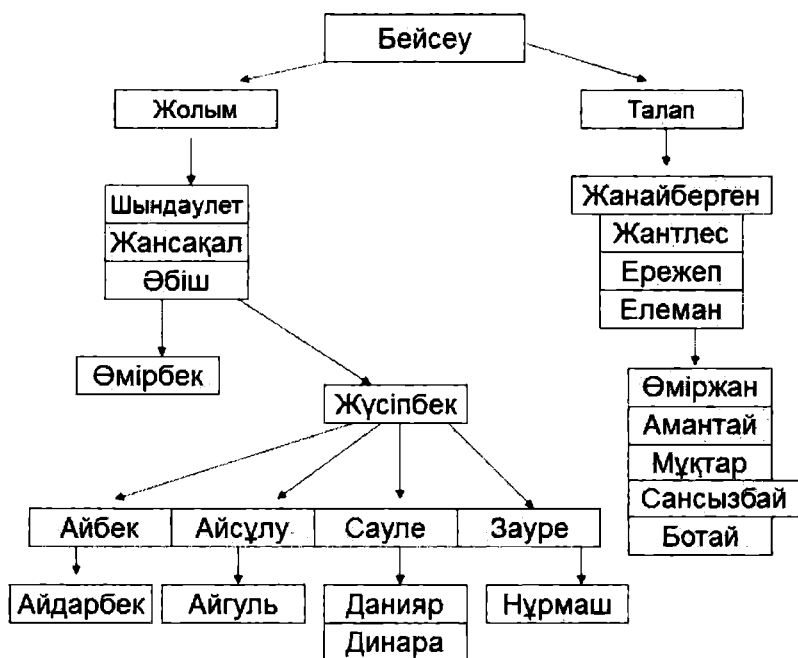

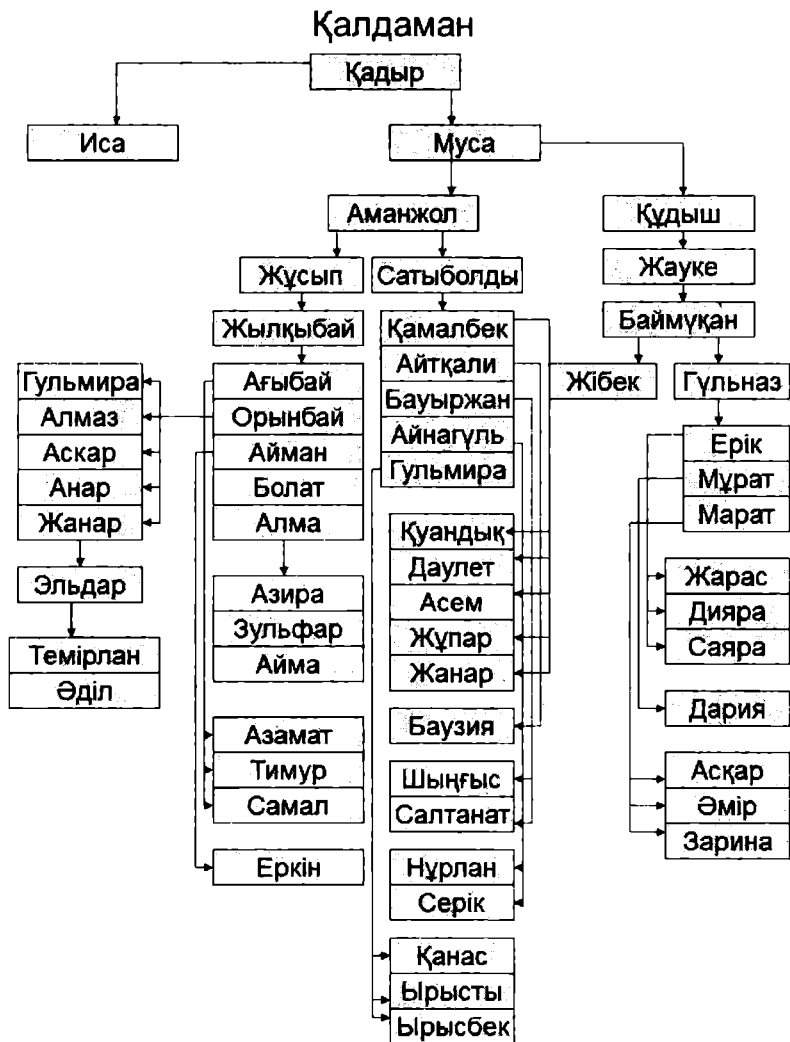

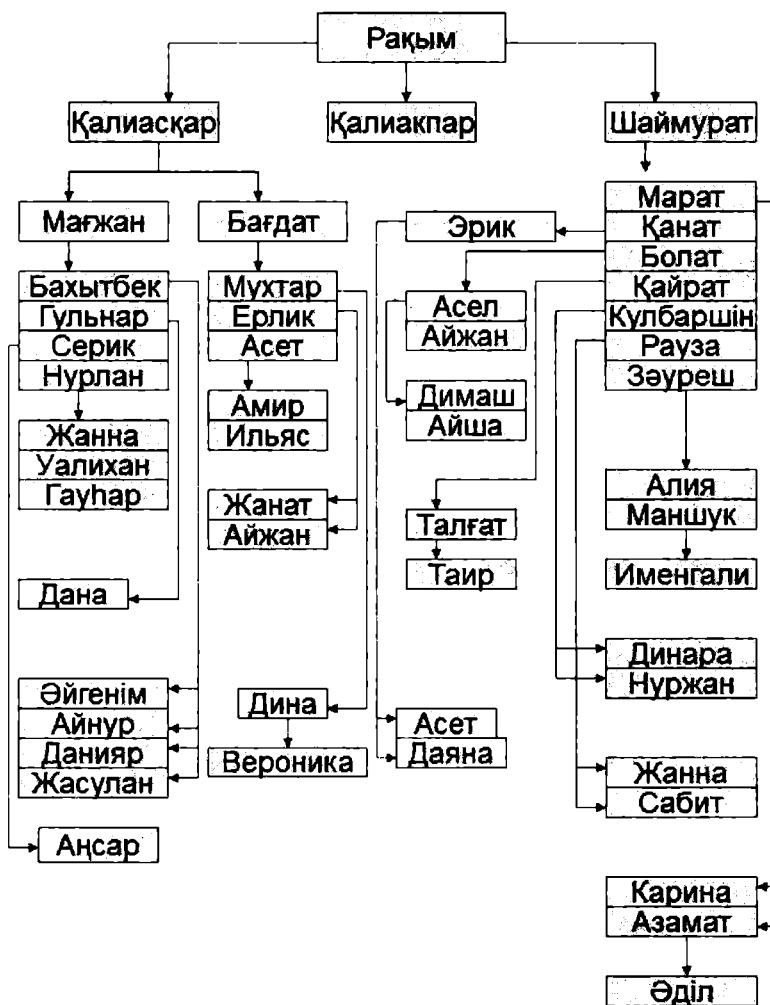
II

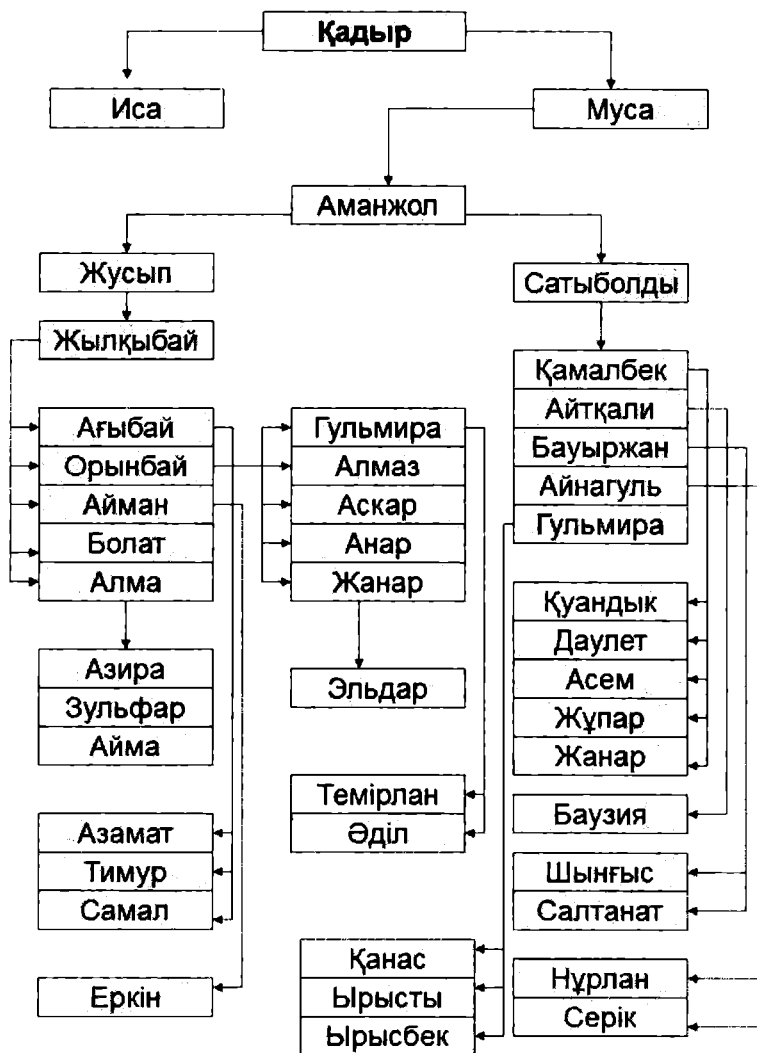

III Құлсары баласы Бейсеуден

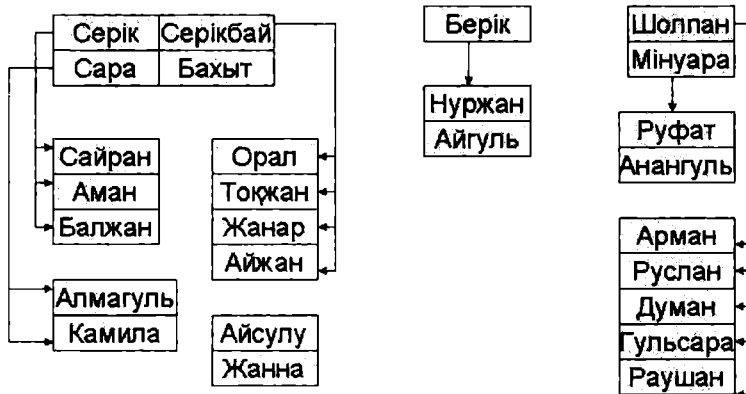

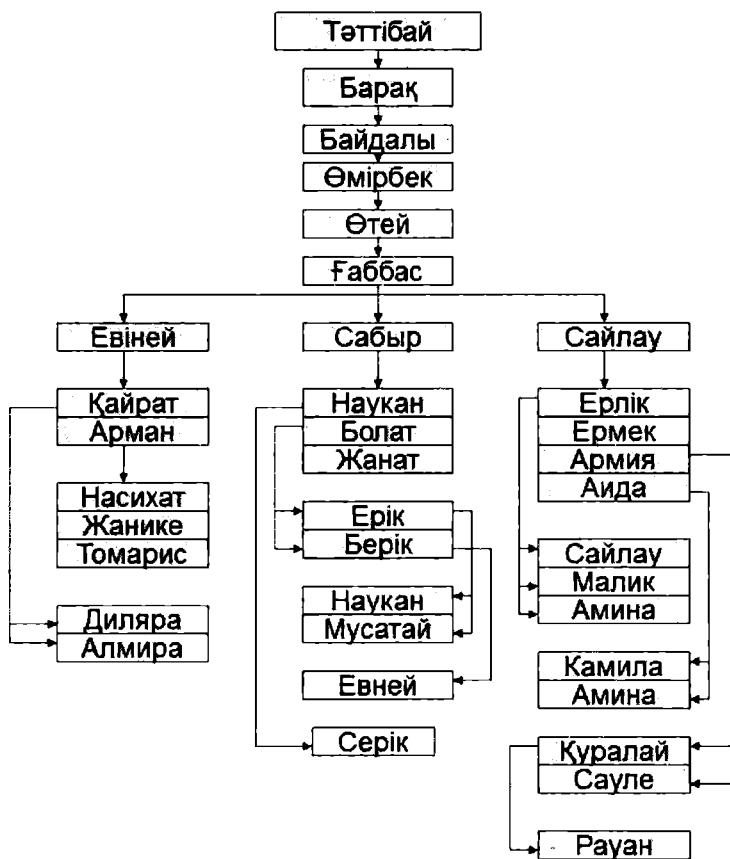

Ырсай- Құдайберді- Құлсары- Жараспай- Тлеубай
 Сапиұлы Қайролладан тараған ұрпақтар (3 ұл, 4
 қыз)

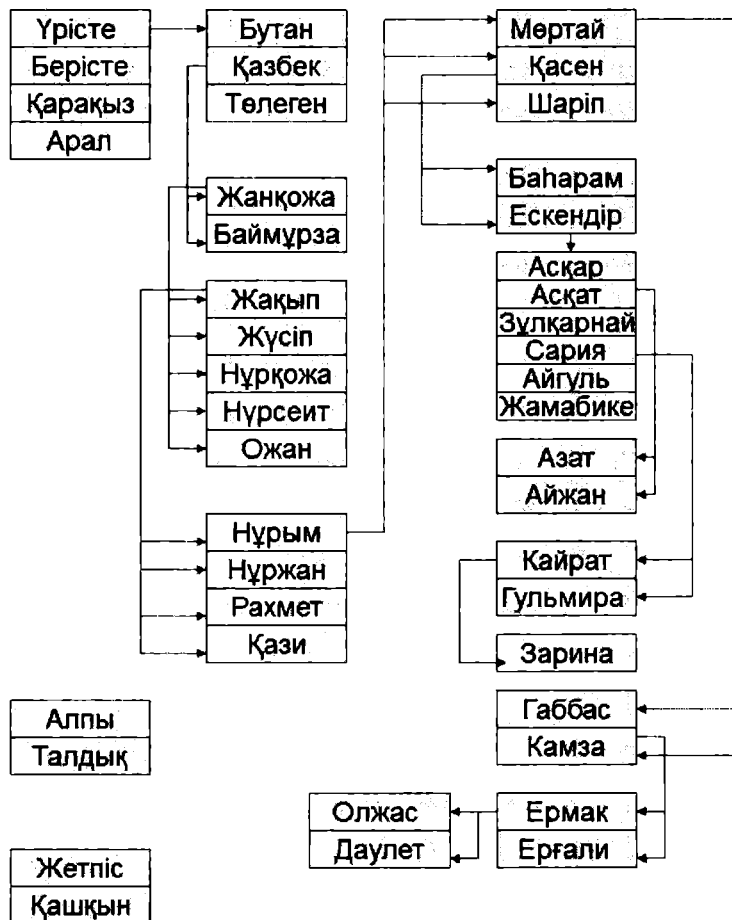
Сайлау Өтейұлы ұрпақтары

Арғын - Атығай, Қалқаш, Құдайберді, Құлымбет, Жұмық, Төттібай тарайды

Атығай - Құдайберді - Жамет - Жұмық - **Ескендір**
Қасен ұлының ұрпақтары

Жұмықтан Маңыбай (батыр болған) Абылай ханның тұсында жасаған қалмақтар мен соғысып талай ерліктермен көзге түскен.

ТҰЛҒАНЫ ТАНЫП БОЛДЫҚ ПА?

Алдымен Атығай руының Құдайберді әулетінен тарайтын Құлсары батыр қай жылы туып, қай жылы қайтыс болды? - деген тақырып төңірегінде әңгіме қозғайтын болсақ, «Генерал-майор Антон Данилович Сколон мырзаның шекара кеңсесіне қырғыздың иесі Абылайдың 1776 жылы 25 қазан күнінде келген хаты» құжатында былай жазылған: «...Сізге таныс қырғыз старшыны Құлсары батыр жасы келгендіктен және қатты ауру меңдегендіктен дүниеден өтті. Ол Ресейдің ұлы императорына берген антын адал орындады». /Омбы мұрағаты, 1 - жазба, 201-іс, 346-бет/.

Демек, 1776 жылы бақилық болғаны еш талас тудырмайды. Бұдан кейінгі мұрағат құжаттарында оның есімі кездеспейді. Құлсары Құлекені аға тұтқан. «Ресей сыртқы істер алқасының жарлығы 18.07.1760» атты құжатта «Құлсары батырдың өзіне жылдық жалақы тағайындалса, Ресей пайдасына қызмет етуге дайын, бірақ өзін қартайып қалған Құлеке батырмен теңестірмеуді сұрайды». («Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках», 607-бет.)

1756-1757 жылдары Қытай әскері жоңғар мемлекетін талқандап, қазақ шекарасына қатты қауіп төндіреді. Ол жөнінде белгілі тарихшылар Р.Сүлейменов пен З.Моисеев «Положение становилось критическим. Повстанческие отряды в Джунгарии были окончательно разгромлены карательными отрядами, население поголовно вырезано. Многие султаны и старшины откочевали вместе со своими улусами под защиту русских крепостей. Несмотря на это, Абылаю, Кулсары и Кулеке батырам удалось собрать шеститысячное ополчение и в первых числах июня 1757 года выступить в поход», деп жазған. («Абылай хан: внешняя и внутренняя политика» кітабы. 1988-72 бет.) Осы деректен -ақ ат үстінде жаугершілік өмір кешкен жампоз ердің батыл мінезін, қайтпас қайсарлығын тануға болады.

Ресей патшалығы қазақтардың Қытаймен бейбіт келісімге келуінен секем алып, жақындасып кете ме деген қауіппен Құлсары секілді беделді старшиндарды өз мүдделеріне пайдалануға ұмтылып отырған. Жақсы жағдай жасау арқылы

ауызын алуға, тілін табуға тырысқан. Құлсары бабамыз қазақтардың қалмақтармен, қытайлармен соғысқан кезеңінде ел ішіндегі билікпен қоса қол бастаған дарынды әскер басшы ретінде көзге ерекше түскен. «1757 жылы 30 қараша . Железин бекінісінен түскен рапорт: Біз Абылай сұлтанның әскереміз, басшымыз-Қожаберген. Бір мың түндікпен Ертісті жоғары бойлап көшіп барамыз. Бұл жерде екі күн тұрамыз да, одан әрі Құлсары батырдың әскеріне қосыламыз. Оның он мың әскері бар . Ертістің жоғары ағысында тұр.» (Омбы архиві. 1 - қор, 1- тізбе, 18-іс, 65 бет.) Елімізді, жерімізді сыртқы жаудан қорғауға саналы ғұмырын сарп еткен ер бабамыз жарғақ құлағы жастыққа тигенше ел тыныштығын ойлаған.

Құлсары Бөріұлының ерекше тоқталатын тағы бір қыры мәмілегерлік саясаткерлігін абыроймен атқарып, Ресей, Цинь империяларына талай рет жолы түскенін айғақтайтын құжаттар баршылық. Екі тараптағы саяси, әскери қарым-қатынастарды ретке келтіріп, қазақ елі үшін зор еңбек сіңірген. Абылай хан оның саясаткерлігін жоғары бағалап, қысылтаяң тұстарда ең жауапты жұмыстарға жұмсап отырған . Жоңғар шапқыншылығы аяқталғаннан кейін ел іші бірден тынышталып кете қойған жоқ. Абылай қантөгістен әбден қалжыраған халықты аман сақтау үшін шекаралас аймақтармен ұтымды бейбіт саясат ұстанды. Осы ретте беделді адамдар арадағы дау-жанжалдарды шешуге үлкен қажыр-қайрат жұмсады. Қазақтарға тұрақты қоныс, мал-жанға баспана қажеттігін айтып, Ресейге батыл ұсыныс білдіріп, сөзін өткізушілердің бірі - Құлсары. Осыған орай ұлықтар оның пікірлерімен санасып, жайылым, үй, қора-қопсы салуға жер бөлген. Өзі бас болып қазақ жұртын көшпенділіктен отырықшылыққа қоныстандыруға үлгі-өнеге көрсеткен.

Абылай оны өз атынан көрші елдерге елшілікке аттандырып, саяси мәні бар ресми күрделі істерді шешуді жүктеп отырған. 1753 жылы Жоңғар Ресейге іш тартқанын қалағаны анық аңғарылады. Оның патша ұлықтары алдындары зор беделіне мына дерек жақсы дәлел бола алады. 1759 жылы 22 желтоқсанда әулие Петр бекінісінде далалықтармен саудасаттық жасау туралы патша жарлығының шығуына байланысты. Сібір корпусының командирі Құлсарыға: «Сіздің қырғыз-қайсақ халқыңыздың игілігі үшін әулие Петр бекінісінде саудасаттық жүргізуге нұсқау берілді. Бұл ретте орыс көпе-

стеріне осы бекініске тауарларын, ұн, жарма жеткізуге бұйрық шығарылды», деген мағынада хат жолдауына қарағанда, онымен санасуға, келісімге келуге мәжбүр болған сыңайлы. Ресей шекара приказдарымен, шекара комиссиясымен жазысқан қатынас қағаздардан, ресми құжаттардан Құлсары батырға қатысты құнды мағлұматтар алуға болады.

Бабамыздың әулиелік, емшілік, көріпкелдік ғажайып қасиеттері жайлы жұртшылық көп біле бермейді. Ол түсінікті де. Бертінге дейін небір құндылықтарымыз өткеннің сарқыншағы ретінде тыйым салынып келді. Тәуелсіздік алғаннан кейін ғой, өлгеніміз тіріліп, өшкеніміз жанғандай күй кешіп жатқанымыз. Жалғызтау өңірі- әулие- батырлардың пантеоны іспеттес. Бұл жерде бес әулие жерленген. Бір жағы шоқ- шоқ қайыңдарға ұласатын, екінші беткейі жазық далаға жалғасқан биік жотаның ұшар басында мұсылмандар зираты бар. Кеңестік заманның өзінде адамдар алыс- жақын елді мекендерден шұбап келіп, аруақтарға тәу ететін, дұға бағыштайтын. Ел арасында бұл төбе «Әулие төбе» деп аталатын. Кейін осы қорымның Құлсарынікі екенін көнекөз қариялар дәйектеп берді. Өзінің өсиетімен осы жерге жерленіпті. Ақиқаттан гөрі аңызға бергісіз әңгімелер десек, «Казахско-русские отношения в XVI- XVIII вв.» атты кітапта: «Құлсары пользовался особенным уважением всех киргизцев и самого Абылая, киргизцы считали его за святого, аулие», деп тайға таңба басқандай жазылған. Осы ғылыми еңбекте бабамызға қатысты 30-ға жуық құжат кездессе. «ясновидец», «предсказатель», «лекарь» деген теңеулер аз ұшыраспайды. Шал ақынның: «әулиені айтсаң, Құлсарыны айт, Батырды айтсаң, Құлекені айт», деп жырлауы тегін болмаса керек.

«Өлі риза болмай, тірі байымайды» деген. Соңғы жылдары әрі батыр, әрі дипломат, әрі әулие бабамызды ұлықтау жолында көп шаралар атқарылды. Мақалалар жарияланып, бірнеше жинақ шығарылды. Солардың ішінде ерекше атап өтетіні, белгілі кәсіпкер Берік Мұқышев жетекшілік ететін «Құлсары» қайырымдылық қорының ұйытқы болуымен, тілеулес азаматтардың атсалысуымен Ақтаудың мәрмәр тасынан мазардың тұрғызылуы, қонақүйдің бой көтеруі, жолдарға қиыршық тас төселіп, қалыпқа келтірілуі дер едік. Десек те, Құлсары бабамыздың ұымдастырушылық, қолбасшылық, мәмілегерлік зор еңбегі лайықты бағасын әлі ала қойған жоқ.

Тұлғаны толыққанды тану өңірлік шаралармен ғана шектеліп жүр. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекеттік, қоғамдық қайраткерлігі еліміздің өзге өңірлеріне де кеңінен насихатталып тиісті ведомстволар көңіл аударғаны дұрыс болар еді.

Мағжан РАХЫМОВ

АБЫЛАЙДЫҢ ҚОС БАТЫРЫ – ҚҰЛЕКЕ МЕН ҚҰЛСАРЫ

*Күңіреніп ойлағанда алаш жайын,
Жанымды орай берсе ұлы уайым
Кеудемде күннің нұры толғандай боп,
Жырлаймын алты алаштың Абылайын,*

– деп Мағжан ақын мадақтаған Абылай ханның маңына топтасқан, сыртқы жаулардан ел қорғаған батырлар, шешен-жыраулар, атақты билер көп болғаны тарихтан белгілі. Еліміздің тарихына, Абылай ханға қатысты жазылған түрлі ғылыми еңбектерде, көркем өдеби шығармаларда есімі белгілі батырлар мен билер туралы да сөз болады десек, сондай алашқа еңбегі сіңген ерлердің ішінен Абылайдың қос батыры, қос елшісі Құлеке мен Құлсарыны ерекше атап айтуға болады. Олар Ресей патшалығының сол кезде Батыс Сібір мен Орынбор губерниясын басқарып тұрған шенеуніктерімен кездесіп, келіссөздер жүргізіп, қазақ елінің мүддесіне сай қызмет еткен. Мұны Ресей мұрағаттарында сақталған көптеген құжаттардан байқауға болады. Олардың есімі Орта жүз хандығына, Абылай әкімшілігіне қатысы бар. Ресей шекара приказдарымен, шекара комиссиясымен жазысқан қатынас қағаздарда, ресми құжаттарда жиі кездеседі. Ол құжаттар 1742 жылдың тамыз айынан 1760-1770 жылдарға дейінгі уақыт ішінде хатқа түскен.

Қос батырдың есімі 1742 жылғы тамыз айындағы құжаттарда да кездеседі. Батырлармен, билермен, сұлтандармен бірге екеуінің Орынбор қаласында Орынбор комиссиясына адалдығы туралы ант бергені. («Казахско-русские отношения в XVI-XVIII в.в.», Алма-Ата, 1961, стр; 222) дәлел.

Бұдан кейінгі жылдары орыс үкіметімен жақсы қатынастар болып, Абылай хан атынан екеуі Ресейге әлденеше рет елшілікке барады. Абылай оларды саяси мәні бар ресми істерді бітіріп келу үшін өз атынан және Орта жүз атығай руы атынан жұмсап отырған. Мысалы, 1753 жылдың наурыз айында хан қос батырды Жоңғар шапқыншылығына қарсы көмек сұрауға Троицк қаласына жіберген. Бұл туралы сол жылғы 31 наурызда Троицк бекінісінің командирі, майор И.Ренненкампф Орынбор губерниялық кеңесіне берген ра-

портында былай дейді: «Наурыздың 29-ы күні қазақтың Орта жүзіндегі атығай руының белгілі адамы Құлсары батыр сол рудың Құлеке батырымен бірге Троицкіге келіп, маған өздері сұранып жолықты. Олардың айтуынша, Абылай сұлтан мен Жоңғар қалмақтары арасында жанжал бола қоймайды. Ал егер қалмақтар шабуыл жасайтын болса, қазақтар да оларға қарсы соғысады. Сол кезде қазақтардың әйелдері мен балаларын орыс бекіністері қорғар ма екен, шекара шебімен ішке қарай өткізер ме екен? Оларға мен: «Сіздерді бұрын қалай қорғасақ, қазір де патша ағзамның бұйрығы өзгерген жоқ, сол қалпында бұзылмайды. Қазақтар Ресейге қарайтындықтан, әрқашанда қорғалады. – дедім» («Казахско-русские отношения в XVI-XVIII в.в.», 532-бет).

1756-1757 жылдары Қытай әскерлері Жоңғар мемлекетін талқандап, халқының басым бөлігін қырып тастағаны тарихтан белгілі. Осыдан кейін Цин империясының әскерлері Қазақ елінің шекарасына қауіп туғызады. Осы кездегі жағдай туралы Р.Б.Сүлейменов пен З.А.Моисеев «Абылай хан: внешняя и внутренняя политика» атты кітаптарында (Алма-Ата, 1988, 72-бет): «Положение становилось критическим. Повстанческие отряды в Джунгарии были окончательно разгромлены карательными отрядами, население поголовно вырезано... Многие султаны и старшины откочевали вместе со своими улусами под защиту русских крепостей. Несмотря на это, Абылаю, Кулсаре и Кулеке батырам удалось собрать шеститысячное ополчение и в первых числах июня 1257 г. выступить в поход», – деп жазды.

Алайда, барлаушылар Қытай әскерінің үлкен бір бөлігінің жақындағанын айтқаннан кейін Абылай батыр билерімен, ел ақсақалдарымен кеңес ашып, қытайлықтармен соғыспай, бейбіт келісімге келуді ұсынады. Кеңеске қатысушылар бұл ұсыныспен келіседі.

Осы кезде Ресей бекінісіндегілер жағдай қалай болып кетер екен деп аландаумен болған. Олар тіпті Абылай мен оның батырларына да сенбейді. Мысалы, 1758 жылғы 31 наурызда Петропавл бекінісінен жолдаған подполковник Тюменевтің хатында мынадай жолдар бар: «Құлсары мен Құлекенің адамдарын бекіністер мен редуттарға жақын келтіргеніміз жоқ. Олар Абылай сұлтанға қарайтынын айтып көріп еді, көнбедік». (З.Тайшыбай. Абылай хан. Петропавл, 2005. 255-

бет). Ал, осы бекіністен сол жылғы 13 сәуірде жіберілген мәлімдемеде: «Наурыздың 29-ы мен сәуірдің 5-і аралығында Петр ағзам бекінісі маңайында тыныштық. Құлсары батырдың қазақтары Преснов бекінісінен қырға көшіп кетті. Қазір қай жерде отырғанын білмейміз», делінген (З.Тайшыбай, 257-бет).

Абылай сұлтан Қытай басшылығымен келісімге келгеннен кейін Ресей жағы қытайларға беріліп кете ме деген күдікпен оның әрбір адымын аңдып отырды. Оның ордасына ұдайы әртүрлі себептермен тыңшыларын жіберіп, жағдайды біліп тұруға тырысты. 1760 жылғы 18 шілдеде Ресейдің сыртқы істер алқасы «О Средней киргизской орде» деген №577-ші жарлығында былай депті: «...Главная забота по отношению к Средней орде должна заключаться в том, чтобы орду эту удерживать от перехода в китайское подданство и чтобы иметь верные и точные сведения о всех сношениях с китайцами.

Для этого, по «известному киргиз-кайсацкого народа лакомству» велено выдавать жалованье султану Абылаю, награждать подарками как его, так и батыров Кулсару и Куляка и через посылку надежных татар иметь постоянные сношения с султаном и батырами» («Из истории казахов. Сборник». Алматы. ТОО Жалын»; 1999, 454-бет).

1761 жылғы 3 шілдеде Абылай ордасына барып қайтқан Ф.Гордеев өзінің П. Роденге жазған мәлімдемесінде былай деп хабарлапты: «Өткен қыста Құлеке және Құлсары батырлар өз ұлыстарымен Үй және Сібір шекара шебіне таяу жерлерде қыстаса да, жаз шыға Ресей әскерлері Қытаймен соғысады дегенді естіп, басқа малдарын бақташыларымен тастап, жылқысын алып, Есілдің ішкі жағына өтіп кетті. Қазір Құлсары ауылы Есілдің жоғарғы ағысында Звериноголовка (Бағлан) бекінісінен салт атпен жеті күндік жерде, ұсақ көлдердің маңында отыр. Борлық өзеніндегі Құлекеге дейін тоғыз күндік жер. Абылай сұлтан Жыланды тауының маңайында Атбасар өзенінің аңғарындағы Колутон деген жерде көшіп жүр». («Казахско-русские отношения в ХУІ-ХУІІІ в.в.», 623-бет). Аталған кітаптағы №240 құжатта «Өте құпия» деген айдармен Ф.Гордеев деген аудармашының Троицк бекінісінің коменданты П.Роденге Абылай сұлтанның ордасына Орта жүз қазақтарының Қытаймен қарым-қатынасын байқауға барға-

ны туралы 1761 жылдын 3 шілдесінде жазған рапорты келтірілген. Енді сол рапорттың түпнұсқасын берейік:

«Первое. По отправлении от Вашего высокородия минувшего мая от 26-го числа, июня 22-го дня к Абылай султану я прибыл и письмо Вашего благородия ему, Абылаю отдал, которое того же дня при собрании довольного числа киргизов и при мне через его, Абылаева, писаря: прочтено, который, как тем письмом и присылкою меня был доволен. Посланные же со мною к старшинам Кулсаре и Куляка батырам Вашего высокородия письма им персонально не вручены затем, что до прибытия моего к ним за десять дней уехали они из домов своих во отдаленные крайние Средней же орды Абылаева владения, кочующие близ границы калмыцкой в пусте оставшей земли киргиз-кайсацкие улусы для разбирательства учинившегося между двух киргизцов смертного убийства».

(Бұл жоғарыда аталған кітаптың 620-беті).

Қазақтардың Қытаймен жакындасып кетпеуі үшін Ресей үкіметі Абылай сұлтан мен онын старшындарына, әсіресе ел ішінде беделі зор Құлсары батырға жақсы жағдай жасауға тырысқан. Оны мына құжаттан көруге болады:

«...Командующего Сибирскими линиями генерал-майора фон Веймар пансырь такой же. Глеке батыру - пансырь же». Яғни, патша үкіметі Тілеке батырды да жоғары бағалаған.

Осы құжаттарға қарағанда, Құлеке батыр 1742 жылдан 1765 жылдың қаңтарына дейін 24 жыл Абылай ордасымен тығыз байланыста болып, қызмет етеді. Абылай оны әртүрлі ұсақ шаруашылық істерден бастап, ел дауын, кісі құнын шешуге, тіпті шекара комиссиясына катысты саяси мәселелерге жұмсап отырған.

Мысалы, Абылай жоғалған аттарын іздетіп, оны Ойыл әскери линиясына, Ертістің ішкі жағына мал жаю үшін рұқсат сұратып сыртқы істер алқасын және азық-түлік әкелу үшін әулие Петр қорғанына (Қызылжарға - Қ.М.) жіберген.

Құлекенің есімі соңғы рет 1765 жылдың қаңтарында жазылған «Сыртқы істер алқасының қазақтарға астық сату жөніндегі жұмысының көшірмесінде» аталады. Бұдан кейін ресми құжаттарда Құлеке туралы ешбір дерек кездеспейді. Құлеке батырдың ата-бабалары бұрын Сыр бойында тұрса керек. «Ақтабан шұбырынды» кезінде халық босып көшкенде олар да көшіп, осы күнгі Ақмола облысына қарасты Азат стан-

сасының маңына орналасыпты. Құлекенің атақты ұлы Тілеуке (Шал ақын) сонда 1748 жылы дүниеге келген. Болашақ ақын ес біліп, ержетіп калған шағында Бейімбет, Құдайберді әулеттері Есіл бойына қоныс аударады. Бұл жерді мекендеген естектермен соғыста Құлекенің ағасы Тілеке батыр қаза табады. Осыдан соң көшіп келген қазақтар өздерінің басшысы Құлеке батырдың қайратының арқасында естектерді Есілден ығыстырып шығарады. Естектердің Шуда, Бағанаты, Сарыбұлақ есімді үш батырын Құлекенің жекпе-жекте өлтіргені туралы аңызды көнекөз қариялар осы күнге дейін айтып отырады. Облысымыздың белгілі халық ақыны Ахметжан Нұртазин бұл туралы:

*Сарыбұлақ, Шуда менен Бағанаты,
Естектің батыры екен шыққан аты.
Соғысып, сойылдасып берілместең
Белдеуден босамапты байлаулы аты.
Тілеке сол ұрыста қаза тапты,
Құлеке ашуменең ерттеді атты,
Өлтіріп Бағанаты, Сарыбұлақты
Ағасы Тілекенің кегін апты,*

- деп жырлаған.

Осы оқиғаның дәл қай жылы болғаны белгісіз. Ахметжан ақынның шамалауынша, бұл 1750-1760 жылдардың кезеңі. Бұл шындыққа келеді. Орыс үкіметінің ресми құжаттарынан Құлеке батырдың ауылы 1761 жылы Есіл бойында көшіп жүргенін білеміз. Алайда, Құлекелердің бұл жерді нақты қай жылдан бері иемденгенін дәп басып айту қиын.

Құлеке қайтыс болған соң, Есіл өзенінің жағасындағы Аю-тас деген жерге уақытша жерленеді. Ол өзі дүние салар алдында денесін Түркістанға апаруды өсиет етіпті. Соңынан мәйітті бірнеше салт атпен айшылық жол жүріп, атақты Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне апарып, жер ана құшағына баласы Тілеуке (Шал ақын) тапсырады. Сөйтіп, ол әке өсиетін бұлжытпай орындап, перзенттік борышын риясыз атқарыпты. Құлеке батырдың бейітінің басында ескерткіш құлпытасы осы күнге дейін сақталыпты. Ол туралы Құлеке батырдың жетінші ұрпағы, академик

Аманжол Қошанов әкесін арнайы алып барып, Түркістандағы Құлеке бабасының басына зиярат жасап қайтқандарын айтқан еді.

Құлсары батыр туралы ой қозғар алдында мына бір деректі келтіре кетелік.

1773-1775 жылдардағы Пугачев көтерілісі тұсында Қазақстанның солтүстік аймағындағы қазақ руларының бірі көтерілісшілерге еліктеп, екіншілері патша әкімшілігінен күдер үзбей, әрі-сәрі толқуға түскен. Сол кезде Ресей үкіметіне адалдығын көрсеткен Байжігіт Тарханның, Байтоқа мырзаның (Жылғара Байтоқиннің әкесі), Құлсары батырдың, т.б. аттары аталады.

Соған қарағанда Құлсары батырдың туған, өлген жылдары әзірге белгісіз болса да, оның 30 жылдан астам уақыт бойы Абылайдың сенімді серігі болып, қазақ жерін қорғауға, ел тыныштығын сақтауға мол еңбек сіңіргенін байқауға болады. Орыс құжаттарында да оның ел ішінде өте беделді адам екені әлденеше рет айтылады.

Сонда Құлсары батыр кім?

Жоғарыда аталған («Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.» атты кітапта: «Абылай султан кочевье свое имеет при горе Кокше от Петропавловской крепости в 250 верстах, а Кулсары батыр – против Петропавловской крепости в десяти верстах при речке Ишиме» (668-бет) – деген сөздер бар. Соған қарағанда, Құлсары батыр Қызылжар қаласының маңындағы қазіргі Бескөл кенті тұрған жерде тұрса керек. Аталған кітапта Құлсары батыр туралы мынадай сөздер келтірілген: «Кулсары пользовался особенным уважением всех киргизцев и самого Абылая, киргизы считали его за святого, аулие» (671-бет).

Шынында да Құлсары батырлығымен қоса әулие кісі болған көрінеді. Қазіргі Есіл ауданындағы Бұлақ ауылынан 7 шақырым жердегі қорымда Құлсары әулиенің зираты бар. Сол зиратқа 1958 жылы оның ұрпағы Қалиасқар Рақымұлы белгі тас қойған екен. Осы күндері сол әулиенің басына зиярат етіп, әулиеден медет алуға көп адамдар барады. Біз де оның жетінші ұрпағы Мағжан Қалиасқарұлымен бірге Құлсары әулиенің басына барып, дұға оқып қайттық. Әрине, Құлсары батыр, әулие туралы, оның ұрпақтары туралы деректер әзірше өте аз. Сондықтан әлде де зерттеу қажет.

Мақаламызды қорыта келе айтарымыз, атақты Абылай ханның сенімді серіктері болып, ел намысын қорғаған Құлеке, Құлсары сынды бабаларымыздың өмір жолы қазіргі және кейінгі ұрпаққа үлгі болуға тиіс.

Қайролла МҰҚАНОВ,
Солтүстік Қазақстан облысы

АБЫЛАЙДЫҢ АЙБЫНДЫ СЕРІГІ

(немесе Құлсары батыр туралы не білеміз?)

Қазақтың кең-байтақ жерін қорғау үшін жан аямай күрескен, көрші елдермен татулықты сақтау үшін сол кездегі халықаралық жағдайға байланысты дипломатиялық жұмыс жүргізген батырлар мен билер Абылай хан төңірегінде аз болмаған.

Олардың қатарында атақты Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Шақшақ Жәнібек, Сары, Баян, Малайсары, Жәпек, Тұрсынбай, Құлсары, Құлеке, Жабай, Төлек, тағы басқаларын атауға болады.

Осылардың арасында Абылайдың сенімді серігі, оң қолы болған тарихи тұлғалардың бірі - Құлсары батыр. Ол Құлеке батырмен бірге көбінесе көрші мемлекеттермен татулық сақтау үшін дипломатиялық жұмыстармен айналысқан, Ресей патшалығының сол кезде (XVIII.ғ.) Батыс-Сібір мен Орынбор губерниясын басқарып тұрған шенеуніктерімен кездесіп келіссөздер жүргізіп, қазақ елінің мүдделеріне сай қызмет еткен. Мұны Ресей мұрағаттарында сақталған көптеген құжаттардан байқауға болады.

1753 жылғы 31 наурызда Троицк бекінісінің командирі майор И.Реннонкампф Орынбор губерниялық кеңсесіне берген рапортында былай дейді:

«Наурыздың 29-ы күні қазақтың Орта жүзіндегі Атығай руының белгілі адамы Құлсары батыр сол рудың Құлеке батырымен бірге Троицкіге келіп маған өздері сұранып жолықты. Олардың айтуынша, Абылай сұлтан мен Жоңғар қалмақтары арасында жанжал бола қоймайды. Ал егер қалмақтар шабуыл жасайтын болса, қазақтар да оларға қарсы соғысады. Сол кезде қазақтардың әйелдері мен балаларын орыс бекіністері қорғар ма екен, шекара шебінен ішке қарай өткізер ме екен? Оларға мен «Сіздерді бұрын қалай қорғасак, қазірде патша ағзамның бұйрығы өзгерген жоқ, сол қалпында бұзылмайды. Қазақтар Ресейге қарайтындықтан әрқашанда қорғалады»-дедім» («Казахско-русские отношения в XVII-XVIII веках. Сборник документов и материалов». Алматы. 1961 г. стр. 532).

Қытай империясы жоңғарларды түгелдей қырып, жерін басып алғаннан кейін қазақтарға да, орыстарға да қауіп күшейгені белгілі. 1759 жылдың маусымында Қытай әскерлері Қазақстан шекарасына жақындап келе бастады. Сол кездегі жағдайды Қазақстанның белгілі тарихшы ғалымдары Р.Б. Сүлейменов пен В.А. Моисеев «Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). А. «Наука 1988» атты кітабында былай көрсетеді: «Малочисленные гарнизоны сибирских крепостей, не располагавшие к тому же конницей для действий в степях, не могли оказать казахам своевременной поддержки. Многие султаны и старшины откочевали вместе со своими улусами под защиту русских крепостей. Несмотря на это, Аблаю, Кулсары и Кулеке батырам удалось собрать шеститысячное ополчение и в первые числа июня выступить в поход (61 бет).

Алайда барлаушылар Қытай әскерінің үлкен бір бөлігінің шекараға жақындағанын айтқаннан кейін Абылай батыр, билермен, старшындармен кеңес өткізіп, қытайлықтармен соғыспай бейбіт келісімге келуді ұсынды. Бул туралы аталмыш кітапта былай делінген «Казахские старшины Кабанбай и Утеген в декабре 1757 г. сообщили сибирским властям, что на совете Аблай заявил: Теперь же время с китайцами помириться, ибо де через такую войну кроме крайнего разорения ничего не останется»: На что все старшины с Аблай султаном согласились» (сонда 62-бет). Бұл кезде Ресей бекіністеріндегілер жағдай қалай болып көтер екен дел алаңдауда болды. Тіпті Абылайдың батырларына да сенбеді. Мысалы, 1758 жылғы 31 наурызда Петропавл бекінісінен жолдаған подполковник Тюменевтің хатында: «Құлсары мен Құлекенің адамдарын бекіністермен редуттарға жақын келтіргеміз жоқ. Олар Абылай сұлтанға қарайтындығын айтып көріп еді, көнбедік» (Омбы обп архиві. 1-қор, 1-тізбе, 66-іс, 73 п.). Ал осы бекіністен сол жылғы 13 сәуірде жіберілгенін мәлімдемеде: Наурыздың 29-ы мен сәуірдің 5-і аралығында Петр ағзам бекінісі маңайында тыныштық. Құлсары батырдың қазақтары Преснов бекінісінен қырға қарай көшіп кетті. Қазір қай жерде отырғанын білмейміз» дәлінген (сол мұрағатта 1-қор, 1-тізбе, 66-іс, 156 п.).

Абылай сұлтан Қытай басшылығымен бейбіт келісімге келгеннен кейін Ресей жағы ол қытайлықтарға беріліп кете

ме деген күдікпен оның әрбір адымын аңдып отырды, оның ордасына әр түрлі себептермен тыңшыларын жіберіп жағдайды біліп тұруға тырысты. 1761 жылғы 3 шілдеде Абылай ордасына барып қайтқан Ф. Гордеев П.Роденге жазған мәлімдемесінде былай дейді:

«...Өткен қыста Құлеке мен Құлсары батырлар өз ұлыстарымен Үй және Сібір шекара шебіне таяу жерлерде қыстаса да, жаз шыға Ресей әскерлері Қытаймен соғысады дегенді естіп, басқа малдарын бақташыларымен тастап, жылқысын алып Есілдің ішкі жағына өтіп кетті. Қазір Құлсары ауылы Есілдің жоғарғы ағысында, Звериноголовка (Бағлан) бекінісінен салт атпен 7 күндік жерде, ұсақ көлдердің маңында отыр. Борлық өзеніндегі Құлекеге дейін 9 күндік жер. Абылай сұлтан Жыланды тауының маңайында Атбасар өзенінің аңғарындағы Калутон деген жерде көшіп жүр». («Казахско-русские от ношения» - стр.632). Сол жылғы Қарашаның 19-ы күні: «Абылай султан ныне кочует на прежнем месте при речке Колчаклы, а Кульсары и Куляка батыры - около реки Ишима, во близости русских крепостей» - депті.

Қазақтардың Қытаймен жақындасып кетпеуі үшін Ресей үкіметі Абылай султан мен оның старшындарына, әсіресе ел ішінде беделі зор Құлсары батырға жақсы жағдай жасауға тырысқан, оны мына құжаттардан көруге болады: «Проектом командующего Сибирскими линиями генерал-майора Фон Веймарна от 22 сентября 1761 г. планировалось построить силами местных воинских команд для знатных старшин, в частности султану Аблаю и батыру Кульсаре дома, а для мелкого скота и лучших лошадей - крытые сараи». («Каз. - русские отношения» - стр. 631).

Жоба, әрине, қазақтарға жақсылық жасау үшін ғана жасалмаған Оның негізгі мақсаты қазақтарды Сібір шептерінің маңында отырықшы ретінде көз алдында ұстап, түбінде біржола бодан қылу. Сондықтан да бұл жоба 1762 ж. 14 мамырда Патша үкіметінің сенатында бекітілді. Өздері басқарып отырған аймақта қақтың беделді сұлтандары, билері, старшындарынан мықты тірек құру үшін Орынбор және Сібір губернияларының басшылары бұдан басқа да тәсілдер қолданған.

Сібір әскерлерінің командирі генерал-поручик И.Шпрингердің 1764 жылғы 16 қарашада үкіметтің шетелдік коллеги-

ясына жолдаған рапортында мынадай сөздер бар: «...в 1761-1764 г. султану Аблаю ежегодно только из крепости святого Петра отпускалось 212 пудов зерна, муки, хлеба, его брату Юлбарсу, батырам Құлсары и Куляке за это же время выдавалось по 100 пудов в год - (В. Я. Басик. Россия и казахские ханства в XVI-XVIII в.Е.А.1971 г. стр.205).

Ресей мұрағаттарында сақталған құжаттарда Құлсары батырдың есімі ең алғаш 1742 жылы аталады. Сол жылғы тамыздың 26-сы күні ол басқа да Орта жүз батырларымен бірге Ресей патшалығына адал қызмет етуге ант берген екен. Оның алдында 4 күн бұрын ғана Абылай сұлтан да ант берген болатын.

1773-1775 жылдардағы Пугачев көтерілісі тұсында біздің аймақтағы қазақ руларының бірі көтерілісшілердің үгітіне сліктесе, екіншілері патша әкімшілігінен күдер үзбей толқуға түскен. Сол кездегі құжаттарда Атығай руынан Байжігіт Тарханның, Байтоқа мырзаның (Жылғара Байтоқиннің әкесі), Құлсары батырдың есімдері аталады. Соған қарағанда, Құлсары батырдың туған жылы әзірге белгісіз болса да (кім біледі, бір кезде мұрағаттардан кездесіп калуы да мүмкін ғой), оның 30 жылдан астам уақыт бойы Абылайдың сенімді серігінің бірі болып, қазақ жерін қорғауға, ел тыныштығын сақтауға мол еңбек сіңіргенін байқауға болады. Орыс құжаттарында да оның ел ішінде өте беделді адам екені әлденеше рет айтылады. Сонымен қатар ол әрқашан Ресей мемлекетімен тату болыпты.

Ал, енді осы Құлсары батыр кім, қайдан шыққан?!

Тарихи деректерге сүйенсек, Орта жүздің ірі руларының бірі Атығайдың Құдайберді тармағынан екен. Құдайбердінің 6 баласы болыпты: Құлымбет, Жәмет, Ақмеліш, Андай, Ырсай, Есенгелді. Ырсайдың бір баласы Бөрі. Бөріден - Құлсары туған. Құлсары батырдың 7-ші ұрпағы Мағжан Қалиасқарұлының айтуынша Құлсарыда 6 ұл болған: Құлыбек, Тау, Бейсеу, Қалдаман, Орал, Мамай.

«Ел мен жер» атты кітаптың авторы Тортай Садуақасовтың айтуына қарағанда, «Құлсары батырдың қазіргі ұрпақтарының бірі Асқар Омаров (Орта жүз - Арғын - Атығай - Құдайберді - Ырсай - Құлсары батыр - ...Қилыбай - Омар - Жүсіп - Айсә-Асқар). (15-бет). Мұнда, өкінішке қарай, Құл-

сары батыр мен Асқардың 4-ші атасы Қилыбайдың арасында көп нүкте тұр, яғни бірнеше аталар аталмай қалған.

Әзірше, батырдың басқа ұрпақтары қайда, кімдер бар екені беймәлім.

Жоғарыда аталған «Казахско-русские отношения в XVI-XVIII в.в» атты кітапта: «Аблай султан кочевье свое имеет при горе Кокше от Петропавловской крепости в 250 верстах, а Кулсары батыр – против Петропавловской крепости в десяти верстах при речке Ишиме» (668 бет) - деген сөздер бар. Соған қарағанда Құлсары батыр қазіргі өзіміздің Қызылжар маңында тұрған. Аталған кітапта Құлсары батыр туралы мынадай да сөздер келтірілген: «Кулсары пользовался особенным уважением всех киргизцев и самого Аблая, киргизы считали его за святого- аулие» (671 бет).

Шынында да, Құлсары батыр батырлығымен қоса әулие кісі болған көрінеді. Қазіргі Есіл ауданындағы Бұлақ ауылының маңында Құлсары әулиенің зираты бар. Сол зиратқа 1958 жылы оның 6-шы ұрпағы Қалиасқар Рақымұлы белгі тас қойған екен. Осы күні сол әулиенің басына зиярат етуге, әулиеден медет алуға көп адамдар баратын көрінеді.

Әрине, Құлсары батыр - әулие туралы, оның ұрпақтары туралы мәліметтер әзірше өте аз. Мұндай даңқты жерлесіміз туралы көбірек білуге тырысуымыз керек.

Сондықтан да жоғарыда айтқанымыздай, оның жетінші ұрпағы Мағжан Рақымовтың ұлы бабасы туралы толығырақ білгісі келуі заңды. Бұл ақсақал қазір қаламыздың жанындағы Бескөл ауылында тұрады. Ол Құлсары батыр - әулие туралы білетіндерді, оның ұрпақтарын (мүмкін, ондайлар да бар шығар) өзіне хабарласуын сұрайды.

***Қайролла МҰҚАНОВ,
өлкетанушы, зейнеткер.***

БАТЫРДЫҢ ӨШПЕС БЕЙНЕСІ

Елімізді, жерімізді сыртқы жаулардан қорғаған, ішкі тыныштығымыздың сақшысы, жанашыры, ел басқарып, тайпалы халықтың көсемі болған батырлардың есімдерін бала кезімізден ақ сақалды аталардың әңгімелерінен тыңдап біліп, ойға тоқып өстік.

Солардың ішінде жиі айтылып, санамызға терең сіңген есімдер Құлеке батыр мен Құлсары әулие болушы еді. Бұл кісілер кім еді, қандай өнерлерімен атақты, халқына, еліне сіңірген еңбектері қандай болды деген сұрақтарға жауаптарды соңғы жылдары ғана баспасөз беттерінде жарияланған, жаңа белгілі болып жатқан тарихи деректерден, әдеби шығармалардан теріп оқып, білетін болдық.

Құлеке батыр туралы қолда бар деректер аз емес. Тарихи деректерге, құжаттарға сүйене отырып, бұл кісі қол бастаған қолбасы, елін жаудан қорғау үшін жанын аямаған ержүрек батыр, қоғам қайраткері, атақты Абылай ханның сенімді серігі, көмекшісі, өлгенше еліне қызмет еткен ұлы адам екенін біліп отырмыз.

Құлсары батыр туралы білетініміз азырақ болатын еді, Ғалым Қадырәліұлының «Батыр бабалар», Қайролла Мұқановтың «Абылайдың қос батыры - Құлеке мен Құлсары» атты мақалаларын жазушы Тортай Сәдуақасов жазған «Ел мен жер» кітабын оқып, басқа да жазба дүниеліктерді шолып, Құлсары бабамыз туралы көбірек біліп, толық бейнесін көз алдымызға елестете алатын жағдайға жеттік. Кітаптардан оқыған әңгімелерден, тыңдаған ертегілерден батыр деген бейнені ол ештеңеден қорықпайтын өжет, өлімге басын байлап, жауға қарсы тұратын, жекпе-жек айқастардан тайсалмайтын жаужүрек, жүздеген жаумен жалғыз айқасатын жауынгер, арамдығы, жауыздығы жоқ ақжарқын, жойқын күштің иесі деп түсінетін едік. Тереңірек ойлансақ, Құлеке мен Құлсары бабаларымызға қатысты жоғарыда айтылған түсініктемелерге қосатын ойымыз: батыр - нағыз қолбасшы, әскербасы.

Міне, осылай деп ұғынсақ, Құлсары, Құлеке батырлар Орта жүз өңірі ғана емес, бүкіл қазақ хандығына қандай салмақты, атақ-дәрежелі, беделді болғандығын түсінеміз. Сөзім

дәлелді болу үшін мына бір құжатты келтіре кетейін: «...біз Абылай сұлтанның әскеріміз, басшымыз Қожаберген. Бір мың түндікпен Ертісті жоғары бойлап көшіп барамыз. Бұл жерде екі күн тұрамыз да, Осморыж бекінісіне және одан әрі Құлсары батырдың әскеріне қосыламыз. Оның он мың әскері бар, Ертістің жоғарғы ағысында тұр» (Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты. I-қор, I-тізбе).

Осыншама әскер қазіргі қарулы күштердің армия деп аталатын құрамында болады. Бұл Құлсары батырдың аса ірі әскери қолбасшы екенінің айқын айғағы.

Құлсары мен Құлеке батырлар Абылай ханның сенімді елшілері болған. Абылай ханның тапсырмасын орындау үшін Ресей патшасының өкілдерімен жиі қатынаста болып, Ресей патшалығына бірнеше рет барып, елшілік міндеттерін жоғары дәрежеде атқарып жүрген. 1742 жылы 26 тамызда Орта жүз хандығының атынан Ресей патшалығына адал қызмет атқаруға ант беру рәсіміне қатысып, екеуі де құжаттарға қолдарын қойған. Құлсары батырдың Ресей мен Қазақ хандығының, Қытай мен Қазақ хандығының арасында атқарған елшілік қызметтері қолда бар құжаттардан белгілі болып отыр, оның бәрін қайталап айту артық іс болар.

Қазақстан Ресей мемлекеті шекарасына жақын жерде Петропавл қаласында Абылай ханның қызмет атқаратын тұрақты ордасы ретінде үй салу мәселесі туралы бірнеше рет Ресей патшалығымен келіссөз жасап, табысты келісімге қол жеткізген елшінің бірі де осы Құлсары батыр екені белгілі.

«Абылай ханның ақ үйі» атанған осы орданы қайтадан түзеп, ежелгі сән-сипатына келтіру үшін атқарылып жатқан іске өлкеміздің жұртшылығы үлкен қуанышта екенін де ерекше атағанымыз орынды.

Абылай ханның сенімді серіктері болған тарихи тұлғалар Құлсары мен Құлеке батырлар өз заманының атақты қайраткерлері болғаны туралы дәлелдер жеткілікті. Тарихи құжаттарда, Ресей патшалығының ұлықтары қол қойған хаттарда Құлсары батырды «старшина» деп атаған. Қазіргі ұғымда елімізді басқарып жүрген азаматтарымызды «елбасы», «ел ағасы» дейтін болсақ, бұл Құлсары батырға орыс патшалығы тарапынан берілген сондай атақ.

Тарихтан білетініміздей, талай мемлекет басшылары, әскери қолбасшылар, өз заманының «көріпкел», «жұлдыз

жорамалшы», ерекше қасиетті кісілерге барып, бастайтын істерінің сәтті-сәтсіздіктері қандай болатыны жайында бал аштырып жүргендерін білеміз. Ондай болжамдарға сенушілік Гитлерде, Наполеонда, Сталинде де болған. Қасында сенімді серігі, ақылшысы болып жүрген Құлсары әулиенің әлгіндей қасиеттерін Абылай хан да ретімен, жөнімен, ақылмен пайдаланып жүрген деп айта аламыз.

*Әулиені айтсаң, Құлсарыны айт,
Батырды айтсаң, Құлекені айт,*

- деп атақты Шал ақын бабамыз тектен-тек айтпаған

Топтама ойларды түйіндеп айтатын болсам, Құлсары батыр Абылай ханның шын мәнінде нағыз сенімді серігі; әскери ірі қолбасшы; батыр; ел ағасы -халқының ерекше сыйлы, қадірменді ұлы және сөзін халқына сыйлата білген төрешісі (биі), мемлекет әм қоғам қайраткері, қазақ хандығының атакты елшісі, ерекше құдіретті әулие, Алла тағала ерекше жаратқан адам.

Енді, осы Құлсары бабамыз қай жылдары ғұмыр кешкен деген жауабы жоқ сұраққа өзімнің сараптама ойымды айтайын. Құлеке батыр 1710 жылы туып, 1771 жылы қайтыс болған деген дерек бар. Құлеке батыр мен Құлсары батыр бір кезде қазақ хандығына қызмет атқарған, үзеңгілес достар. Екеуі де Атығай тайпасынан, Құлеке - Бәйімбет, Құлсары - Құдайберді әулетінен.

Абылай ханның 1781 жылы 69 жасында қайтыс болғандығы туралы сенімді деректер бар. Сонда Абылай хан 1711 жылы туған кісі.

1773-1775 жылдары Пугачев кетерілісі болған ғой. Қазақ халқының арасында да патшаға қарсы шыққан Пугачев бастаған үлкен күшке қосылу - қосылмау туралы толқулы ойлар болған. Сол кезде алда қандай жағдайлар болады деген ниетпен Құлсары батыр да өз әскерін дайын ұстап отырғаны белгілі.

1776 жылдан бастап, қолда бар жүйелі деректерде Құлсары батырдың аты аталмайды. 1777 жылдың басында тарихи құжаттарда Құлсары батырдың баласы старшина Құлыбектің қолы қойыла бастағанын көріп отырмыз. Құлыбек әкесі Құлсары батырдың жолын қуған, мемлекеттік қызметтерге ерте араласып, әсіресе, әкесінің Ресеймен жүргізген елшілік істеріне қолғабыс жасап жүрген, әкесінің ізін басар сенімді

серігі болған. 1777 жылғы тарихи құжаттарда аты шыққанына карағанда Құлыбектің мемлекет қайраткері дәрежесіне көтерілгенін байқаймыз. 1777 жылдан бастап мемлекеттік істерге қатыспай қоюына карағанда, Құлсары батыр бақи дүниеге кетіп қалған болар деп ойлауға әбден болады. Олай болмаса, Құлсары батыр тектен-тек мемлекеттік қызметін тастап, Абылай ханмен ажырасып кетуі мүмкін емес. Ендеше Құлсары батыр 1776 жылы қайтыс болған, деп түйіндеймін.

Ерте кезде тыңдаған шежіре білетін шешен қариялардан (халық ақыны Ахметжан Нұртазин де бар) Құлсары батыр Құлеке батырдан жас жағынан шамалы үлкен дегенді еститін едім. Сонда шамалы дегеніміз бір-екі жас болса, Құлсары батыр 1708 жылы туған болады. (Құлеке батыр 1710 жылы туған ғой).

Осындай дәлелді болжамымызды қорытсақ, Құлсары бабамыз 1776 жылы 68 жасында қайтыс болған. Мұндай қорытынды ойымыз ақиқатқа жақын екенін сеніммен айта аламыз.

Құлсары бабамыздың бақи дүниеде жатқан мекені - Есіл ауданының жеріндегі Жалғызтаудың батыс беткейінде, таудың сілемді жалғасы іспеттес көрнекі қыраттың үстінде, Бұлақ ауылының оңтүстік беткейінде, арасы жеті шақырымдай жер. Алыстан көзге түсетін Жалғызтаудың жалғас жоталарының бірін таңдап жерленуі де тегін емес. Құлсары бабамыз көзінің тірісінде айтқан өсиетімен, тапсыруымен осы еңселі жерге қойылған болар. Батырдың бейіті қыраттың құбыла жақ төрінде орналасқан. Басқа бейіттер бергі алдында жайғасқан. Көлемі шамалы бейіттің осылай орналасуынан Құлсары әулие бұл жерге ең бірінші жерленгенін байқаймыз. Бергі алдында томпайып-томпайып жатқан бейіттер кейін қайтқан кісілердің зираттары екені көрініп тұр. Бұл зират бұдан 230 жыл бұрын басталған.

Әулие, батыр Құлсары бабамыздың жетінші ұрпағы Мағжан Қалиасқарұлы Қызылжар қаласының іргесіндегі Бескөл ауылында тұрады. Қалиасқар қайтыс болған. Осы кісі 1958 жылы бабасының басына темірден қоршау қойып, көрнекті белгі тас орнатқан екен. Аталған зиратта ерекше көрнекті бейіт - Құлсары бабамыздың бейіті. Бейіттің аяқ жағында тас жақпарын жарып шыққан жалғыз қайың өсіп тұр. Басына орнатылған тас уақыт себептерімен өшіріле бастаған, араб емлесімен жазылған мынандай сөздер бар: «Аррахман иррахим.

Қудайберді руынан, елі Рсай тайпасынан, Құлсары Бөріұғлы.
Аллаһ тағаладан иман Рахман рахим, Әмин!»

Қазақ елінің, қазақ жерінің тарихында мәңгілік аты өлмей-
тін батыр бабаларымызды ұмытпай, ұлықтау үшін атқаратын
шаралар туралы ойланатын уақыт жетті, мүмкіндіктер де бар.
Сондай игілікті істерді атқару өзіміздің өлкеміздің бүгінгі ұр-
пағының парызы.

***Қоблан қажы ХАМЗАҰЛЫ,
зейнеткер***

МҰРАҒАТШЫ БОЛАТБЕК НӘСЕНОВ

зерттеулерінде Құлеке, Құлсары
батырлардың да дерегі бар

Республикамызға қаржыгер, мұрағатшы ретінде танымал алматылық Болатбек Нәсенов арнайы іссапармен қаламызға келіп, облыстық тарихи-өлкетану және Абылай хан мұражайларында болды. «Асыл мұра» орталығы шығармашылық тобының жұмысымен танысты.

Бірінші қатарда (ортада) Болатбек Нәсенов

Болатбек Нәсенұлы 1937 жылы бұрынғы Семей облысы Абыралы өңірінде дүниеге келген. 24 жыл Қазақ КСР Қаржы министрлігінде мемлекеттік кірістер мен шығыстар басқармасының бастығы, алқа мүшесі, тұңғыш құрылған салық басқармасы бастығының бірінші орынбасары, республикалық «Казсельхозтехника» бірлестігі бастығының орынбасары, «Кең дала» акционерлік қоғамының вице-президенті қызметтерін атқарған.

Осы сияқты лауазымды қызметтердің басында болған Болатбек Нәсенұлы зейнеткерлік демалысқа шыққаннан кейін мұрағатшылық жұмыспен түбегейлі айналысып келеді. Мұрағат қоймаларында шаң басып қалған құжаттарды ақтарып, Қазақстан тарихына байланысты біраз шындықты ғылыми айналымға түсірді. Азғана уақыт ішінде мұрағат құжаттары негізінде әрқайсысы 500-600 беттік 17 кітапты жарыққа шығарды.

Біз арнайы келген қонағымызды мұрағаттарда жұмыс істеу тәсілдерімен ой бөлісуге шақырдық.

- Құрметті Болатбек Нәсенұлы, Сіздің Қазақстан қалалары және Омбы қаласы мұрағаттарында еңбек етіп жүргеніңізді естіп те, көріп те жүрміз. Әсіресе, Омбы және Алматы қаласындағы Қазақстанның орталық мұрағаттарының құжаттарынан қолтаңбаңызды жиі кездестірдік, міне, бүгін өзіңізбен кездесудің сәті түсіп отыр. Өзіңіз айтқандай, мұрағатта жұмыс істеу «хоббиіңіз» екенін білеміз. Дәл сіздей шын беріліп істейтін мұрағатшыларды естімедік те, көрмедік десек, артық айтқандық болмас еді.

Сондықтан, мұрағаттарда жұмыс істеу тәжірибеңіз туралы оқырмандармен ой бөлісуді сураймыз.

- Мен де, әсіресе, Омбы мұрағатының Қазақстанның XIX ғасырдағы тарихына байланысты құжаттарынан сіздердің «қарап шықтым», «ксерокөшірмесін» алдым деп Қ.Мұқанов, С. Жұмабаев деп жазған қолтаңбаларыңызды оқығанмын (төменде Болатбек Нәсенұлының «архив» сөзінің «мұрағат» деп қазақша аударылуына іштей келісе бермейтінін ескеріп, өзінің айтуы бойынша «архив» деп жаздық).

Мен Алматының республикалық, Семей қалалық архивтерінде, Алматы, Семей ұлттық қауіпсіздік комитеттерінде, милицияның архивтерінде, Омбы облыстық архивінде 768 күн, 5 мыңнан артық сағат уақытымды қидым. Соның нәтижесінде төрт жылда 4 томдық алты кітабым «Абыралы - Сарыарқаның кіндігі» атымен жарық көрді. Архивтен кейін үйде күніне түнгі 12-2-ге дейін жұмыс істедім. Сөйтіп, 2 жылда 6 том 10 кітапты дайындадым. Кейбіреулер сенбеді: «Мүмкін емес», - деп. Аянбай еңбек етсең, әбден мүмкін. Ол үшін күніне 16-18 сағат еңбек ету қажет. Енді «Көпшілік ғалымдар неге архивтерге бармайды?» - деген сұрақтарға жауап берейін. Әрине, бұл толық жауап болмауы мүмкін. Өз байқағанымды айта кетейін

Бірінші. Архивтегі аса қажет істерді толық көшіріп алу мүмкін емес. Тек бір іске (егер аса құнды болса, 500-300 беттік істер болса), ондағы керекті беттерді көшіріп алуға бір немесе екі ай уақыт кетеді. Сіз бір жылда 800-1000 іспен танысуыңыз мүмкін. Олардың көпшілігін көшіруге өмір жетпейді. Сондықтан, әр папкадағы қажет беттердің көпшілігінің ксеро немесе фотокөшірмесін алу керек. Ол көп қаржыны талап етеді. Мысалы, Алматыда архивте ксерокөшірме, фото зертхана жоқ. Көршілес мекемелердегі (сол корпуста) ксерокөшірме әр бетке 80 теңге алады. Бұл да аз ақша емес. Омбыда бір фото 80 рубль (орта бағасы), бір фотокөшірме 50 рубльден 100 рубльге дейін бағаланады. Мен 500 фотокөшірмеге 1000 доллар жұмсадым. 2, 5 айдың ішінде пәтер жалдауға, күнделікті тіршілікке тағы да 600 доллар шығындадым. Ақша жоғарыда аталған кітаптарымның арқасында келді. Қаржы туралы толық баяндау себебім мақтан үшін емес, ғалымдар, аспирант, студенттер білсін деп отырмын. Әркімнен дәл осындай қаржы табыла бермейді. Сол себепті тарихқа қажет құжаттар архивтен әлі шыға алмай жатыр. Институттар ғалымдарға қаржы бөлмейді. Мемлекеттік бюджет қаржы бермейді. Егер Үкімет басшысы мұны түсініп, осы салаға қаржы аямаса, біздің ғалымдар талай ғажап сырларды ашар еді.

Екінші. Архивтегі істердің тым ескілігін, көлемінің (салмағының) үлкенділігін ескеріп, шыдамдылықпен қарап шығуға үлкен жігер, қайрат керек. Омбының архивінде 200-300 жыл жатқан 500-700 беттен 3000 бетке дейінгі істерді қарап шығу өте ауыр жұмыс. Бұл істердің кейбіреулерін 2-3 адам ғана жай қарап шыққан. Толық, терең үңіліп, шын көңілін беріп қарауға папканың өте ескілігі, іші толған тышқанның құмалағы бөгет жасаған болуы керек. Мен Омбыда салмағы 4-7 килограмдық 2000-3000 беттік істерге кездестім. Оларды 3-4 күн қарап, бірнеше беттерін көшірдім. Одан кейін екінші күні қолым, бетім, көзім қышыды. Ол істердің ескілігінен беттердің ішінде тышқанның құмалақтары болғандығынан, бұрын ешкім қарамағандығынан болар. Менен бұрын істерді қараған 5-6 адам тышқанның құмалақтарынан сескенген болуы керек. Бәрі де «Просмотр» деп қолдарын қойып, тезірек істі орнына жіберген. Ал ол істерде Абылай ханға, оның серіктеріне байланысты аса құнды құжаттар бар екен. Міне, ғалымдар осындай істерді қарамайды. Мен қараған істер-

мен танысқан ірі ғалымдардан (165істен) 8 істе Марғұлан аға 1959 жылы шілде, тамыз, қыркүйек айларында машинка көшірмесін алыпты. Академик Зиманов аға 1964 жылы ақпан, наурыз айларында, 1994 жылы 6 істі қарап, фотокөшірмесін алыпты, ал Сапаралиев 30 шілдеден 11 тамыз аралығында 10 шақты істі қарап, «Просмотр» деп аяқтаған. Ғылым докторы марқұм Қасымбаев Кенесарыға байланысты 3 істі (мен 50-ден астам іс қарадым Б. Н.) 1996 жылы тамыз айында қарапты, ал Әуезов Мұрат 1964 жылы Құнанбайдың ісіне байланысты 2 папкадан керегін алған, жазушы Исабаев ағамыз 1977 жылы 10 шақты папкалармен танысыпты (Абылай хан, Кенесары емес). Бекмаханова 1965 жылы аспирант кезінде қараған екі іс кездесті. Көпшілігінде «Просмотр» деп жазыпты. Бұдан басқа қазақстандық ғалымдар кездеспеді.

Үшінші. 1758 жылдан 1820 жылдар аралығындағы істердің жазуларын оқу өте қиын, ескі славян әрпімен жазылған, әсіресе, Абылай ханға және оның серіктеріне байланысты 20-ға тарта істермен танысқанымда 3-4 күн оқи алмадым. Ескі славян әрпін үйренуге тура келді. Біраз уақытым кетті. Кейіннен бір сағатта екі бетін ғана көшіре алдым. Міне, сол себепті көпшілік беттерінен фотокөшірме алдым. Үйге келген соң, еркін отырып аудару мүмкіндігі туды.

Мұны айтып отырғаным - көптеген ғалымдар уақыттың аздығынан қарыптарды оқи алмағандығынан істерге «Просмотр» деп белгі соғыпты. Сондықтан архивтегі жазуларды студенттерге, аспиранттарға, ғалымдарға үйрету қажет деп есептеймін.

Архивтегі істерді толық қамтығыңыз келсе, онда уақытпен санаспаңыз. Мысалы, Абылай хан және оның серіктері, Кенесары, тағы басқа да тарихи тұлғалардың істерін қарап, көшіріп алу үшін ең аз дегенде 3-4 жыл отыру керек {бір күн, бір сағат босатпай, толық жұмыс күндерін пайдаланғанда}. Ал егер бір жылда екі-үш ай ғана уақыт бөлсеңіз, онда ондаған жылдар қажет.

Міне, архивтің осындай гажайып жағдайлары бар. Архивте бар жан-тәніңмен беріліп еңбек ету керек. Қажет деген беттерді көшіріп отырғанда сол хатта жазылған оқиғалардың ішіне сүңгіп кіріп кеткендей, сол уақиғамен біте қайнасқандай бар жаныңды салу қажет. Түскі тамақты ұмытып, таңертеңгі 9.30-дан кешкі 16.45-ке дейін оқу залынан шықпай ең-

бек еттім (Омбыда). Мен темекі тартпаймын, демалуға да шықпаймын. Бір сөзбен айтқанда, бір минут уақытымды бос жібермей пайдаландым.

Соның өзінде Абылай ханның істерінің 20 пайызына таяуын ғана көшірдім. Ал Кенесары туралы 40 пайызын көшірдім.

Жуырда Москва қаласының Ресей Қорғаныс министрлігінің архивінде жұмыс істеп оралдым. Архивтен Абылай ханға және оның сенімді серіктері, Орта жүз старшындары Құлеке мен Құлсары туралы бір кітапқа жүк боларлық құжаттардың көшірмесін алдым. Қазір соны жазу үстіндемін. Құдай қаласа, көп кешікпей бұл кітабымыз да шығып қалар.

- Әңгімеңізге рахмет. Сізге шығармашылық табыс тілей отыра «Асыл мұра» орталығына жоғарыда аталған 17 кітап топтамасын сыйлағаныңыз үшін ризалығымызды білдіреміз.

Жоғарыда өзі айтқандай, 2002 жылы «Абыралы - Сарыарқаның кіндігі» атты төрт томдық көлемді еңбегі жарық көрді. Кітап негізінен мұрағат деректеріне сүйене отырып жазылған. Қазақ елінің XIX ғасырдағы ғылыми айналымға түспеген тарихи оқиғалар кітапта жиі кездеседі. Бұрын ешбір жерде жарияланбаған Құнанбай, Абай, Шәкәрім туралы қызықты деректер де жазылған

Патша өкіметінің отарлау саясатынан туындаған Қазақстанның әр жерінде болған көтерілістер, солардың бірі Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс, XX ғасырдың 30 жылдарының басында қазақ халқының жаппай аштыққа душар болуы, байларды жаппай кәмпескелеу науқаны, осыған байланысты республиканың жер-жерлерінде Кеңес өкіметінің озбырлық саясатына қарсы болған шаруалар көтерілісі жайлы көптеген соны материалдармен оқушылар осы кітап арқылы таныса алады.

Абыралы өлкесінен шыққан ірі танымал тұлғалар жайлы да жазылған.

Жоғарыда аталған 17 кітаптың әрқайсысы 600 беттік. Екі кітап «Абылай хан» деп аталып, Абылай хан туралы құжаттар жазылған. Автор Омбы мұрағатындағы Абылай ханға байланысты 19 істің 1500 бетін көшіріп, 500 беттің фотокөшір-

месін алып, екі кітапқа енгізген. Кітаптағы Абылай ханға байланысты көп құжаттар бұдан бұрын ғылыми айналымға түспеген тың деректер. Абылай ханның патша ұлықтарымен жазысқан хаттарына көп орын берілген. Көп құжаттар біздің атақты жерлестеріміз Құлеке мен Құлсары батырлар жайында жазылған.

Кітаптың тағы бір құндылығы - оған енген мұрағат құжаттары үш түрде берілген. Біріншісі - құжаттың ескі славян немесе араб әрпімен жазылған мұрағат ісіндегі түпнұсқаның ксеро не фотокошірмесі. Екіншісі - құжаттың орыс тіліндегі аудармасы. Үшіншісі, орыс тілінен қазақ тіліне аудармасы берілген. Бұл, бір жағынан, қазақ және орыс оқырмандары үшін дұрыс болса, екінші жағынан, жазылған құжаттың қателігіне күмәндана алмайсың.

Болатбек Нәсеновтің бұл мұрағаттық еңбектері өлкетанушылар үшін, әсіресе, Абылай хан мұрағаты қызметкерлері үшін аса пайдалы еңбек.

Социал ЖҰМАБАЕВ

БАТЫР БАБАЛАР

Есімдері аңызға айналған, ауыз әдебиетінде жыраулардың жыры болып қалған, тарих жолында өшірілмейтін із қалдырған атақты батыр бабаларымыз баршылық. Оларды білуге деген құштарлық күннен-күнге артып келеді. Олар кімдер еді, қандай ерлік жасады, қайда жерленді деген сұрақтар езінен-өзі туындауы сөзсіз. Оған тиянақты жауап беру үшін тарихтың жай-жапсарын қозғап, шамамыз келгенше тереңірек үңілуге тура келеді.

Қазақ арасынан батырлардың көптеп шығуы екі ғасырға созылған жоңғарлардың жойқын соғысына жаппай қарсы тұрудың нәтижесі, әрине. Тарихшылар мұны «Отан соғысы» деп атайды. Елді, жерді сақтау жолындағы қанды шайқаста қылышы мен найзасын алып, сауытын киіп әр азамат атқа мінді, жан аямай соғысты. Ерлер ер атанды, батыр болып тарихта қалды. Солардың ішінде өз өңірімізден шыққан атақты батыр бабаларымыз: Жолдыбай, Жантелі, Меңдеке, Мандай, Нарбота, Тілеке, Сарыбай, Қара Ерсайын, Сырымбет, Құдайберді, Бекболат (оның ұлы Елшібай), Бөкенбай, Ермек, Өрмек, Манабай әр жерде аталып кетеді. Ал Азат, Шортай, Тышқан деген батырлар еш жерде жазылмаған, айтылмаған, бірақ ел аузында берік сақталған. Шал ақын ауданында Шортай, Тышқан деген ауылдар болған, ал Көкшетау темір жолының бойында Азат стансасы осы күнге дейін бар. Оған қоса Сарыбай мен Сырымбет деген елді мекендер де сақталған, бірақ ол екеуі біздің жердің батырларымен аталған ба, жоқ па, ол жағы әлі белгісіз. Жалпы айтқанда, аталған батырларымызды анықтау, табу тарихшылардың, өлкетанушылардың міндетіне жүктеледі.

Ал біз Абылай сұлтанның Орта жүздегі сенімді серіктері, Атығай мен Қарауыл, Керей мен Уақ руларынан шыққан атақты батырлар: Құлсары, Құлеке, Баян, Жәпек, Қанай, Андықожа жөнінде біраз тарихи деректер табылғанына қуаныштымыз. Соларға толығырақ тоқталайық.

Атақты аталарымыздың, белгілі бабаларымыздың біразының мәйіттері Түркістандағы қасиетті Қожа Ахмет Иассауи кесенесінде жерленген. Қасық қаны қалғанша елін, жерін сыртқы жаулардан қорғаған батыр да, әділ билігін жүргізген белгілі би, пері де, байлығы мол байлар да, салмақты сұл-

тандар да, қысқаша айтқанда, елдің бетке ұстар беделді басшылары өзінің ақтық демі таусыларда сүйегін осы қасиетті кесенеге апарып қояды өсиет, аманат етеді екен. Әрине, ол өсиеттердің бәрі орындала бермейтіндігі шындық. Дегенмен аталған кесененің маңынан 121 адамның зиратының құлпытастары табылған. Солардың ішінде біздің де батыр бабаларымыз табылып отыр. Олар: 1) Құлке батыр Тәңірбердіұлы, атақты Шал ақынның әкесі, руы Атығай. 1760 жылдары қайтыс болған 2) Қанай батыр (би) руы Қарауыл XVIII ғасырдың аяғында өлген. 3) Аңдықана батыр, руы Қойлы Атығай, 1672-1752 жылдары өмір сүрген. Бұл топырақта қазақ жұртының талай көрнекті ұлдары жатыр. Олардың көпшілігі төре тұқымдары - хандар. Сақталған құлпытастар әзірше аз. Егер археологиялық қазба жұмыстары тиянақты жүргізілсе, бұл санның әрі қарай өсуі әбден мүмкін. Мүмкін, басқа да әйгілі ата-бабаларымыз осы қасиетті жерде жатқан шығар? Әзірше Түркістаннан жерлес үш батырдың ғана зираты табылып отыр. («Қасиетті мекендегі қала», 2000, 89-92 б.).

Абылайдың Аңырақайдағы ерлігін бірнеше рет қайталаған, оның сенімді серігі, сүйікті батыры болған Баянды ел аңызға айналдырды. Орта жүзді жоңғарлардан азат етуге қатысқан ержүрек батыр, Шоқанның айтуы бойынша, 100 адаммен Қытай әскерін Түркістаннан қуып шыққан. Батыр Баян тарихи деректерде, әдеби шығармаларда орнықты орын алған атақты тұлға болып саналады. Соңғы кездері батырдың есімін мәңгі есте қалдыру жөніндегі игі істер де басталып кетті. Батыр Баян 1705 жылы туып, 1759 жылдары жорық кезінде қазаға ұшырап, қайтыс болады. Денесі Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданындағы Шелек ауылының зиратында жерленген деген болжам бар.

Құлке батырдың ұлы Шал ақын бабамыз өзінің бірнеше өлеңдерінде жеті-сегіз жерлес батырларымыздың аттарын атап кетеді.

*Абылайдың тұсында құтпан болған,
Сөйлейін Баян, Қанай, Жолдыбайдан.*

*Құдай жақсы жаратқан Нүрекiнi айт,
Елде жақсы бар болса, бiр-екiнi айт.*

*Атығайда төрт қасқа батыр өткен
Жантелі, Жәпек, Құлеке, Тілекені айт.*

*Әулиені айтсаң, Құлсарыны айт,
Батырды айтсаң, Құлекені айт.*

Жәпек батыр мұрағаттарда сақталған құжаттардың әр жерінде кездесіп қалады, «Қазақстан тарихында» да жазылыпты. XVIII ғасырдың қыркыншы жылдары Галден-Церен (Жоңғардың ханы) Абылайды қолға түсіреді. Бұл жерде екі пікір бар: бірі - Абылай ұйықтап жатқанда қолға түскен, екіншісі - Абылай аң аулап жүргенде ұсталады. Қалай болса да Абылайды қолға түсіреді. Жоңғар ханының мақсаты - Абылаймен жекпе-жекте өлген Шарыш батырдың өшін, Абылайдың басын алу. Абылай дегенмен осыдан құтылып кетеді. Осы кезде Жәпек батыр да Абылаймен бірге болып қолға түседі, бірге құтылып шығады. («Қазақстан тарихы», 3 том, 71 бет).

1742 жылы Әбілқайыр ханның тұсында үш жүздің батыр, билері, ел басшылары Елизавета патшайымға ант беру рәсіміне қатысады. Ант беру қағазы (грамотасы) Орынбордан келеді, соған қатысушылардың әрқайсысы қолдарын қойып, мөрлерін (таңбаларын) басады. Ол қағаз қайтадан Орынборға жеткізіліп, арнаулы комиссияға тапсырылады. Бұл құжаттарды толтыру, түсіндіру, қол қойдыру, тапсыру хан кеңесшісі мен татар тілмаштарының жұмысы. Сол ант беру науқанына Ұлы жүзден - 4 адам, Орта жүзден - 140 адам, Кіші жүзден - 34 адам қатысып, қол қойған. Орта жүздің ішінде біздің өлкеден қатысқан бай-сұлтандар, билер және Сырымбет, Назар, Шағырай, Баян, Олжабай, Құлсары, Бәйімбет, Барғана, Манабай, Құлеке сияқты батырлар болған.

Құлсары батыр, Құлеке батыр жөнінде ауыз толтырып айтар әңгіме баршылық. Себебі мұрағаттарда ол екеуі жөніндегі деректер мол сақталған. Әсіресе, 1740 жылдардан былайғы уақытта екеуі өмірінің соңына дейін бірге жүрген және үнемі Абылайдың қасында болған, әрі ақылшысы. әрі елшілік қызметтерін атқарған. Жоңғар шапқыншыларының беті қайтқаннан кейін (әлі де қауіп басылған жоқ еді) қазақ елі екі алпауыттың - Ресей мен Қытайдың арасында қалды. Екеуі де елімізді бодандыққа алуды армандады, таласты. Абылай сұл-

тан екеуімен де келіссөз жүргізді, алды-артын байқады, бірақ өзі барып оларға бас имеді, қатыспады, тек елшілері арқылы ғана немесе хатпен ғана хабарласқан.

Құлсары (би, әулие, батыр деп әр жерде әр түрлі жазылады) жасы жағынан Құлекеден үлкен. Деректерге қарағанда Құлсары орыстармен жақсы қарым-қатынаста болған көрінеді. Дау-жанжал, келіспеушілік жағдайын екі арада үйлестіруші-дәнекер осы іскер Құлсары болған. Ал Құлекені Абылай сұлтан үнемі ұрыс-керіс болған жерлерге, жылқы ұрлағандарды іздестіруге, жер дауына т.б. жұмсайды екен. Құлсары мен Құлекенің сөздері көбіне бір жерден шығып отырған. Ол екеуі Абылай сұлтанның Қытаймен астыртын байланыс жасап жүргенін сезбеген, бірақ олар Қытаймен ымыраға келуге мүлде қарсы болған, оны үнемі ашық айтқан. Көпшілік жағдайда Абылай сұлтан Құлсары мен Құлекенің пікірлерімен үнемі санасып отырған көрінеді. («Каз.-рус. отношения...», 602-603 б.).

Бір құжатта жазылғанындай, қырқыншы жылдардың басында Құлсары мен Құлекені Орынбор губерниясының тапсырысы бойынша Троицк әскери бекінісінің басшылары шақырады. Әңгіменің басы жоңғарлар мен Абылай сұлтан арасында қақтығыс болуы мүмкін бе? - деген сауалдың төңірегінде өтеді. Сондағы Құлсары мен Құлеке батырлардың берген жауабы: «Жоңғарлар бұдан былай тиісе қоймас. Алда-жалда тиісе қалса, қазақтардың оған тойтарыс бере алатындай шамасы бар. Елін, жерін бұдан әрі де қорғай алады». Бұл пікірлерде негіз де жоқ емес. Ресей мен Қазақ хандығы шартқа отырып, ант берісті. Қазақтардың сүйенері де, қорғаушысы да мықты. Екінші келісілген мәселе: егер сырттан қазақтарға біреу шабуыл жасаса, соғыса қалса, онда олардың балалары мен әйелдері әскери бекіністерге паналайтын болады. Бұған да екі жақ қарсылық білдірмеді, келісті. Одан соңғы талқыланған мәселе жер және оны пайдалану жайында болған. Әр рудың өзіне тиісті жері бар. Олардың арасында талас-тартыс, бірін-бірі ығыстыру жиі кездесіп тұрады. Бірақ екі батырдың көтеріп отырған мәселесі ішкі қайшылық емес, әскери бекіністер арасындағы сызықтар маңы, шекара жиектері, өзендер қойнаулары, т.б. жерлерді қазақтардың әр түрлі мақсаттарда пайдалануы жайында болған. Қойылған мәселелер бірден шешілмегенімен, кейінгі кезде шешімін табар

деген үмітпен оралады батырлар бұл жолы. («Абылай хан», 1980, 81-826).

Орыс бекіністерін басқарып отырған әскербасылар, губерния адамдары Орта жүздің елшілерін жақсы қарсы алып отырса да, Абылай сұлтанның келіссөзге тікелей араласпауы, шақырғанға келмеуі алаңдатады, олардың аз да болса күдігін туғызады. Орта жүз қазақтары (басқа елдер сияқты) жаз жайлауда, қыс қыстауда көшіп-қонып жүрген. Жоңғарлар қырғыны басылса да, шауып, атып-тартып әкету, малды айдап әкету, ұрлық, зорлық-зомбылық басылмайды. Оған қырғыздар да, башқұрттар да, шекарадағы орыстар да кінәлі. Абылай сұлтан шекара басшыларына осындай келеңсіз жайттарды хабарлап, талай шағымданған болатын. Осы дауларды шешу үшін Құлеке батырды кезінде жіберіп отырған. Ол талай істі тындырып, шамасынша малды қайтарып алып отырған.

Абылайдың келесі хаттарында шекарада Есіл мен Ертіс қойнауларында мал жайылымдарын пайдалану үшін рұқсат сұрап, егін егу, балық аулау, т.б. шаруамен айналысу жөнінде көмек беруді сұрайды, яғни құрал-сайман мен басқа жабдықтар жіберуді өтінеді. Ол үшін ауыл шаруашылығын жақсы білетін 10 адамды жіберуді сұрайды. Олар жергілікті халықты кәсіпкерлікке үйретуі қажет. Қазақ жерінде беделі үстем болып тұрған Абылайды шеттетпеу үшін оның хаттарына дұрыс жауап беріп, оған дүркін-дүркін генерал губернатордан құттықтау хаттар мен сыйлықтар келіп тұрған. Мұндай сыйлықтардан Құлсары мен Құлеке де құр қалмапты. Бірде Абылай сұлтан Ресей орденімен марапатталады, бірақ оны Орынборға барып алудан бас тартады. («Каз.-рус. отношения...», 659-663 б.).

Бір жылы Орта жүзде құрғақшылық болып, малдардың қырылып қалу қаупі туады. Осыған орай Абылай сұлтан орыстардан тағы көмек сұрайды. Онысы малдарды аман сақтап қалу үшін қысқа жемшөп дайындау, өзен мен көлдердің жиегіне малдарды оттату, шекарадан әрлі-берлі еркін өткізу, қажет болса арғы бетте қыстап та қалу еді. Егер бұған орыс бекініс-бекеттері көнбесе, онда үлкен қақтығыстарға дейін баратындығын да ескертеді. Абылай сұлтан, Құлеке батыр орыс әскери бекініс басшыларымен келіссөз жүргізіп, бір ымыраға келіп, мәселе оңынан шешіліп отырған. Нәтижесінде Құлсары батырдың алты мың жылқысы мен отызға тар-

та жылқышысы әулие Петр бекінісінен әрлі-берлі тоқтаусыз өтетін болады. Қыстауларда үй салғызу (Құлсарының ұсынысы) мәселесі де шешіледі, бірақ ол үйлер орыс бекіністері аралығындағы сызықтарға жақын салынатын болсын деген талап қойылады. Сөйтіп, шекара маңындағы қазақтардың тұрақты қонысы салына бастайды. Ресей патшалығы қазақтарға қамқорлығының куәсі ретінде бос жатқан жерлерді пайдалану, жайылымды кеңейту, тұрақты үйлер, мал қораларын салу жөнінде шешім қабылдайды. Қыста қысылмай тұру үшін мал-жанға баспана керек деп алғаш айтқан Құлсары болатын өзінің қартайған шағында. («Каз.-рус. отношения...», 602-626 б.).

Ертіс бекінісінің басшылары Абылайға, Құлсарыға, Құлекке үлкен сенім білдіреді. Шекарада жоғалған жылқыларды іздестіру, шекаралық қақтығыстарды реттеу, халықтың арасындағы келіспеушілікті болдырмау осы үшеуіне тапсырылады. Өйткені бұл үшеуінің атағы зор. Нәтижесінде Ертіс өзенінің жоғары бөлігін ортажүздіктер кең пайдаланды. Сол сенімнің арқасында Құлсары мен Құлеке әрқайсысы әр кез 100 рубль көлемінде ақшадай сыйлық, құнды заттар алып тұрған. Ал Абылайға берілген сыйлықтар ерекше: 300 рубль және өте бағалы қымбат заттар мен бидай өнімдері оған Ресейден келіп тұрған.

Абылай сұлтанның тұрақты қонысы қазіргі Көкшетау қаласының аймағы, Құлеке батырдың жері Иман-Борлық пен Аютас аралығы, Құлсары батырдың орналасқан жері шекара бекетіне жақын бүгінгі Қызылжар маңы болыпты.

Әңгімеміздің басында Құлеке, Аңдықожа, Қанай, Баян батырлардың мәйіті қайда жатқанын айтып кеттік. Ал Құлсары батыр жөнінде тағы не айтуға болады? Құлсары тарихта болған адам. Ол жөнінде Ресей мұрағаттарында сақталған дүниеліктер көп. Кей жерлерде оны батыр, кейде елші, тіпті әулие деген де жазылыпты. Орыстар оны және Құлеке батырды старшындар деп атаған көрінеді. Құлсары мен Құлеке арғы аталары бір туыс адамдар және түрлі жорықтарда, елшілікте бірге жүрген адамдар. Қытайлықтарды (тілі, діні, ниғылы бөлек деп) жек көрген, орыстармен әрқашан тіл табысып, үнемі ымыраға келіп отырған адамдар. Он сегізінші ғасырдың алпысыншы жылдарында Құлсары қартайды. Өзінің Құлыбек деген үлкен ұлына орыстармен жақын бол,

қазақтар үшін бұл пайдалы, - деп әсиет айтып кеткен (Омбы мемл мұрағаты, I қор, I тізбе).

Құлсары әулие қайда жерленген? Облысымыздың Есіл ауданындағы Бұлақ ауылы мен Жалғызтаудың арасындағы бір биік дөңнің басында батырдың зираты жатыр. Соны көзбен көру үшін «Асыл мұра» орталығының мүшелері Қайролла Мұқанов, Социал Жұмабаев, мен және Мағжан Қалиасқарұлы (батыр-әулиенің ұрпағы) төртеуіміз әдейі іздеп бардық. Биік дөң дегеніміз тауға ұқсаған биік қырат екен. Осы қыраттың басына шығып, төңірекке көз жүгірттік. Ал табанымыздың астында жермен-жексен болып кеткен ондаған адамдардың зираты жатыр. Әрине, бұдан екі жарым ғасыр бұрын жерленген батыр-әулиенің зиратын бірден таптық. Өйткені осыдан отыз жыл бұрын Қалиасқар бабам өзінің көзі тірісінде әулие атасының басына құлпытас орнатып, зиратын қоршатыпты, ас беріпті.

Осы төңіректің адамдары әулиенің басына барып, бата жасап, Құран оқытып, кейбірі басына түнеп те қайтады екен. Біз де білгенімізді оқып, қолымызды жайдық, зиратты фотосуретке түсірдік.

Құлеке нағыз ержүрек батыр, батыл адам болса, Құлсарының батырлығынан ақылдылығы асқан әулие адам екеніне көзіміз жетті. Сөз соңында айтарым: осындай батыр, әулие бабаларымызды еске алып, олардың есімдерін мәңгі есте сақтау жөнінде қолдан келген игі істерді атқару біздердің еншімізге тиіп отыр. Оған жол ашылды, еліміздің мүмкіндігі де бар, сенім де мол.

Ғалым ҚАДІРӘЛИН

АЙБЫНДЫ БАТЫР, АҚЫЛМАН ЕЛ АҒАСЫ

Облыстық мемлекеттік мұрағатта Құлсары батыр, сондай-ақ қазақтың XVIII ғасырда ғұмыр кешкен басқа да тарихи тұлғалары туралы толыққанды құжаттар жоқ. Дегенмен де, Абылай ханның Қазақстанның солтүстігінде болуы және оған арнап Қызылжарда үй салуының тарихи айғақтарын деректермен дәлелдеуді қолға алған кезде облыстық мұрағаттар мен құжаттамалар басқармасы мен мемлекеттік мұрағаттың қызметкерлері Ресей Федерациясының Мәскеу, Омбы, Орынбор қалаларының мұрағаттарынан деректі материалдарды іздестіру жұмыстарымен айналысты.

Сұратып алынған құжаттар, сондай-ақ, әсіресе, Қазақстанның тәуелсіздік алған кезеңінде жарияланған ғылыми еңбектер біздің әйгілі жерлесіміз жайында мағлұмат береді.

Құлсары батыр (1708-1776)- Абылай ханның серіктерінің бірі, мемлекет және қоғам қайраткері.

Ол Қазақстанның солтүстігінде туып, осы өңірде жерленген. Құлсары батыр - Атығай руының Құдайберді атасынан тарайтын, өз кезінде аталастары арасында зор бедел иеленген адам.

Оның бүкіл ғұмырнамасы Абылай ханмен тығыз байланысты. Ол өмір бойы Абылайдың сенімді серігі, кеңесшісі ретінде орыс үкіметімен қарым-қатынастарда ханның тапсырмаларын орындап келген. XVII ғасырдағы құжаттарда Құлсары есімі ықпалды старшын және мемлекет қайраткері ретінде аталады.

Құлсары шекаралас мемлекеттермен арадағы тату көршілік қарым-қатынастарды барынша жақсартқан. Осы ретте оның есімі алдымен 1739 жылғы құжаттарда ұшырасады. Ол сол жылы Әбілмәмбеттің ақ киізге отырып, хан сайлану салтанатына қатысқан. 1742 жылдың тамыз айының басында Құлсары Орынбор қаласында Орта жүздің бір топ сұлтандары, батырлары және билерімен бірге орыс патшасына адалдығы жөнінде ант берді. Онда: «Осыдан кейін Орынбор генерал- поручигі И.И. Неплюев мырзаның құзырында болып, мен және менімен бірге Абылай сұлтан, біз білетін түрлі жағдайлар туралы Ресей жағының басшыларына жеткізіп тұруға Орынбор қаласында ант бердік. Осыдан соң ақырында

маған қызметіме орай менің старшын болып жазылғандығым туралы хаттама берілді» деп жазылған.

Бұдан кейінгі жылдары Құлсары Құлеке (1710-1771) батырмен бірге Абылай сұлтанның елшілері ретінде мемлекеттер арасындағы мәселелерді шешу үшін Ресей қалаларына неше дүркін барып тұрған. Абылай сонымен бірге осы көмекшілерін шекара әкімдерімен өзінің және Орта жүздің Атығай руының атынан келіссөздер жүргізуге жолдап отырған.

Елдің шығыс өңірінде бұдан әлдеқайда күрделі жағдай қалыптасқан еді. 1756 жылы қатайлардың тарапынан олардың жоңғарларды түбегейлі жойып жібергеннен кейін айрықша күшті қауіп төне бастады. Осылайша Қытайдың қисапсыз әскері қазақ даласына басып кіруге оқталды. Көптеген сұлтандар мен қазақ руларының старшындары өз ұлыстарымен солтүстік беткейге көшіп кетсе, Абылай бастаған Қожаберген. Құлсары. Құлеке батырлар жасақ құрып, жаудың шабуылына тойтарыс беру қамына кірісті. Тынымсыз, шаршап-шалдығуды білмейтін Құлсары ел жасағын құрушылардың басында аз ғана уақыттың ішінде алты мың жауынгер тоғысқан қол бас құрады.

Сөйтіп, көреген де сұңғыла саясаткер Құлсары батыр отыз жылдан аса уақыт бойы Қазақ хандығын нығайту, оның сыртқы және ішкі саясатын қалыптастыру ісіне белсене қатысып келді.

Ол сондай-ақ қазақ руларының арасында бірлік пен бейбітшілік орнатуға бар жанын салып, өзінің беделімен және шешендік өнерімен ауыз-біршілікке жетісіп, қантөгістерге жол бермеді.

Құлсарының тұрақты қоныс тепкен жері Қазақстанның солтүстік өңірі болды. Оның біздің жерлесіміз екендігін мына құжат айғақтайды.

«Абылай сұлтан Петропавл бекінісінен 250 шақырым жерде Көкшетау маңын жайласа, Құлсары батыр Есіл өзенінің бойымен Петропавл бекінісінен он шақырым жерде қоныстанған».

Осыдан Құлсарының жайлауы қазіргі Петропавл қаласының маңында болғанын аңғарамыз. Құлсарының қонысы айтарлықтай аумақты алып жатты.

«Старшын Құлсары мен Құлекенің қазіргі отырған қоныстары Есіл өзенінің сыртында, Ресей мекендерінен онша-

шықты қашық емес жерде. Мәселен, салт жүргенде он күннен аспайды. Қырғыздар өз ұлыстарымен Тобылдың бойында биыл қыстап шықпақ ойлары бар».

Орыс әкімдері қазақтардың алыс көшіп кетпеуі үшін шаралар қолданып, сонымен бірге қазақ-цин қарым-қатынастарының анық деректерін біліп отыруға тырысты. Осы ретте Абылайды үнемі көз алдарында ұстап, оның цин жағына шығып кетпеуі үшін қолдан келгеннің бәрін жасады. Осы мақсатпен олар Абылайға және оның серіктеріне, әсіресе, старшындар Құлсары мен Құлекеге бағалы сыйлықтар беріп тұрды.

Қазақ ақсүйектерінің жекелеген өкілдері жылдық жалақы алып отырды. 1759 жылдан бастап Абылай жылына 300 сом алып отырса, Құлсарыға 100 сом тағайындалды. Кейін 1764 жылдан бастап қазақ ақсүйектеріне жылына 1000 сомнан бөлінді.

Осындай құжаттардан Құлсарының «өзіне үй салып, орыстарша тұруды қалайтыны» белгілі болады.

1762 жылы, басқаша айтқанда, әулие Петр бекінісінің (қазіргі Петропавлдың) құрылысы басталғаннан кейін он жыл өткен соң Құлсарының жайлауына 15 адамы бар балташылар келіп, Есіл өзенінің бойында, бүгінгі Қызылжар ауданындағы Архангельское селосының маңында «Солтүстік Қазақстан өңіріндегі қазақтардың орыс үлгісіндегі тұңғыш ағаш үйі» деген атаумен тарихқа енгізілген үй салынды.

Халықаралық қатынастардағы саясаткер болғандықтан, Құлсары өзі мен Құлекені Қытай боданы еткені үшін (мүмкін, саясаттағы құйтырқылық амалы болар) Абылайдың өзіне «реніш білдірген» екен.

Құлсары сондай-ақ жергілікті орыс басшылығымен ашық хат-хабар алмасып, оларда өзінің Ресейге деген құрметін білдіріп отырған. Мәселен, 1758 жылдың 29 тамызында генерал-майор Тевкелевке жазған хатында «Ұлы Император патшайымның құзырындағы біз, Құлсары батыр үлкен тағзыммен мен және бауырым Байназар һәм ұлым Құлыбек аса мейірімді патшайымға адалдық танытып, оны өле-өлгенше ардақтап өтетінімді білдіргім келеді. Тыныш та бейбіт тірлік кешіп, ешқандай қақтығыс жасамайтыныма сендіремін...» деп жазады.

Тегінде, осылай бола тұра, орыс әкімдері тарапынан озбырлық пен әділетсіздікке жол беріліп тұрған. Өйтпеген күнде

Құлсары батыр мынадай мазмұндағы ренішті хат жазбаған болар еді ғой: «...Менің бауырларым Байқашы мен Есбердінің екі мың жылқысын айдап әкетті. Біздің адамдарымыз оларды қуып барып, бір мың бес жүз жылқыны қайтарып алды, ал қалған бес жүзін Петропавл бекінісіне айдап әкеткен жылқымызды қайтарып беру, біз сияқты құлдарыңыздың жанын жай таптыру үшін Петропавл бекінісіне Жарлық жіберіңізші.

Осы анық хатымда мен, Құлсары батыр, қара сиямен екі мөрімді бастым».

Петропавл бекінісінде сауда-саттықтың басталуы Абылай есіммен байланысты. Сауда - саттықты ұйымдастыруда Құлсары батыр да белсенділік танытты. Бұл ретте ол әулие Петр бекінісінде неше мәрте болып, осы жайында келіссөздер жүргізді. Полковник Пестонның 1760 жылдың 1 сәуірінде өлке басшыларына жазған ақпарында былай делінеді: «...Осы таяудағы күндері басқа да жақсы старшындармен бірге Құлсары батыр мұнда өздерінде өндірілетін түрлі тауарлардың сауда-саттығын ұйымдастыру үшін келісім жасауға келді».

Егер Құлсарының мәмілегер және мемлекет қайраткері ретіндегі рөлі неше мәрте құжаттармен дәлелденсе, оның әскери істердегі еңбегі жеткілікті айтылмайды.

Соған қарамастан, халық аңыздары мен ескі сөздерінде Құлсарының дарынды қолбасшы әрі қаһарман батыр болғандығы баяндалады. Мәселен, оның басшылығымен Қазақстанның шептерін қорғау үшін он мың адамдық жасақ құрылғаны белгілі. Ол соғыс ісінде алғыр, айлалы адам болған. Әсіресе, барлау мәселесіне айрықша көңіл бөліп, жау күштерінің саны, орналасқан жері жайлы қажетті мәліметтерді күні бұрын біліп отырған. Майдан үстінде батыл да қажырлы қимылдаған, бір өзі талай дұшпанның көзін жойған.

Осының бәрі Құлсарыны ел ішінде «Әулие» атандырған.

Расында да, Құлсарыны Абылай да, өзге адамдар да аса құрмет тұтқан. Оның көріпкелдігі болған. Төнген қауіп-қатерді күні бұрын болжай білген, олардың алдын алып отырған және сырқаттарды індеттен айқытыра алған.

Бүгінгі Есіл ауданындағы Бұлақ ауылынан жеті шақырым жерде Құлсары әулиенің қорымы бар. 1958 жылы батырдың алтыншы ұрпағы Қалиасқар Рақымов осында құпытас қойып, темір қоршау орнатқан.

Кейінгі жылдары Құлсары әулиенің қорымына тәу етіп,
ауру-сырқатынан емделуге жер-жерден келушілер көп-ақ.

Құлсары сынды айбынды батырды, ақылман ел ағасын ұр-
пақтары мақтан тұтады.

Сәуле МӘЛІКОВА,
Облыстық мемлекеттік мұрағаттың директоры

ҚҰЛСАРЫ ӘУЛИЕ МАЗАРЫ -

имандылығымыздың ажары

*«Қазақтың намысын қорғаған Құлсары,
Құдайға ғана құл болған бұл сары».*

Өз заманының ақындары ерлігі мен өрлігін осылай жырлаған Құлсарының рухына тағзым етуімізге мүмкіндік берген Тәуелсіздікке дейінгі сырты бүтін, іші түтін жетпіс жылдың ішінде Жалғызтаудың құбыла жағындағы бір жотасында тербетусіз қалған бесіктей болып жатқан бабамыздың бейітінің басы түнде түнекке айналғанын білетіндіктен де еріксіз еміренеді екенсің. Келмеске кеткен Кеңес одағы тұсында басындағы сәуегейліктің сәулесі сияқты біржарым ғасыр бойы бір сөнбеген шырақ тұтатылған жоқ.

Жарыққа ұмтылған көбелектердей үймелеген әлеумет содыр саясаттан сескеніп, селдіреп қалғанына қарамастан, шырақтың сөнгенін елең қылмағандар табылды: мойнына бұршақ салып, Құдайдан бала тілеген әйелдер, дәрігерлердің ем-домы қонбаған науқастар, тағы басқалары бабамыздың бейітінде түнеуден жаңылмады. Аруақтың қолдауымен балалы болған апаларымыз бен тіпті, Ұлы Отан соғысына қатысып қайтқан аталарымыз да болыпты.

Бабамыздың басына түнеушілер Тәуелсіздігіміздің тізгіні қолға тиісімен бұрынғыдай бұқпантайлауды қойды: бәрі де лек-легімен келіп жатыр. Тіпті, оның басына мазар тұрғызу қолға алынған биылғы сәуірден бергі бес айдың ішінде, құрылыс қызу жүргізіліп жатса да, тәу етуге келушілер мінәжаттан айныған жоқ.

Құрылысы сәуірде басталған бұл мазар негізінен 2-3 айдың ішінде тұрғызылды. Содан бері күні бүгінге дейін бір тыным таппаған «Құлсары батыр» қайырымдылық қорының төрағасы Берік Мұқышев мазарға қажетті миллиондаған қаржыны іздегенде де, жұмысты ұйымдастырғанда да маңдай терін тамшылатты. Тамақтың өзін тандап жейтін ақтаулық құрылысшылардан бастап, қаншама демеушілерге дейін- бәрінің тілін табу оңай болған жоқ. Ал жетпеген қаржыны, басқалар өз алдына, ағасы мен інісі де толықтырды.

Міне, осындай орасан күш-жігер жұмсаудың нәтижесінде тұрғызылған мазар салтанатты жағдайда ашылды. Онда бірінші болып лебіз білдірген әулиенің тікелей ұрпақтарының бірі - Мағ-

жан Рақымов осыдан жарты ғасыр бұрын әкесі тас орнатқан бабасының басына мазар тұрғызылғанына шын жүректен шыққан қуанышын білдірді.

Әрі батыр, әрі әулие бабамыздың мазарының ашылуына арналған салтанат оның етегіндегі шоқ-шоқ орманның қойнауында өткізілді. Оған қатысқан қатары қалың қауымды алдымен облыс әкімнің орынбасары Фархад Қуанғанов құттықтады. Осы ауылдың тумасы болып табылатын ардақты ардагер, облысымыздың Құрметті азаматы Жақсылық Ысқақов бабасының өмірі туралы кеңінен айтып берді. Сібір Федералдық және Ресейдің Азиялық бөлігіндегі мұсылмандардың діни басқармасының жоғары мұфтиінің орынбасары, омбылық Әнуарбек Жүнісов алыстан келген меймандардың атынан жылы лебізін білдірді. Ал көкшетаулық Ғалым Мұсатаев «Құлсары батыр, әулие» деген жаңа кітабын көрсетті. «Құлсары батыр» қорының төрағасы Берік Мұқышев мазарды тұрғызуға қол ұшын берген демеушілердің есімдерін ерекше атады. Сондай-ақ Жақсылық Ысқақов, Социал Жұмабаев, Құдайберген Қалиев, Мағжан Рақымов сөздерімен де, істерімен де көп көмегін тигізгенін тілге тиек етті.

Бір ғажабы таңертең сіркіреп тұрған жаңбыр әулиенің мазары ашылғаннан кейін жаздағыдай жадырап жүре берді. Бәріміз де табиғаттың перзенттері болғандықтан шығар, көпшілік күнмен бірге күлімсіреді. Күнделікті күйбең тіршіліктен қажыған олар бұл күні мәре - сәре күй кешті. Салтанаттың бағдарламасындағы концертті де, күресті де, ақындар айтысын да және атжарысты да түгелдей тамашалауға тырысты. Облысымыздың беткеұстар әншілері түгелдей қатысқан концерт атшаптырым жерге естіліп тұрды.

Кез келген қазақтың делебесін қоздыратын атжарыс көп көрерменін тапты. Онда алдымен құнан бәйге өткізілді. Тоғыз шақырымға жарысқан құнандардың ішінде айыртаулық Ж.Алпысовтың «Амфибия» деген жүйрігі 10 минут 42 секундта бірінші болып келді. Жеңімпазға «ВАЗ» автокөлігі табыс егілді. Тайпалғанда су төгілмес жорғалардың жарысы да адамның айызын қандырды. Бұл жарыста Мағжан Жұмабаев ауданынан атын қосқан А.Литвиновтың жорғасы топ жарды. Жеті шақырымды артта қалдырған оның иесі 1 миллион теңгеге ие болды. Әрине, атжарыстың ең қызығы, ең қиыны-аламан бәйге. 21 шақырым қашықтықты андыздаған қалпында жұлдызай ағып өту жүйріктерінің бәріне бірдей бұйырған жоқ: көмбеге бесеуі ғана жетті.

Бұл жолы да Айыртау ауданының үкілеп әкелген жүйрігі ешқайсысына дес бермеді. «Стрела» деп аталатын сәйгүліктің иесіне автокөлік сыйға тартылды.

Ақындар айтысы әдеттегідей атжарыспен бір мезгілде өткізілді. Соған қарамастан, оны тыңдаушылары аз болған жоқ: ақ сақалды аталарымыз бен ақ жаулықты әжелеріміз көп болды. Айтысқа қатысқан алты жұп қашан атжарыс аяқталғанша жыр жарысын тоқтатпады. Нәтижесінде, көкшетаулық Азамат Қожанов жеңіске жетіп, 60 мың теңге бәйгені қанжығасына байлады. Біздің газетіміздің қызметкері Жарқын Жұпархан екінші орын алып, өзінің өсіп келе жатқанын көрсетті. Көкшетаулық Құрмет Құралхан үшінші орынға ие болды. Қалған тоғыз ақын да жүлдесіз болған жоқ: бәріне ынталандыру сыйлықтары тапсырылды.

Облысымызда палуандар көп-ақ екен: қазақ күресінен өткізілген жарыс екі сағатқа созылды. Осы жарыста «Күш атасын танымас» деген мәтелдің шындығына тағы бір мәрте көз жеткізендей болдық. Онда түйе балуан атанып, бас бәйгеге ие болған Жалтырша ауылының тумасы болып табылатын Төлеген Жетпісбаев орта бойы, дембелше балуан болғанына қармастан, небір еңгезердей қарсыластарының жауырындарын жерге тигізді.

Бірнеше киіз үйлерін тіккен Есіл мен Қызылжар аудандары келген меймандарға ас берді.

Олардың бәрі де Ақтаудың ақ тасынан тұрғызылған шаңқан мазардың ажарына дән разы болды. Рас, оның маңайын көркейту жұмысы және Корнеевқадан Бұлаққа, одан мазарға дейінгі жол әлі жеріне жеткізілген жоқ. Әсіресе, жол ыңғайсыз екен: тегістелгеннен кейін қиыршықтас төгілген соң, ештеңе тындырылмапты. Әулиенің басына күні-түні ағылып жатқан жұрт қиыршықтас төселген жолдың жеріне жеткізілуіне, әрине, тілектес. Міне, осының бәрі аяқсыз қалмайды деп сенемін. Құлсары әулиенің мазарының айналасы да, оған жеткізетін жол да мін-мүлтіксіз болғаны жөн.

Қуаныштысы сол - мазардың жанындағы қонақүй бітіп тұр. Оған кереуеттер қойылады, пеш орнатылады және жарық тарту да ойда бар. Сөйтіп, әулиеміздің басы тамаша ғибадат орнына айналады.

Болат ҚОЖАХМЕТОВ,
«Солтүстік Қазақстан»

ҚҰЛСАРЫ ӘУЛИЕ ҚАЙДА ТУҒАН?

Мұны анам айтқан еді

Менің әкем Қасен Маңыбай ауылында 1886 жылы дүниеге келген екен, ал шешем Ажар 1890 жылы Ырсай ауылында туған. Бұл екі ауыл бірігіп, Жарғайың ауылының батыс жағын Маңыбай жағы десе, шығыс жағын Ырсай жағы деп атайды.

Шешемнің айтуынша, Ырсай ауылында екі әулие дүниеге келген екен. Шешемнің әкесінің әкесі Байтоқ бабасының айтуы бойынша солардың біріншісі- Құлсары әулие.

Құлсарыға әулиелік, емшілік қасиет он үш жасында қонса керек. Ол науқастарды тұзбен сипап, ем жасапты және болашақты болжап, елге ескертіп отырады екен. Шамасы 12-13 жасында ауылдасы Қожан деген құрбысымен оңтүстікке келген саудагерлер керуеніне түйе жетектеуші болып, Тараз жаққа барса керек. Онда жылдан аса жүріп келген соң ауылында әулиелік қасиеті біліне бастайды.

Құлсары жігіт кезінде Есіл бойын жаулап алмақ болған қалмақтарға қарсы қол жиып, жерлестері Құлеке, Жанатай, Маңыбай батырлармен Абылай ханның басқаруымен қалмақтарды қырады. Бұл шайқас С.Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасында суреттелген.

Құлсары әулие, шөбересі Избасардан (Басардан) әулие шарапатты ер бала туады, ол баланың есімін Қиықсары қойындар деген екен. Айтқандай, Избасардың әйелі ұл туады және оның есімін Қиықсары қояды. Қиықсары сегіз жасында Есілге суға кетеді. Баланы судан алып шыққанда бір сәт уақыт өтсе де, бала тірі және оң қолына бір уыс тұз уыстап шығады.

Қиықсарының да әулиелік, емшілік қасиеті 13 жасында айқын біліне бастайды. Бұл әулие де тұзбен ем салады екен.

Қиықсарының көрегендігі туралы аңыз-әңгімелер баршылық. Әулиенің немересі Байтоқ үйленгеннен кейін үш жылдай перзент болмай жүреді. Бірде бұл жағдайды сезген әулие: «Келінім уайымдамасын, екі ұлды болады, үлкенінің есімі- Молданазар, екіншісінің есімі Шілденазар болсын», - депті.

Айтқандай солай болады. Молданазар- менің шешемнің әкесі және Сауытбай. Сауқым. Сейіл деген ұлдары болған.

Қиықсары әулиенің зираты бұрынғы ескі Ырсай зиратында, Амангелді мен Жарғайың ауылдарының арасында.

1958 жылдың қыркүйек айының бір жексенбісінде шешем маған: «Ескенжан, биені жегіп, мені туған ауылымның орнына, Ырсай, Маңыбай, Қожан пірәдар, Қиықсары әулиенің зираттарына апар. Және саған да ата бабаңның өмір сүрген жерлерін көрсетейін», - деді. Жексенбі күні ертерек биені жегіп, шешем екеуміз жолға шықтық. Есіл өзенінен, Ырсай өткелінен өттік. Маңыбай өткелі күзге қарай тереңдеу болады екен. Ырсай өткелі жалпақтау болса да, таяз. Өткел көрмеген маған және көкжал биеге қорқыныш туғызса да, шешемнің ақылымен дұрыс өттік. Әуелі Жарғайыңның шығыс жағындағы ауыл ортасындағы зиратқа тоқтадық. Мұнда шешемнің туған ағалары Сауытбай мен Сауқым жерленген екен. Шешем маған әкем және өзі үйреткен сүрелерді оқытып, бата қылды. Жарғайыңнан шығыс жағына бет алдық. Шешем жол бойы маған жер аттарын айтумен болды. Шамасы, қазіргі Жарғайыңнан үш-төрт шақырымдай жерде Ырсай ауылы болған екен. Жүріп келе жатқан жолдың сүрлеуінің Есіл жағындағы балапандап өсіп келе жатқан жас қайыңдардың бауырына тоқтатып: «Міне, Ескенжан, осы жерде мен туған және әулие бабаларым туған Ырсай ауылы болған. Біз көшіп кеткелі отыз жылдай болып қалыпты-ау», - деді. Бала кезі есіне түссе керек: «Мына жер біздің үйдің орны болу керек», - деп шешем көзіне жас алды. Сол орынның қарсы жағында зират көрінеді, біз сол зиратқа бардық. Бұл Қожан пірәдар қойылған ескі Ырсай зираты екен.

Бұл жерде шешем намаз (бесін) оқуға тоқтады, үйден алып шыққан айран мен бауырсағымызды жеп, біраз айналдық. Сол уақыт ішінде шешем біраз тарихи мағлұмат айтты. Қожан пірәдардың бір баласы баяғы бала кезінде әкесі барған жаққа көшіп кетсе керек. Сол барған жерде Ұрқия дейтін қызын сол елдің бір болысы тоқалдыққа алады. Алғашқы ұлы 8 жасқа келгенде Ұрқия қайтыс болады. Қайтарда ұлын шақырып алып, Ұрқия шешесі айтыпты: «Қабдрашит, сенің нағашы жұртың- көкшетаулық Қожан Пірідар, руы Ырсай, ержеткен соң іздеп таңыс» - депті. Сол жиен 1964 жылы 57 жасында жанына Сабыр деген шөбересін ертіп, сонау «Сарыағаш» курортының жанындағы Шыршық деген қаладан іздеп келіп, осы зиратқа және басқа да зираттарға дұға оқып,

біздің үйде үш күн, Қарабұлақ ауылында Кәкімов Темірханның үйінде үш күн болып, еліне аттанған еді. Ұрқия шешесі Қабдрашит баласына Құлсары әулие бабасы туралы айтқан болу керек, себебі, шешемнен Құлсары әулиенің зиратының қайда екенін сұраған болатын. Шешем: ол әулиенің зираты сонау Жалғызтау маңында, - деп жауап берген еді. Ол жиен әулие зиратына бара алған жоқ. Қиықсары әулиенің зиратына барып, дұға оқығаны есімде.

Шешем екеуміздің сапарымыз енді Қиықсары әулиенің зираты болды. Тоғай ішіндегі сүрлеу жолмен жүріп келеміз, жолдың оң жағындағы қарасу «Үшкеншек» деп аталады, деді. Мен түсінбегем едім, шешем: бұл атау үш келіншек деген сөзден қалған деді. Ырсай ауылынан үш келіншек суға түсуге барып, үшеуі де суға кеткен екен. Содан сол терең қарасу осы күнге дейін Үшкеншек деп аталады. Қиықсары әулиенің зираты жолға жақын екен, шешем болжап отырып, зорға таптық. Орнатқан тас бар екен. Жазуы көрінбеуге жақын қалған және арабша жазылған. Тас алдында жатқан табақша тастың астында келушілер садақаға тастаған күмістер жатыр, біз де аят оқығаннан кейін садақаға тиын-тебен салдық. Тастан бейтаныс адам ешқандай мағлұмат ала алмайтын еді, сондықтан маған ой келген еді: қазіргі әріптермен жазып, тас орнату керек. Бұл ойды 1996 жылы орындадым. Күйеу балам Имантаев Ғалымға тас құйдырып, «Руы Атығай, Құдайберді ішінде Ырсай, І збасарұлы Қиықсары әулие 1848 жылы дүние салды» деген жазу жаздырып, оны орнаттық.

Келесі баратын жеріміз - менің бабаларым жатқан Маңыбай зираты. Ол зират Жарғайың ауылының батыс жақ шетінде болатын. Анам мені басқа да жерлермен таныстыру үшін алқа ішімен жүргізді. Жолшыбай шешем ауылдың екі шабындық алқасы бар екенің айтты. Енді ат басын зиратқа қарай бұрып келе жатқанда анам: «Есенжан, сәл тоқта, мына ойпаңдау жерде 1918 жылы ақтардан қашқан қызылдың әскерлері ауылдың төрт азаматын атып кеткен еді, солардың бірі сенің Жақып қажы бабаң еді», - деді. Зиратқа да келдік, бұл зиратта Маңыбай батырдан тарағандар жерленген. Қалың өскен қара мойылдан әр қабірдің басына баруға мүмкіншілік болмады, жақындап барып аят оқыдым, шешем дауыстап өзі білетін аруақтарға бата жасады.

Шешем 18 жылдан кейін осы зираттан топырақ бұйыратынын білмеген де болар? Тек қана осы жерден топырақ бұйырсын деген тілегі есімде болып, 1976 жылы 31 тамызда сол тілегін орындаған едім.

Біздің елдің жазғы жайлауы Торанғыл көлі болатын, ол көлді Бөрі Торанғыл деп те атайды, деп сөзін жалғастырды шешем. «Сонда бөрі-қасқырлар көп болған ба?» -деп сұрадым мен. «Жоқ, Құлсары әулиенің әкесінің есімі Бөрі болса керек. Бөрі әулеті қашан қар түсіп, суық болғанша сол көлді жайлайды екен. Бөрі тұрған көл деген сөз содан қалған болу керек. «Тұрған көл» деген сөз тіркесі айтыла келе Торанғыл деп аталып кетсе керек, - деп шешем екінті намазын оқуға дайындық жасап жатты. Мен биені доғарып, Есілден суара барғанда тік жар астынан шығып жатқан суды көріп едім, суы сұп-суық және өте мөлдір екен.

Мен келсем, шешем намаз оқып болып, жерде төселген көрпешік үстінде отыр екен. Әлгі ағып жатқан су туралы айтқанымда, анам маған таңырқай қарап: «Япырай, қос бұлақ жарықтық әлі бар екен ғой. Биені байла да, жүр көрсетші сол суды», -деп анам екеуміз төмен қарай түсіп, сылдыраған суға келдік. Шешем жан-жағына болжай қарап: «Иә-иә, сол бұлақ екен», деп жүресінен отырып, қос алақанын суға толтыра алып бетін шайды, аузына су алып, жартылай жұтып тамсанып: «Бұл жерді «Қосбұлақ» деп атайды. Жақып қажы бабаң осы бұлақтан су алдырып ішуші еді. Екінші бұлақтың көзі бітеліп қалған-ау көрінбейді ғой», - деді.

Арбаның жанына келген соң шешем жердегі көрпе үстіне жайғасып, әнгімесін жалғастырды. «Бұл зиратты Маңыбай зираты деп атайды. Жақып қажы бабаңның айтуы бойынша Маңыбай батыр болған және Құлсары батырдың қолымен бірге, қалмақтармен соғысқа қатысқан. Құлсары батыр әрі әулие болғандығын Жақып қажы айтып отырушы еді. Құлсары әулие жаман аурумен ауырады (шамасы, сол кездегі қазақ жеріне келген бір індет болуы мүмкін). Құлсары әулие індеттен жазылмасын және қай күні о дүниелік боларын да білген. Және туысқандарына мынадай өсиет арнаған. «Мен қайтқаннан кейін ақ киізге орап, желмаяма теңдеп байлаңыздар да, оны тұрғызып жіберіңіздер. Желмая қай жерге шөксе, мені мол жерге жерлеңіздер». Желмая Жалғызтау маңайында бір дөңнің басына шөгеді. Батыр әулие сол жерге қойылыпты

және қабірін қазғанда үлкен тас шығыпты, сол тасты белгі ретінде басына қойыпты, мұны да әулие айтып кетіпті, дейді.

Анамның Құлсары, Қиықсары әулиелер және Маңыбай зиратында жерленген қасиетті адамдар туралы әңгімелерін тыңдап, бұл өңір дін орнаған қасиеті мол аймақ екенін бірінші рет естіп, кейін жылдар өте анамның аңыз әңгімелерінің ақиқат екеніне көзім жеткен еді. Ол өзіне басқа ұзақ әңгіме. Құлсары батыр - әулиенің қабіріне зиярат етіп, ауру-сырқауынан айыққандар болды, әлі де әулиенің шапағатына сеніп, тәу етушілер легі толастар емес. 2011 жылы қыркүйек айында ашылған әулие басына салынған сәулетті кесене халықтың қалауымен, қолдауымен көтерілген еді. Құлсары әулиеге арналған кесененің ашылуына арналған аста мен де болған едім.

Сол жиында жасалған зерттеу-ақпараттарды тыңдап, әулиенің өмірі туралы көп мағлұматтар жиналғанына көзім жеткен болатын. Бірақ сол ақпараттарда әулиенің қай жерде туғаны туралы мәлімет айтылған жоқ, мүмкін, зерттеушілер оған көңіл аудармаған болар, не мұрағаттарда ондай фактілер болмауы да мүмкін.

Сол астан кейін маған анамның, әкем Қасеннің айтқан әңгімелері есіме түсіп, бұл сырды жазуға тура келді. Бұл - ақиқат.

Ескендір НҰРЫМОВ,
зейнеткер

САРДАР

*Зейнолла ӘКІМЖАНОВ,
ақын, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі*

*Ел-жұрты ардақ тұтқан атын кенен,
Мақтансақ, мақтанайық батырменен.
Қорғаған туған ұлтын жауларынан,
Ерекше жаралмай ма батыр деген.*

*Күн болып жарқырайтын ел көзінде,
Білінер ұлы сипат жорегінде.
Есейіп елін таныр азамат боп,
Жұрты үшін айналар ол шер-көңілге.*

*Көреді айналада елді небір,
Ісіне тамам жұртты сендіреді ұл.
Ауырын туған қоныс көтеруге
Болады қамын жеумен шерлі көңіл.*

*Шағады оған енді ел де мұңын,
Ардақтап пана қылып берген ұлын.
Жауынан елін азат етемін, деп
Батыр да тербетеді шер-көңілін.*

*Батырлар серік болған Абылайға,
Ханынан аянаттын жаны қайда?
Отанға, елге деген зор ілтипат
Бойына батырлардың дарымай ма?*

*Ел болып, ұрпақ сақтау қамыменен,
Қаншама ерлер өткен алып, ерен.
Жауынан азат болып ұлы дала,
Жуылған сол ерлердің қаныменен.*

*Құлсары сондай ердің бірі болған,
Тұлғасы - зор, атағы ірі болған.
Жаратқан өміріне ризық беріп,
Тудырған Айын солдан, Күнін оңнан.*

*Сенімі болмас істі ер істей ме,
Ер ісін елі аманда теріс дей ме?
Құлсары, Құлекемен екі батыр -
Тірегі Абылайдың теріскейде.*

*Екеуі ел шетінде салып айбын,
Жүргенде басып кірген жауы қай күн?
Арасын орыс, қытай бітістіріп,
Ұстанған саясатын Абылайдың.*

*Абылай елге жайлы, жауға зәрлі,
Жауларын айбарымен арбап алды.
Көрішпен орыс, қытай кезек дос боп,
Ұнатқан дұшпандарын алдағанды.*

*Жүргізген саясатты мығым қылып,
Осыны сарбаздарға ұғындырып.
Жауларға іш пікірін сездірместен
Олардың алады екен сырын біліп.*

*Жақсының, міне, осындай заты қайда,
Бір өзі тамам жұртқа татымай ма?
Құлсары ардақты боп аймағына
Әйгілі сардар болған Атығайда.*

1757 жылғы 30 қыркүйекте Железин бекінісінен түскен рапорт Құлсары батыр Ертісті бойлап, ауылдарын қоныстандырған екен. Ондағы мақсаты - елді шығыстан қалмақтардың тұтқиылдан жасайтын шабуылынан қорғау. Тегінде, ол Абылай ханнан осындай тапсырма алса керек.

Батырдың қол астында он мың сарбазы болғанын осы мұрағат дерегі айғақтайды

Құлсары батырдың сұңғыла, аңғарымпаз, ақылды батыр, көсем әрі сарбаз болғандығын айғақтайтын мысалдар көп-ақ. Соның бір дерегі мынау:

*Құлсары кемел мінез, ойға мығым,
Болынты әрі өзі айлалының.
Орысты жаңылдыру мақсатымен
Жасыра білген жөнін жайлауының.*

*Емес құр кең даланы кезіп жүрген,
Қашқын да емес елден безіп жүрген.
Орысқа тым жақындау жөн емесін
Толғамды пайымымен сезіп жүрген.*

*Болыпты ойы зерен, кемел әрі,
Ақылмен ұға білген замананы.
Орыстың әкімдері жансыздармен
Аңдуын басқан ізін шамалады*

*Басқару жөн деп ойлап елімді еппен,
Қорғаған малын жайған жерін көппен.
Жан-жағы аңдушылар көп болғасын,
Бекініске осылай сенім кеткен.*

1759 жылғы 20 наурызда Ресей сыртқы істер алқасына А. Тевкелев пен П.Рычковтың жазған хатынан үзіндіде қытайлықтар мен орыстардың қазақ даласына ықпал жүргізудегі таласы сөз болады да, қырдағы Құлсары батырға тілмәш Арапов деген келіп, оның тамырын басып көреді.

Сондағы Құлсары батырдың іс-әрекеті төмендегідей:

*Бұл өзі жағдай болды қам ететін,
Қытайлар танытып тұр әрекетін.
Секілді темір ноқта қатты келер,
Бір енсе шыға қоймас бәлекетің.*

*Біз қазақ көнбес елміз қорлықтарға,
Асатын ел талаудан зорлық бар ма?
Қашқар мен Жаркентті қытай алса,
Орысқа бет бұрамыз сондықтан да.*

*Мұндайда болу керек епті нағыз,
Соғысса біздер-дағы шеп құрамыз.
Қытайдың қайтаруға бетін енді,
Сондықтан ақ патшаға бет бұрамыз.*

*Бұл ақыл Абылайға да ұнағанын,
Көңілі ризалықпен құлағанын*

*Білгесін Тевкелевтің елшісі де
Құптапты Құлсарының бұл амалын.*

*Абылай жақсылықтың жолын көріп,
Қалыпты Құлсарыға көңілденіп.
Қытайға қарсы аттанар жөні бар деп,
Қолдаған Құлсарыға сенім беріп.*

Ақ патшаның әкімі Вейморонның 1760 жылғы мамыр айында Құлсары батырға жазған хатынан:

«Аса қадірлі Құлсары батыр! Сізбен жүзбе-жүз кездесіп, тілдеспесем де, осында қолбасшы болып жаңадан қызметке кіріскеннен бері сіздің Ресей патшалығына адал берілгеніңізді естіп жатырмын. Осындай қызметіңіз үшін ұлы мәртебелі патшайымның сізге арнаған жылы лебізі мен марапаты бар... Бұқарлық саудагер Әлім Шиховқа тауарын алып өтуге, аман-есен саудасын жасауына қамқор болуыңызды сұраймын.

«...Сізді, Абылай сұлтанды, бүкіл Орта жүзді қауіп-қатерден қорғайтынымызға сеніңіз, қажет болса, сіздің ұлыстарды шекараның іш жағына өткізіп жіберуге де дайынбыз»

*Жақсыны балаған жөн шын асылға,
Болады осылайша сыр ашуға.
Беделі Құлсарының күшті екенін
Айғақтап тұр ғой осы расында.*

*Іс-қимыл бөлек болар жауға деген,
Өзгеше жол салынар саудаменен.
Сондықтан Құлсарыға сенім артып,
Көпесті аман-есен қорға деген.*

*Болмайды батыр барда елде бүлік,
Ел-жұрттың оған әбден ергені нық.
Орыстың әкімдері соны аңғарып,
Өзге емес, Құлсарыға сенген ұлық.*

АБЫЛАЙ МЕН ҚҰЛСАРЫ

Абылай ханның Көкшетауда, Бурабай жағасында тігілген он сегіз қанат ақ ордасында оның шақыртуымен келген Құлсары батыр екеуі оңаша ел-жұрт тағдырына қатысты мәселені шешуде.

Абылай:

- Құлсары, азаматсың нардың нары,
Ардақты батырсың зой Арғындағы.
Көсемі Атығайдың сен өзіңсің
Пір тұтқан қалың елің алдыңдағы.
Қазақты орыс, қытай бірдей қамап,
Белгілі алдымызды тар қылғаны.
Қосылып осыларға қалың қалмақ,
Осындай бір қиындық бар мұнда әлі.

Бағынбай Қытайға да, орысқа да,
Арманым - елді сақтау қоныс сала.
Осыдан аман-есен қала алсақ,
Сол нағыз шығар еді жөн іс бола.
Алашқа мыңғыртып бір малды жайсам,
Жан-жағым жасыл жайлау, өріс тола.

Ұстанған амал-айлам саған мәлім,
Елім деп әрқашанда алаңдадым.
Түбінде бір керегі болар деумен,
Қалмақтың тығып жүрмін адамдарын.
Орысқа Әмірсана қажет боп тұр,
Ұстатып оны бірақ қала алмадым.

Алаштың жері байтақ, даласы кең,
Бұл қазақ аты шыққан сарасымен.
Бірігіп Әмірсана кетпеу керек,
Табысып туысқаны Дауашымен.
Екеуін дүрдараз ғып отырмын мен,
Ерегес жүре берсін арасымен.
Қалмақтың қайсы бізге туыс дейсің
Тең келер ағайын ба нағашыңмен?

Қытайға - Боғдыханға салдым кісі,
Бізді ол да келіп отыр зар қылғысы.
Тайкелтір, Тоқтамыспен кетті сонда,
Бассын деп Боғдыханды жанның мысы.
Оған да қараймын деп уәде еттім,
Сол болса оның менен бар білгісі.

Екі оттың ортасында күйеді кім,
Әйтеуір, аман болсын иелігім.
Дұшпанның екеуін де алдау керек,
Осылай саясатта жүзе бүгін.
Мықтыны мықтыға айдап салып қойып,
Керек қой біреуіне сүйенуім.

Әйтеуір, біз таппаймыз алда тыным,
Адамның орны бар ғой әр затының
Көгеріп көсегеміз кетпесе де
Жөн болмас амал қылмай жай жатуым.
Мен саған сыр бөлісіп, шынымды айттым,
Не дейсің бұл амалға, ал, батырым?!

Құлсары ойы өрнекті, сөзі зерлі,
Қайратты, кемел әрі бек жігерлі.
Айтқаны ұлы ханның ойға қонып,
Саясат шұңғылына көз жіберді.

Дейсің ғой мына заман құрысын бұл,
Әйтеуір, болашақтың түбі - шұңғыл.
Қытайды темір нөқта дейміз-дағы,
Сонымен көрейікші дұрысын бір.
Осымен бұл ісіміз неге тынсын,
Қытайдан қауіп мол ғой төнетін шын.
Тайкелтір Боғдыханның тілін тапса,
Ол итің уәдеге сене тұрсын.

Ризықты әкелер деп ырыс айдап,
Хан-ием, отырсыз-ау дұрыс ойлап.
Боғдыхан сізді «Ұлым!» деп атап жүр ғой,
Оның да барып тұрған мұнысы айла-ақ.

*Қос жауды қатар соғып жеңесіз бе,
Бұл жағы қиын болмас неге Сізге?
«Ұл» десе ұлы болып жүре тұрып,
Орысты алдау үшін көнесіз де...*

*Қалмақты бөліктейік не қылса да,
Әйтеуір, Тәңір қылысын соңын сара.
Қазаққа қауіптісі Дауашы емес,
Қазаққа қауіптісі Әмірсана.*

*Дауашы тұрмау үшін жолымызда,
Жүрсінші Әмірсана қолыңызда
Екеуін бір-біріне қарсы қойсақ,
Түспей ме екеуі де торымызға.*

*Қолдайық екеуін де емексітіп,
Екеуін де біздерге керексітіп.
Бастары бірікпейді сонда олардың -
Түбінде біз шығамыз ерекше ұтып.*

Абылай:

*Шабасың, беу, батырым, алыс қалай,
Шешілген өзіңменен бар іс талай,
Тағы да көңілімнен шығып тұрсың,
Болжаған болашақты, данышпан-ай!*

*Бір сөзің жоқ еді зой текке кеткен,
Ақылың түбі терең, неткен өктем.
Енді сен Орынборға аттанғайсың,
Жолығып Неплюев, Тевкелевпен.*

*Патшаның көкжалдары, жандаралы,
Қазақтың қамы емес қой арнағаны.
Алашты қалай жұтып аламыз деп,
Ашылып жүрген жоқ па арналары.*

*Сен бар да сол екеуін сендіріп кел,
Сақтайды тап өзіңдей елді мықты ер.
«Абылай Боғдыханға көнбейді!» деп,
Көңілін әлгілердің желдіріп көр.*

*Болсыншы ақылың зор, мол ұстамың,
Сонда біз жасамаймыз қонысқа мін.
«Абылай қытайларға дос емес» де,
«Абылай қолдайды, де, орыс тағын!»*

*Әңгіме осыменен тамамдалды,
Соқпағы саясаттың тарамдалды.
Орыс та, Қытай дағы сөзге сеніп,
Абылай Құлсарымен соны аңғарды,*

*Ежелден ысылған соң біліп көпті,
Құлсары қылар жөнін ірікпепті.
Ханының тапсырмасын орындауға
Сол сәтте Орынборға жүріп кетті.*

ҚҰЛСАРЫ БАТЫРДЫҢ ҚЫТАЙ БОҒДЫХАНЫНА ЖАУАБЫ

*Богдыхан жөн-жосықты танымай да,
Ескертіп хат жолдапты Абылайға.
«Тарбағатай тауларын сұрапсың сен,
Бұл өзі барып тұрған нағыз айла.*

*Қазақтың жері жай да кең емес пе,
Сен неге үйір болдың ерегеске?
Жоңғардың Іле бойын қоныс қылып,
Сол жерге иелігі келеді еске.*

*Сен бізге жау емессің жолықпаған,
Қалайша хан боласың соны ұқпаған?
Орыстың қолтығына кіріп алып,
Бір күнде шыға келдің болып бодан!»*

*Астамдық ұнамастан мұнша мына,
Жауапты берген екен Құлсары да.
Қытайдың көмбе байлап алғандай-ақ
Зор екен тәбеті де, құрсағы да.*

*Богдыхан қырға төксе мол әскерін,
Болмайды осы жерде толас тегін.
«Богдыхан, Ресейге өткізуге
Қытайдың әскеріне жол аш !» дедің.*

*Тағы бір сауалың бар елеңдеген,
Дәмең мол оған қазақ көнер деген.
Әмірсана, Шеренді сұрайсың сен
Қазақтың сөзі бар ма ед «Берем! деген.*

*Сөзім жоқ сөйлесетін сенімен,
Басқа сөз естімейсің, тегі, менен.
Қазақтар Ресеймен дос болғасын
Өткізбейді әскеріңді жеріменен!*

АБЫЛАЙДЫҢ ҚҰЛСАРЫНЫ ДАУАШЫҒА ЖҰМСАУЫ

*Көкшетау. Бурабай-көл. Хан мекені,
Белгілі хан-мекеннің сәнді екені.
Абылай қалың ойға отыр шомып,
Бір қиын шаруамен әлде, тегі?*

*Не екен ханды сонша елеңдеткен,
Түсіп жүр үнжырғасы неден көптен?
Он ойлап, жүз толғанып отырғанда
Орайы мәселенің келер деп не ең?*

*Жоңғармен екі ара ушығады,
Айдап сап орыс, қытай қырсығады.
Қазақ боп, қалмақ болып соғысса егер,
Кім білер қай жағына кім шығады?*

*Абылай осыны ойлап толғанады,
Қандай күн туар екен алдан әлі?
Жегідей жанын жеген көп ойлардың
Ашылып жатыр толған арналары.*

*Қарайлап әрекет қып шамасына,
Көп ойды алды түйіп санасына.
Ақыры, бір тоқтамға келді сонда
Жібермек болып елші Дауашыға.*

*Насырға асырмауға мұнша мұны,
Қазақтың жөн болар ед тұса күні.
Дауашы - Әмірсана ерегесін
Жұмсады қоздыруға Құлсарыны.*

*Өзгеден ақыл-айлаң сенің артық,
Сондықтан отырмын мен сенім артып.
Қытаймен екі ортаға от тастасақ
Екеудің күн көреді елі қайтіп?*

Көргейсің бұлай бұрап, олай бұрап,
Дау емес шешілетін оңай бірақ.
Орыстар Дауашыны қолдап отыр,
Біз үшін Әмірсана қолайлырақ.

Сыйынып бір Тәңірге «Оңғар да!» деп,
Құлсары елші болды жоңғарға кеп.
«Абылай қайсымызды қолдайды?» деп,
Әмірсана толғанып болған-ды әлек.

Құлсары Дауашымен ақылдасты,
Абайлап, ізін аңдып, тақым басты.
«Әмірсана - туысың, жақын болғай,
Әйтпесе қытай алар ғафыл басты!»

Ойлама бұл сөзімді көріп айып,
Ақылмен екеуара соны ұғайық.
Жоңғарды Әмірсана басқара алмас,
Жоңғарға хан болуға сен лайық.

Алайда бұл істе бар бір-ақ қылау,
Бізге де ұнамайды сұрақ мынау.
Абылай сені қолдап кетер еді,
Қытайға Әмірсана ұнап тұр-ау!

Бұл айла Дауашыға қонбады ма,
Әлде ісін құдай өзі оңдады ма?
«Қытайға мен ендеше қарсы аттанам!,
Деді де әмір берді жоңғарына.

Қазаққа керегі де осы еді ғой,
Бір істі Тәңір өзі шешеді ғой.
Әмірсана қазақта қалып қойды,
Жоңғарды қытай қырып, көседі ғой...

Абылай кеңейтуге керегені,
Әлгі дау өршітуге себеп еді.
Жоңғарды қырып салды қытай келіп,
Тәңір де қалмақтарды жсебемеді.

Әскер жоқ, қырылған соң елі-дағы,
Әмірсана оңаша қамығады.
Көмегі Абылайдың іске аспай,
Әмірсана амалсыз сан ұрады,
Жоңғардың тас-талқан боп шаңырағы.

Жоңғардың күйреді елі соныменен,
Тарихқа кете барды жөніменен.
Абылай қалмақтарды құртып жіберді,
От көсеп Богдыханның қолыменен.

Көп түскен жоңғарлардың құрсауына,
Қазақтар құтылды одан мұрша қыла.
Жоңғарлар жер бетінен жойылуга
Осылай үлес қосты Құлсары да.

Бүгінде біз жазамыз шымыр өлең,
Осы ғой замананың сыны деген.
Әрі елші, әрі батыр сұңғыла ойлы
Құлсары ғажап тұлға-ау, шыныменен.

АБЫЛАЙДЫҢ ҚҰЛСАРЫНЫ ҚАБЫЛДАУЫ

*Әрі елші, әрі батыр, қолбасы да,
Ханының серігі де, жолдасы да.
Ханының тапсырмасын тындырған соң
Құлсары келді Абылай ордасына.*

*Батыры атқарған соң бұйымтайды,
Абылай хан отырып шын марқайды.
Батырдың құрметіне әмір беріп,
Ордада сойды оған семіз тайды.*

*Жиылған жарандардың бәрі нығыз,
Отырды қаниша батыр, алыбыңыз.
Жайылды қазы, қарта дастарқанға,
Құйылды тегенемен сары қымыз.*

*- Елім-ау, деп сөз айтты гүлама хан,
Хан сөзі қалай жұртқа ұнамаған?
Батырды Құлсарыдай серік қылып,
Тәңір де ризық етті мына маған.*

*Қалмақтан көруші едік анық керді,
Тәңірім сара жолды салып берді.
Құпия тапсырмамен қас батырым,
Қалмаққа - Дауашыға барып келді.*

*Осылай еңбек етті барын сала,
Дауашы уәж айтып тарылса да,
Біз үшін пайдалысы осы болды,
Туысқа қарсы болып Әмірсана.*

*Қалмақтар танымайды нау, асылын,
Осы ғой ашылғаны арасының.
Әмірсана күні ертең жалғыз қалар,
Күні де қараң болар Дауашының.*

Қытайға мерт болмай ма қарсы аттанып,
Айдаһар жұтып қояр қарсақты анық.
Бізге енді қытай емес, орыс дос боп,
Осылай қиын кезде жан сақталық.

Құлсары тапсырмамды қылып келді,
Ақылмен ойсыратып бүлікті елді.
Жоңғарды қытай жойып жіберсін деп,
Елшілік сапарында үміттенді.

Болды ғой батырымның жолы құтты,
Орыс та бұл сапардан соны ұғыпты.
Соғыста Дауашыны құртып салып,
Қытайлар ақтасыншы сол үмітті.

Абылай Құлсарыға іңкәр болды,
Ақындар сонда жырды шырқап жіберді.
Хан өзі шапан жауып Құлсарыға,
Астына жарау айғыр - тұлпар берді.

Батырлар қошеметті көріп тұрып,
Көңілі бәрінің де толықты нық.
Тартуы Абылайдың - достық нышан,
Құрметі тұрды оның соны ұқтырып.

Құлсары - ұлы сардар, ел қорғаны,
Жауларын осылайша жеңген-дағы.
Жүргенде орыс, қытай арасында
Құрметі Абылайдан кем болмады...

Жылкыбай и Мариям

Айман

Болат

Мариям, внуки Тимур и Алмаз

СОДЕРЖАНИЕ

От автора.....	5
Родословная	14
Кинжал Кулсары.....	36
Мой великий прадед Кулсары.....	47
Абылай хан	55
Казахско-русские отношения.....	62
Казахско-цинские отношения	73
Завоевательные походы в Киргизию.....	77
<u>Кази́ев Са́ттар Шериа́зданович</u>	
Этнографические сюжеты.....	81
Заключение	86

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	89
Абылай заманы және оның батырлары	91
Ұлының ұрпақтарымыз	108
Құлсары батыр.....	121
Әйгілі батыр өмірінің жаңа деректері	124
<u>Социал Жұмабаев</u>	
Тұлғаны танып болдық па?	138
<u>Қайролла Мұқанов</u>	
Абылайдың қос батыры – Құлеке мен Құлсары	142
Абылайдың айбынды серігі	148
<u>Қоблан қажы Хамзаұлы</u>	
Батырдың өшпес бейнесі.....	153
<u>Социал Жұмабаев</u>	
Мұрағатшы Болатбек Нәсенов.....	158
<u>Ғалым Қадірәлин</u>	
Батыр бабалар.....	164
<u>Сәуле Мәлікова</u>	
Айбынды батыр, ақылман ел ағасы.....	171
<u>Болат Қожахметов</u>	
Құлсары әулие мазары	176
<u>Ескендір Нұрымов</u>	
Құлсары әулие қайда туған?	179
<u>Зейнолла Әкімжанов</u>	
Сардар	184
Абылай мен Құлсары.....	188
Құлсары батырдың қытай боғдыханына жауабы.....	192
Абылайдың Құлсарыны дауашыға жұмсауы.....	193
Абылайдың Құлсарыны қабылдауы	196

Мағжан
РАХИМОВ

ҚҰЛСАРЫ БАТЫР

Корректор А. Жакупова
Дизайн и верстка Е. Горковенко

Отпечатано
в ТОО «Издательство
«Северный Казахстан»
150001, г. Петропавловск,
ул. Кошукова, 5.

